

ЗМІСТ:

ЛЕСЯ УКРАЇНКА: На полі крові (Драматична поема)	433
П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ: З тюремних мотивів	448
Ю. БУДЯК: Записки учителя (далі)	450
ГРИЦЬКО ЧУПРИНКА: Гріх; З вікна; Самотність (поезії)	466
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: Смерть Толстого	467
М. ЄВШАН: Лев Толстой (1828—1910)	469
НАТАЛЯ РОМАНОВИЧ: Горькість Івана Михайловича	472
МИХ. ЧАЙКОВСЬКИЙ: Проблема літання (докінченне)	481
МИХ. ЗУБРИЦЬКИЙ: „Ліси і пасовиска“ (спомини)	503
Л. ПАХАРЕВСЬКИЙ: Дівчина з переляканими очима	513
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: На українські теми: Маленька жертва	523
ІГОР УЛАГАЙ: Великий Старець Гори	533
СЕЛЬМА ЛЯГЕРЛЄФ: Інґрід, переклала Днірова Чайка (докінченне)	535
М. ЗАЛІЗНЯК: Українська популярна література в 1909 р. Видання на російській Україні (докінченне)	588
ПАВЛО ГРАБ: Переспіви з фінських поетів:	
Казимір Лейно (Ленбом):	595
М. ГЕХТЕР: Закон 9 падолиста на Україні (докінченне)	596
П. СМУТОК: З російсько-українського життя	621
Бібліографія	630
Книжки надіслані до редакції	642
Від редакції	
Зміст III тому ЛНВістника	
Оголошення	
Зміст 1-ої кн. ЛНВ. 1911 р.	

Від Адміністрації. До сеї книжки долучіть і просимо відновляти передплату, щоб завчасу усталити висоту накладу. Хто перестає передплатити журнал, повинен нас про се повідомити.

1910.

РІЧНИК XIII.

ТОМ LII.

КНИЖКА XII.

ЗА ГРУДЕНЬ.

ЛІТЕРАТУРНО- НАУКОВИЙ ВІСТНИК

ЛЬВІВ-КИЇВ.

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

З друкарні Науковця, Товариства Друкачів
під надзором К. Величківського

Жертуйте на пам'ятник Шевченка у Києві!

Жертви слати на книжечку
Кравцова Союзу Кредитового у Львові, ч. 5555.

Друкується і вийде незабаром:

ІЛЮСТРОВАНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Проф. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

популярно написана, велика книжка, багато ілюстрована: коло 450 сторінок, 250 ілюстрацій, (портретів, знімків, старинних малюнків), багато карт і планів.

Ціна без оправи буде коло 5 корон, оправи від 1 кор. 50 сот.

Замовлення приймає вже тепер Книгарня Наукового Товариства імени Шевченка. Хто хоче дістати зараз по виході, нехай замовляє вже тепер.

Останні видання

Українсько-руської Видавничої Спілки (1908—1910):

Іван Франко: Украдене щастя, п'єса на 5 дій	—	„	56	„
„ Лис Микита, опрavl.	1	„	30	„
„ Анна Русинка, королева Франції, брош. 40 с. опр.	—	„	80	„
„ Фльорентійські ночі, брош. 1 К опр.	1	„	40	„
„ Нарис українсько-руської літератури, брош. 3 К 60 с., опр.	4	„	—	„
„ Молода Україна, брош. 1 К 60 с., опр.	2	„	—	„
„ Учитель, комедія в 3 діях	—	„	60	„
„ Зівяле листе, вид. 2 (в тих днях вийде)				
„ Батьківщина. Оповідання (друкується)				
Рудольф Ерінг: Боротьба за право	1	„	—	„
А. Оляр: Від монархії до республіки (сторінка з історії французької революції)	—	„	40	„
Спиридон Черкасенко: Хвилинки, збірка поезій	—	„	56	„
Марко Вовчок: Посмертні оповідання (що не вийшли в попередні збірки): Дяк, Пройдисвіт, Лист з Парижа, Як Хапко солоду відкріся, Гайдамаки)	2	„	—	„
М. Лозинський: Польська народова демократія	1	„	40	„
С. Ковалів: Похресник і інші оповідання, брош. 2 К 20 с., опр.	2	„	60	„
„ Чародійна скрипка, брош. 1 К 20 с., опр.	1	„	60	„
Й. Бойер: Сила віри, роман	1	„	40	„
„ Обилянська: „В неділю рано зіле копала“, повість	2	„	24	„
„ Гомун: Пан, повість, пер. Л. Пахаревський	1	„	40	„
„ Іно: Філістер, повість з життя української інтелігенції в Галичині, брош. 3 К 30 с., опр.	3	„	90	„
„ Оповідання	1	„	70	„
„ Повстання народнього господарства	1	„	70	„
„ Шевченко: Страчене жите, оповід. селянина (в тих днях вийде).				
„ Левицький: Дурисвіти (друкується)				

КНИГАРНЯ Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові, Ринок ч. 10,

має на складі всі українські видання, висилає всякі книжки на всяких мовах скоро і точно.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА.**На полі крові.***(Драматична поема).*

Глуха містина в околиці Єрусалимській. Попід глинищем, серед колючих хашців та червоного буряну, що росте на солонці, розчищено невеличку нивку, але скільки кривих дерев з червоною корою залишено зрідка по ній. Чоловік, худий і звиділий, але з природи кременний та тривкий, копає ту нивку великою мотикою і часто викидає каміння з землі, від часу до часу спиняючись та втираючи піт з обличчя.

Ділок-прочанин іде поз нивку стежкою, що звертає в бік з великого Єрусалимського шляху. Прочанин важко дише і налягає на ціпок, ідучи, бо день душний. На ціпку вгорі привязана тиковка хилитається порожня і калатає. Чоловік, що працює, оглянув ся на мить, почувши те калатання, але зараз же нахилив ся знов до праці.

Прочанин *(спиняється коло працюючого)*.

Благослови Господь твою роботу,
мій брате! *(Працюючий мовчить, не одривається від роботи і не дивиться на прочанина. Прочанин тихо до себе):*

Він либонь глухий. *(Голосніше)*. Мій друже!
Благаю ревне, дай мені водиці!
Хоч я щей не багато увійшов,
а вже всю воду випив, — душно, бачиш,
а тиковка мала.

Чоловік *(показує на куваль з водою, захований у буряні)*.

Он, можеш взяти.

Прочанин *(жадібно прикивав до куваль і довго не; потім, напившись:)*

Нехай Господь тобі продовжить віку,
що ти мене поратував. *(Чоловік знов не подав знаку, що чув сі слова)*. Скажи,

де ти береш тут воду? Я піду
тай наберу собі й тобі. Куди тут
по воду йти?

Чоловік. Туди. *(Показує мотикою в той бік, звідки прочанин прийшов, і знов нахилиється до праці)*.

Прочанин. Назад... Ну, знаєш,
мій синочку, пробач мені старому,
я підтоптав ся вже за довгий вік,
лїнїві ноги стали. *(Сїдає на межі під деревом)*.

Світ не близький
мені до дому йти. Я з Галїлеї.

ЛНВістник 1910, кн. XII.

28

Ходив осе в Єрусалим на прощу,
там маю родичів — сестру і тітку —
от з ними й паску їв. А ти, мій сину,
єрусалимський?

Чоловік. Ні... *(поспішно)* Єрусалимський!
а вже ж!.. Хіба, ти думаєш, я звідки?

Прочанин. Та я не думаю нічого. Так от
спитав собі... А поле се — твоє?

Чоловік. А вже ж, мое. Чне ж би мало бути?

Прочанин. Ото яка чудна балачка в тебе!
То я тому спитав, бо памятаю,
що як ішов я се в Єрусалим,
то ся містина облогом стояла
і нивки сеї наче не було,
хоч люде вже здебільша обробились
у полі й по горобах. Десь недавно
купив ти сюю землю?

Чоловік *(неохоче)* Та... недавно.

Прочанин *(оглядає містину уважним оком хлібороба)*.
А скільки дав за неї?

Чоловік *(так само неохоче)*. Небагато. *(З пону-*
рим музуванням). А ти хіба перекупити хочеш?

Прочанин *(добродушно)*.

Та ні, на що ж мені? — я не тутешній.
А дорого либонь земля коштує
коло Єрусалиму?

Чоловік. Як для кого.

Прочанин. Ну, то б то, значить, як яка земля.

Чоловік *(злісно)*. Не як яка земля, а як для кого!

Я так сказав, то так і розумій.

Прочанин *(троха збентежений його тоном, підводить ся. Здержано)*.

Я розумію. Ти, відай, убогий,
то й дорого тобі дались ті гроші,
що ти за землю заплатив. Багач
сказав би може „се земля дешева“ —
адже тепер я зрозумів тебе?

Чоловік *(шорстко)*. Мені нетреба твого розуміння.

Напив ся, відпочив ти, — ну, й іди.

Мені з тобою ніколи базікать.

Прочанин *(відступив було ображений, потім спинив ся)*.

Ні, все ж я так не можу відійти!

слова твої шорсткі, а серце добре.
Твоя водиця справді мов цілюща, —
вона мені аж сили придала.
Повинен я тебе благословити,
як батько сина рідного. (*Подаєть ся до чоловіка, підвівши
руки для благословення*).

Чоловік (*поспішно, мов з острахом*). Стій, дїду!
Он там... є ще вода... ти хтїв сповнити
сю тикву на дорогу... дай, наллю...
(*одв'язує тиковку від цїпка, переливає в неї всю воду з кувля і знов прив'язує*).
Ну, от... І йди собі... і не кажи
нічого більше... я зовсім не хочу
твого благословення... я не хочу...
Ну, що ж? Чого ти дивиш ся? Іди!

Прочанин (*поступаєть ся ще ближче і вдвляєть ся в чоловіка,
не вважаючи на його нетерплячі рухи*).

Та ні, стривай, тепер мені здаєть ся,
що ти мені мов по знаку. Та вже ж!
Ти навіть був таки у мене в хаті
в Капернаумі, вкуці з тим пророком,
що се його розп'ято.

Чоловік (*здрїгнув ся і спустив очи*). Я не тямлю,
про що говориш.

Прочанин (*щиро*). Ти мене не бій ся.

Я не такий, щоб зрадити людину,
та ще таку добрячу. Сам я, звісно,
не думаю, щоб твій учитель справді
Мессією мав бути, Сином Божим,
бо знаю ж добре, чий він син і звідки,—
все ж я його вважаю за пророка.

Він знав таке, що нам не дано знати.

Він був таки великий чоловік.

Чоловік. Великий? Чим же се він був великий?

Прочанин. Чим? Духом тим, що Бог йому вдїлив.

Чоловік. Яким там духом? Що ти знаєш, дїду!

Він був такий як всі! (*Завважав заперечливий рух про-
чанина*). А вже ж, як всі!

Не кращий ані трошечки! Любив він
вино і пахоці. Любив, щоб завжди
жінки йому вродливі слугували, —
вони за ним ходили цілим роєм,

а він їм дозволяв, щоб ноги мили
йому коштовним нардом, волоссям
роскішним, як буває у блудниць,
вони йому ті ноги витирали.

О, ти його не знав!

Прочанин. Стривай - но, хлопче!

Та я ж таки тебе напевне бачив!

От навіть пригадав і як зовуть:

тобі на йменне Юда!

Чоловік *(збентежено)*. Хоч би й так?

чи мало є людей з таким именнем?

Прочанин. Та й з тим пророком два таких було,

що звались Юдами. Один земляк мій,

а другий зда́лека... забув я місто,

з якого був він родом... *(пригадує)*.

Чоловік. А навіщо

тобі здалось те місто?

Прочанин. Та казали

мені в Єрусалимі, що неначе

той Юда сторонський привів сторожу

на вчителя свого...

Чоловік. А що тобі,

хто саме там привів і як те сталось?

Прочанин. От якось не хотілось би мені,

щоб ти був тим... *(радісно)*. Ба ні, вже ж, то не ти!

Згадав я: хтось казав, що Юда - зрадник

завісив ся.

Чоловік *(мимоволі)*. Не правда!

Прочанин. Як? Не правда? *(вдивляється в чоловіка
тому очевидячки тяжке те вдивляння. Прочанин помалу відступає)*.

Тепер я бачу добре: ти той Юда,

що вчителя продав.

Юда *(з одвагою безвихідности змінює свою дотеперішню понуро - по-
тайну утірку на рішучу, до нахабности отверту)*.

А як би й так?!

Ти думаєш, боюсь я сього слова?

„Продав! Продав!“ Хто дарма віддає,

той ліпше робить?

Прочанин *(відступаючи ще)*. Та... вже наче ліпше...

Юда *(поступаючи до прочанина)*.

Ні, гірше! Дурень той, або злочинець,

хто дарма віддає. Хто ж продає,
то значить, що йому потрібні гроші,
а більше нічого і ніяк не значить.

Прочанин. Та тут же річ іде не про товар.

Юда. Що є товар? Як хто що зайве має,
той може те продати. От я мав
учителя, — як він зробився зайвим,
то я його продав.

Прочанин (*з мішаним виразом призиристого і цікавості*).

І скільки взяв?

Юда. Взяв тридцять срібняків! Що? може мало?

Прочанин. Та вже хоч би дорожче продавав...

Юда. Я б сам радніший більше вторгувати,
так щож, за мій товар більш не дали.
Якби продав за тридев'ят талантів,
то, звісно, се було б куди почесніш!
Га? Чи ж не так? Тоді б купив я царство,
а не осе скупе, злиденне поле.
Се ж солонець. От бачиш, ся містина
коштує тридцять срібняків, — за стільки
не можна ліпшої землі дістати...
От мучу ся як проклятий над нею,
а чи вона що вродить, сам не знаю.

(*Загарливо копає землю*).

Прочанин. На що тобі здалась та вся рахуба?

Юда (*кинув мотику і заложив руки на грудях. Випростав ся*).

А що ж? Було мені до віку жити
жебрацьким хлібом? Вік поневірятись,
пороги оббиваючи в людей?
Недоїдки по закутках збирати?
З рукою довгою, з язиком довгим
поміж людьми проявою ходити?
Так я ж не звик був змалку до такого!
Таж я отецький син, щей одинак!
Я спадок мав від батька: виногради,
і ниву добру, і садок, і дім,
все мав я в Керіоті. Ну, тепер
там послідуші з того багатіють,
а я... (*хапає знов мотику і заісно бє нею по твердій*

землі, кресучи іскри з каміння).

Прочанин (*з деяким спочуттєм*).

Чому ж се ти позбув ся спадку ?

А може ти, пробач, його розтренькав,
як то буває молодечий звичай?..

Ю да (*знов кидає роботу*).

Ні, я не мав звичаїв молодечих,
я статкував... і жалую про те!
Вже краще б я пропив ту батьківщину
з гульвісами, з повіями, то мав би
од них якусь утіху, добре слово...

Прочанин. Ей, хлопче мій, тих добрих слів і втіхи
не надовго зажив би! Поки гроші,
то поти й честь в кумпанії такій.

Ю да. Нехай би й так! А я ж обдерти дав ся
до нитки, до шага — і що ж я мав?
Яку я втіху мав? За жебраками
носити торбу, хавтурки збирати,
попихачем їм бути ні за спасибі!
І щож я чув за те? Якеє слово?

(*наслідуює чийсь голос*). „Лукавий! Маловіре!“

Прочанин. Хто ж се, хлопче,
так з тебе насміяв ся?

Ю да. Хто? (*з притиском*). Учитель!

Прочанин. Отой, що ти продав?

Ю да (*спалахнув*). Так! Я продав!

А він мене ограбував! Ні, гірше!
він одурив мене!

Прочанин. Як одурив?

То він заволодів твоїм маєтком?
От після сього й вір отим пророкам!
здавав ся ж він на гроші нежадібним,
все тільки й говорив про Царство Боже...

Ю да. Отож! отож! Се й був той ятірець,
куди він людські душі, наче рибу,
ловив... (*з коротким, злісним сміхом*) тай викидав на
суходіл!

(*Очевидно імпровізує впродію на чийсь промову*).

„Жий, рибонько! Нащо тобі вода?
Глянь на пташки небесні у повітрі!
Чи ж їм не добре там?“

Прочанин (*смієть ся*). Ти лепсько вмієш
вдавати тую мову!

Ю да (*похмуро*). Таж начув ся
її доволі! через вуха леть ся!
вилазить боком досі...

Прочанин (*зацікавлений, сїдав знов на межі*). Ну, то як же,
як саме видурив він в тебе статок?
Се варто знати, щоб остерігатись, —
тепер їх розплодилось тих пророків.

Ю да (*мовчить який час, поглядаючи на прочанина, мов вагаючи
ся звірятись йому, далі не видержує і мова його прориваєть ся прудким,
часто безладним потоком*). Се так було. Я їздив раз по рибу

до вас в Капернаум — о тее місто
далось мені в знаки! — був торг великий
і люду назбіралось звідусіль.

Та тільки я наблизив ся до торгу,
як люде раптом в инший бік сунули,
покинувши весь крам. Дивлюсь: на кручі,

там, коло школи вашої, стоїть
ессей чи назорей в одежі білій,
з волоссям довгим, і держить промову.

З цікавости пішов і я послухать....

Ох, я він говорив! Який був голос!

Я пригадав те, що давно забув...

Згадав свою покійницю матусю,
що я маленьким ще зоставсь без неї...

Промовець говорив: „Ходіть до мене...
я заспокою вас... я вас потішу“...

І я не счув ся, як рясні слези
мене умили — я ж не був плаксивий! —

мені здало ся, що нема для мене
ріднішого над сього чоловіка

і не було на цілім Божім світї...

(*Пава*). З сусїдами в той час я позивав ся
за спаш, за оранку — річ світова! —
і змучив ся ворогуваннем людським,
дрібною та щоденною сварнею —
либонь щей тим я так тоді розмняк...
А тут він про любов став говорити —
ти чув коли, як він про те балакав?
(*Прочанин мовчки потакує головою*).
То сам ти знаєш, що в такі хвилини
і лютий ворог міг за брата здатись.

Прочанин. Таки се правда! Раз я сам простив
сусїдови образу, шей чималу,
після речей того пророка...

Юда (*не слухав його*). Раптом
він річ повів про царство Боже! Дїду!
менї здала ся тая ваша круча,
неплїдна, крейдяна, порогом ясним
при Божій брамі, що веде до раю.
Менї здавалось: тільки постушити
за той поріг — і всі в Едемі будем,
як перші люде. „Що нам заважає? —
так думалось менї — вже ж не боронить
вогнений меч до того раю вїйстя.
Туди нас кличе, руки простягає,
обїями розкриває янгол Божий,
а може Божий Син!“ Так, дїду, справдї,
не я один либонь тодї подумав,
що він Син Божий... Глянув я на кручу
і там, край ніг промовця, ще завважив
гурток людей, чоловіків, жінок,
усї вони дивились на промовця,
а часом поглядали і на нас
з осяїної своєї високости,
їх погляди були такі щасливі
і горді й приязні. „Отсі живуть
в раю Господнім по всяк час!“ гадав я...
Налинув дощ і перервав промову.
Я сїв під накритте і думу думав.
Скінчив ся дощ — я не згадав про погуц,
ні, я пішов шукать того промовця.
Бодай би я життя був загубив,
ніж мав його знайти! Та я знайшов
його собі на лихо...

Прочанин. І йому!

Юда. Що ти сказав?

Прочанин. Кажу, й йому на лихо.

Якби не ти, щєб він пожив на світї.

Юда. Ні, він однаково на лихо грав,
хочби й ніхто не поживив ся з нього.

Прочанин. А все ж неправедний такий поживок...
І на що там було його шукати?

Затямив би собі його слова,
коли вже так припали до сподоби,
тай жив би праведно в своїм маєтку,
що батько чесно призбірав для тебе.

Ю да (з коротким сміхом).

Не так се просто! Він бач говорив,
що тільки з ним увійдем в Царство Боже,
без нього ж — ані до порога!

Прочанин.

Хитрий!

Ю да. Як я знайшов його, я запитав ся,
що маю я робити, щоб придбати
для себе Царство Боже. Він спитав,
чи я закон сповняю й не грішу.
Я мовив: „так“, бо се ж була і правда.
„І все ще Царства Божого не маєш?“
спитав він, якось дивно усміхнувшись.
„Як бачиш, ні“, сказав я, і досада
уперше ворухнулась в мене в серці
супроти нього — я її стлумив,
„Ну, то роздай усе, що маєш, бідним
і йди за мною“, — мовив він. Я мовчки
від нього відступив. Тяжким здало ся
мені те слово.

Прочанин. Бо таки й не легко

його змістити! Деж: усе роздай!

Промовити — і то не всякий зможе!

Ю да. Йому воно було зовсім не тяжко!
Бо хто він був? Син теслі. Що він мав?
Нічого зроду. Хто такі всі ті,
що з ним ходили? Все рибалки більше.
Їм що, які маєтки їм потрібні?
Вода — маєток Божий — всім даєть ся,
аби натрапив де: закинув ятір,
та вже й готова їжа... Був там митар
посеред них. Так щож, не все одно
на митниці сидіти, чи ходити
за хлібом жебраним? — однака честь!
Мені ж таки було про що подумать.

Прочанин. Вже ж! Батьківське надбанне не абі-що!

Ю да. Спочатку я вернув ся до господи
і хтів те слово викинути з думки.

Але тісна мені здала ся хата,
мізерні клуні й тік, і двір нудний,
і виногради навіть невеселі.
Все марилося мені — то райська брама,
то золотий престол, а на престолі
Мессія в образі того промовця
неначе судить він живих і мертвих..
коло престола гурт його обранців,
щасливих, радісних, і їм слугують
народи всього світа залюбки....
безмежна щастя їхнього облада....
і я їм задрив.... А вкінці настав
той день, коли я все роздав убогим,
голоті керіотській що найгіршій,
а сам пішов з порожніми руками,
в одній одежині, без торби навіть
шукать учителя.

Прочанин. То ти пішов
з порожніми руками? І прийняв він
тебе таким?

Ю да. Прийняв одразу.

Прочанин. От як?...

Ю да. То вже ж він не собі забрав твій статок.
Все ж він про себе дбав! Бо він збірив ся
царем голоті всій юдейській стати,
як обдере маючих та дурних,
а їх добром наділить ту голоту.
Він не казав про те виразним словом —
він ні про що не говорив виразно—
та згодом я ті заміри збагнув.
Ти думаєш, що він задовольнив ся б
якимсь там хуторцем у Керіоті?
Ні, він хотів — усе, або нічого!

Прочанин. То все ж він був великий чоловік.

Ю да (*тупав ногою*). Ні, він не був великий! То велика
була його жадоба і пиha!

А він не вмів нічого довершити.
Все в нього розпливало ся в словах.
Я хутко се збагнув. Найвиразніше
се стало тут, в Єрусалимі. Знаєш,
був час, що на руках його носили,

„Осанна Сину Божему!“ гукали...

Прочанин. Та знаю, я ж як-раз те бачив сам.

Юда. Ну, й щож? Він так проїхався по місту,
неначе для розривки римська пані,
щось побалакав там своїм звичаєм,
напав ся на дрібних купців при храмі,
тай знов до Лазаря свого вернув ся
серед жінок розводить мляві жалі
про те, що він рокований на згубу,
що з друзями йому недовго бути....
А люд ерусалиський розійшов ся
одурений і гнільний по домівках.
Ет, аж досада здумати, для кого
занапастив я все своє життя!

Прочанин. Та чом же ти його тоді не кинув?

Юда. Куди б се я пішов? У Керіот?
просити хліба у тої голоти,
що з рук моїх добро мое посїла?
Щоб там собак на мене нацькували?
Я ж знаю тих людей, — я зріс між ними.

Прочанин. Ну, розпочав би щось в Єрусалимі...

Юда. Та що ж би розпочав я — голий-босий?
Завести торг? Я ж ні шага не мав.
Се правда, я глядїв у них скарбони,—
бо я вважав ся більш „від сього світа“,
ніж тиї чисті душі — та зайняти
для себе я не смїв нічого з неї,
бо зараз мов тавро поклали: „зłodій!“

Прочанин (з добродушним смішком).

То ти таки погробував зайняти?

Юда (спалахнув). Хотїв би знати я, що б ти зробив,
якби тобі текли крізь пальці гроші
і розтікали ся по всіх усюдах,
лишаючи тобі сухі долоні —
і так що дня! Я дбав про харч, про хату
для гурту цілого і про старців,
що меткою за нами волочились,
а сам голодний, збіганий як пес,
їв облизні та думкою як дурень
мав багатїти... День у день промови,
якісь темно-прозорі, наче прїрва —

аж світ макітрив ся мені від них ?
 я їм не бачив ні кінця, ні краю...
 Уже я знав, чого ті речі варті :
 „я заспокою вас... Я вас потішу“...
 — А як же, сподівай ся ! Він здалека
 спокоем і потіхою мавив,
 а скоро хто було розвісить вуха
 і справді піде з ним, як я дурний,
 тому таке ярмо він клав на шию,
 що аж до долу гнуло. Він любив
 байками й загадками говорити ;
 отож було не смій його спитати,
 як то є звичай між учениками :
 „Учителю, що значить сеє слово ?“ —
 він зараз попадав у нетерплячку :
 „Лукавий роле ! Доки буду з вами ?
 Сліпорожденні ! Дивлять ся й не бачать !“
 і все такі слова вразливі, гострі,
 що краще б він уже налаяв просто,
 ніж так пекти аж до живого серця.

Прочанин. Про те ж таки за ним ходили люде,
 не кидали, — відай було їм добре.
 Були такі, що й роду відrekli ся.
 Я сам таких в Капернаумі знав.
 Була там молодичка, Саломея
 на йменне їй, — покинула дітей
 і чоловіка ; инша знов, Сусанна,
 багата відданиця, молоденька
 і роду чесного — за ним пішла,
 не боячись неслави й поговору.

Ю да (*зневажливо*). Не говори мені про те жіноцтво !
 Жінки, як ті собаки — раз погладь,
 а потім хоч що дня лупцюй, все стерплять !
 тай руки ще лизатимуть..

Прочанин. Ну, добре,
 та ж не самі жінки, ба й чоловіки,
 як сам ти згадував, були щасливі,
 в ногах у нього сидячи.

Ю да.

Мана!

Не Царство Боже, ні, скоріше пекло
 було у тім гурті ! Яка там заздрість,

ти й здумати не можеш! Кожен важив
 на перше місце побіля Мессії,
 на перше, не инакше! І для того
 терпів усю зневагу, все приймав.
 Учитель мав улюбленців між нами, —
 ми, зуби сціпивши, їм догожали,
 щоб приподобитись йому хоч тим.
 І я ж, поки ще Царства сподівав ся,
 все залюбки терпів, а потім мусів
 терпіти й без надії — де б я дів ся? —
 хоч день і ніч я голову сушив,
 як вирвати ся з того царства глуму,
 де не мені народи слугували,
 а я служив відметам всіх народів...
 І знаєш, діду, що ніхто ніколи
 не міг його задовольнить. Якось
 він при вечері кинув нам у вічі
 такі слова: „Ось, пийте кров мою!
 Ось їжте тіло!“ Боже помсти правий!
 Чия ж то кров була, як не моя?
 Чие ж було то тіло?! Гіркий сором
 гнав кров з мого лица, я з тіла снав,
 як зебрав їм того вина та хліба...

Прочанин. Було тобі піти куди хоч в найми,
 щоб вирватись од їх...

Юда. Куди? До кого?

Цікавий знати, хто мене прийняв би!
 Голота нас любила, а заможні
 не прийняли б за наймита такого,
 що був учеником — ба ні, слугою! —
 їх ворога.

Прочанин. Вже правда — ти попав ся,
 неначе в пастку миш! І як ти жив там!

Юда. Либонь не райське щасте відбивалось
 в моїх очах! Учитель те завважив.
 Він поглядів понурих не любив,
 Він звик, щоб ми як песики лагідно
 йому дивились в вічі та ловили
 його слова. І він мене почав
 словами дошкулять. Напроти мене
 він байку склав про гостя, що понурий

та нечупарний втис ся на весілле
і з соромом був вигнаний. Де-далі
про зрадників почав заводить річ :
чи руку покладу на стіл — він каже :
„Ось зрадницька рука побіля мене ;“
чи хліб у страву я рмочу — знов слово :
„Сьогодні зрадник хліб вмачає з нами,“
було, не дивлячись на мене, каже,
мов ненавмисне, але всі навколо
на мене витріщали ся одразу,
я одмінок був між ними...
(*Задумуєть ся. Потім здіймає голову вгору*).
Що він посіяв, те й пожав ! Сам винен !
(*Знов задумуєть ся. Раптом шпарко, напосідливо :*)
Нічого в світі я не мав крім нього, —
хіба ж не мав я права знов зміняти
його на те добро, що я втеряв
з його причини ?

Прочанин. Як же ти зробив се ?

Юда. А як би ти зробив ?

Прочанин. Хіба я знаю ?
я зроду ще не продавав людей.

Юда (*з понурим жартом*). Так само продають їх, як і все,
як гуси, як худобу : поторгують
і вдарять по руках. Ти ж думав, як ?
А потім з рук у руки віддають їх
тому, хто купить. От і все. Не бачив ?

Прочанин. А як же ти віддав його, як саме ?

Юда (*зненацька роздратований*). Та що ти мов суддя мене питаєш ?
Мені вже се обридло !

Прочанин (*здвигав плечима*). Річ твоя !
Не хочеш — не кажи. А тільки, знаєш,
погана чутка йде про тебе в людях,
що ніби ти його поділував,
як зраджував.

Юда (*уперто*). І він мене теж зрадив !

Прочанин. Цілуючи ?

Юда (*злісно і вкупи з жалем*). Ні, він мене ніколи
не цілував.

- Прочанин. А ти його?
- Юда (*люто*). Гей, діду!
Кажу тобі, доволі вже балачок!
- Прочанин (*встає*). Коли ти справді отаке плюгавство
вчинив, то краще вже тобі мовчати. (*Лагодить ся йти*).
- Юда (*поспішно*). А може ж я таки його любив?
А може ж я хотів з ним попрощатись?
- Прочанин. (*Обертаєть ся знов до Юди. З крайнім призи́рством*):
Ну, знаєш, Юдо, я тепер кажу:
доволі вже балачок! Бо як правда,
що ти любив його, то те плюгавство
іще мерзеніше. Убий, заріж,
втопи, продай, та хоч без поцілунків!
- Юда. Я з тебе жартував Той поцілунок
зовсім холодний був. Я ж мусів якось
призна́ку дати, котрого з гурту брати.
- Прочанин (*тремтить від обурення*).
Мовчи! Не говори! Чи теплий гад,
розпарений на сонці, чи холодний —
однаково бридкий!
- Юда. Тепер я гад?
А хто мене хотів благословляти?
Вода ж моя либонь таки цілюща,
бо ти її приймаєш.
- Прочанин (*раптово одв'язує тикву*). Ось тобі
твоя вода! Волів би на безвідді
пропасти, ніж прийняти щось від тебе!
(*ляє воду назад у кухоль*).
- Юда (*спиняє його за руку*).
Ну, діду...
- Прочанин (*виризає руку, мов опечений дотиком Юди*).
Геть від мене, Сатано!
(*Тиква падає, вода розливаєть ся по землі, прочанин дрібною,
старечюю походою поспішає до стежки*).
- Будь проклят!
- Юда. Не тобі мене клясти,
бо він простив мене!
- Прочанин (*обертаєть ся*). І після сього
ти не завісив ся?! (*плює*).
- Юда. Ні, не простив!

я пригадав — він докорив мені.
 Прочанин (*перекривляє, з оцидою*). „Він докорив!“ — Тебе убити мало!
 (*Здіймає камінь і кидає на Юду, але камінь не долітає до Юди.*
Прочанин, не оглядаючись, спускаєть ся стежкою в яр і криєть ся з очей).
 Юда (*стоїть хвилину, стиснувши голову руками, далі стукає себе*
кулаком по юлові, хапає мотику і, не розширюючись, не втираючи поту,
працює до нестями).

2. II. 1909.

ПИЛИП КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ.

З тюремних мотивів.

До дружини.

О, не край мого серця, кохана, Не кажи, що сумуєш сама, Не кажи, що від рана до рана Забуття, відпочинку нема.	Вона серденько грітиме чуле, Щоб раділо, щоб щастем жило! Щоб нам сонечком сяло минуле, Щоб і будуче світле було!
Не кажи, що ти сльози ховаєш, Щоб не знали твої вороги, Як безмірно, як палко кохаєш, Як боліє душа до снаги.	Отоді не злякають і ґрати, Не злякає неволя, тюрма, Бо несила те щастє скувати, Бо кайданів на щастя нема.
Не дивись на пригоди хвилинні, Не вважай, моя люба, на їх, — Вір, не варті сі муки невпинні І сльозини з очей чарівних!	Ти не слухай порад боязливих, Не потрібно нам слів жалібних! Хто посміє жаліти щасливих? Хто з розвагою прийде до їх?
О, повір, моя доленько мила, Все хвилиanne небавом мине: Темним хмарам сховати несила Наше сонечко — щастя ясне!	Кинь, голубко моя, сумувати І скажи навісним ворогам: „Я за щастє умію стояти І нікому його не віддам!
Хай же очи, мов зіроньки сяють, Хай сміють ся рожеві вуста, — Нас пригоди тоді не злякають, Не покине нас мрія свята!	Я візьму його сміливо з бою, Щоб і ворог те бачив і знав, Щоб коханий мій поруч зо мною, Як з товаришом сміливим став!“

В неволі.

Ви замкнули мене, — та живої душі
 Вам не можна, не сила замкнути!
 З під замків, і з-за ґрат, і з-за мурів німих
 Замість суму і сліз, замість слів жалібних
 Мою пісню ви можете чути.

Я під брязкіт кайданів в неволі, в тюрмі
 І про щастє й про волю співаю,
 Бо не можу, не хочу зрєктись своїх мрій,
 Ні таємних бажаннїв, ні давнїх надїй,
 Бо і тут я живу і кохаю!

Я не знаю, на віщо мене ви взяли
 Від живого, жаданного діла?
 Чи хотіли бажання навіки приспать,
 Щоб нічого не прагнуть, щоб більш не кохать...
 Годі!.. Душу убити не сила!

І в неволі зберіг почування свої,
 Хоч живу я принадним минулим...
 Чи ж мені забороните далі іти
 Як спочатку ішов до своєї мети
 Без вагання за серденьком чулим?!

* * *

Ах, негарно, як звязані руки,
 А бажання палають вогнем!
 Краще ж тіло відлайте на муки,—
 Ми те полумя кровю заллем,
 Та не знатимем тяжкої долі
 Душу, душу гноїти в неволі.

Серце, чистою повне любовю,
 За людей, як і перше, болить...
 Коли треба, ми власною кровю
 Собі купимо право любити, —
 Але дайте жаданого діла
 Бо за ґратами бути несила!

Ми не хочемо волі для волі,
 Щоб спочити, пригоди забудь, —
 Доки є ще і босі і голі
 Ми не можем байдужими быть;
 Ми живем, щоб невпинно шувати,
 Де б ті сили на працю віддати.

Хай на иншу повернем дорогу,
 Станем боязко десь осторонь,
 Коли втомлену душу убогу
 Вже не грїтимє давнїй огонь,—
 Отоді ми навіки спочинем,
 І бажать і боротись покинем!

Ю. БУДЯК.

Записки учителя.*)

ХІ.

В кожній школі уже після Різдва починають ся готування до іспитів.

Я згадував уже про великість першого шкільного (осіннього) півріччя: воно незвичайно мале, бо школярі приходять до школи дуже пізно, часто аж в кінці жовтня (октябрі), особливо випускні. Таким чином за час майже шестимісячних канікул вони забувають добрих дві третини своєї науки і являють ся в школу „справжніми дикарями“, як висловлювали ся з сього приводу де-які мої колеги. За якісь два місяці до Різдва хіба тільки й устигнеш поповнити їхні знання і рідко — додати нових. Через те, звичайно, друге півріччє повинно було б бути присвячене цілком продовженню курсу, придбанню нових знань, але справді воно далеко не так. Кожний учитель знає добре та гаразд, що в кращім випадку йому пощастить використати тільки три місяці весняного півріччя — січень, лютий, березень, а взагалі — то й того менше. Квітень і травень се місяці мабуть чи не найтяжші для учителя, але для випускних школярів та й для великої частини інших вони цілком пропащі. Пропащі через те, що вже вкінці березня, особливо при ранній весні, старших школярів побачиш в школі три-пять раз, та й то не всіх, а за стільки візитів не багато научиш. А три згадані місяці: січень, лютий, і березень? Про них то я й хочу сказати.

Се місяці не стільки учення, скільки так званого „натаскиванья“: спочатку „натаскиванья по курсу“, а потім — „подь экзаменатора“. Натаскиванья по курсу“ є не що инше, як добросовісна дресіровка „въ бойкихъ отвѣтахъ“ по програмі народньої школи, тобто — щоб школярі на кожне питання з програми уміли дати відповідь і, по зможі, „бойко“. Розумієть ся, се далеко не значить, що школярі знають курс; та чи й можна взагалі пройти навіть невеличкий курс народньої школи, коли ідеальний учебний рік в середньому для кожного школяра складаєть ся з 120—130 днів, а в більшости шкіл — 90 — 100, і навіть 75—80 по окремих школах! Отже програму треба пройти уже хочби через те, що треба ж школярів випустити, бо... на слідуєчий рік вони все одно ходити до школи не будуть; а вдруге—кому ж приємно: учити, учити— і не бачити ніякісіньких результатів?.. хоч би то було і нікому не по-

*) Див. кн. ХІ ЛНВ.

трібне „свідѣтельство“? А трета: хто насмілився б не зробити випуску? адже ж шкільна адміністрація ніколи не згодила ся б з учителем і такий факт вважала б не більш, не менш, як „неспособністю“ учителя. І справді, чом у вас немає випуску, коли у всіх інших школах він є щороку? Доводьте собі на здорове скільки вам забажаєть ся, але всі ваші докази тільки пошкодять вам.

Та як би ви не „натаскивали по курсу“ — вам се поможе не дуже багато; иноді навіть і зовсім не поможе, коли ви не подбаєте „натаскати“ своїх питомців „подъ экзаменатора“. Се річ надзвичайно трудна і надзвичайно легка, — як для кого: трудна, навіть неможлива, коли ви не схочите жертвувати інтересами школи ради „блискучого“ випуску, і надзвичайно легка, коли інтереси школи по своїй вазі для вас рівні торішньому снігови. А що між учителями одшукати людину, котра б зовсім не жалувала інтересів школи, дуже трудно, а з другого боку і інтересів шкільних додержатись цілком нема ніякої змоги, то найбільша маса учителів жарить по золотій середині. Подле отсе діло — середина, хочби навіть і золота; кажуть, що навіть у раю отсі „середні“ люди не мають якогось постійного місця, а топчуть ся по закутках, але нічого не вдієш: 90%⁰/₀, коли не більше, всіх людей на світі ідуть отсією „золотою“ серединкою, і спробуйте-но вискочити хоч трохи в бік з сеї золотої борозни, віками і мільярдами ніг протертої на старих ребрах Матери-Землі, і ви побачите, чого се буде коштувати. Таке життя. Отже на честь учителів треба сказати, що велика більшість їх все таки надержує до інтересів школи, і як що й трапляєть ся де-яким, як то кажуть, скакати в гречку, то далєбі учительської вини тут, за дуже малими винятками, небагато, а врешті... хто ж без гріха? Народній учитель живе в таких умовах, що — мені здаєть ся, — навіть гріх проти духа святого йому простить ся.

Як би там не було, а я їй Богу не знаю такого учителя, котрий би після малелького досвіду—одного-двох іспитів — ігнорував екзаменаторські „коньки“, принаймні цілком. Правду кажучи, отсі „коньки“ є в школах всіх рангів, але досягають апогея лише в школі народній, і я докладніше скажу про їх низше, а тепер — кілька слів про „натаскиваніє подь экзаменатора“ взагалі.

Як тільки стане відомо „рописаніє екзаменув“ — а се стає відомим приблизно за місяць до кінця занятій, а иноді й ранійше — раз же починаєть ся відповідна муштра: спочатку легенька, а потім, як звичайно, інтенсивнійша. Перед учителем, часто як прямий обовязок, стає необхідність „потрафлять“, і де-які бідолахи — хай їх Господь простить! — із шкури вилазять, аби тільки „потрафить“. Коли екзаменатор невідомий ще учителеви, то за екскурсією до знаючих екзамена-

торського „конька“ діло не стане, хоч би довело ся теліпати ся за кілька верст... Сумно згадувати сих колеґ, тим більше, що де-які в своїй „подъэкзаменаторской“ ретельности не бачили „ничего особеннаго“; але на щастє таких учителїв мало. Взагалї ж, як уже сказано, доводить ся робити „равненіє“ на право тільки злегенька, аби через якусь дрібницю „конька“ не пішла „на смарку“ майже вся ваша праця з випускними.

Я тоді не то що не вмів, а навіть слухати не хотїв про якесь „потрафлянне“, і тому, як нова людина, тільки взагалї цікавив ся екзаменаторами свого повіту, як своїм найближшим начальством. Що до того колеґи, то в сих справах він був мудрий, акї змії, і радив менї заздалегідь потурбовати ся про те, щоб розвідати ся про нашого сьогорішнього екзаменатора. В сьому повіті він був людиною ще новішою, ніж я, але „гонимь“ був не мало, і через те, звичайно дбав про найшвидче ознайомленне з шкільною адміністрацією. Розумієть ся, і я бажав ознайомити ся з нею як найшвидче, але ми розходили ся трохи по метї: він, людина трохи зучена ходити під верхом, старав ся почасти страху ради іудейська, що ж до мене, то я не то що під верхом, а навіть у посторонках ходити не навчив ся і через те і в думці не мав „підекзаменаторської“ муштри. З часом менї довело ся приплатити ся за свій норів, але я так таки і не подужав сієї науки.

Один земський діяч, людина досвідчена не тільки в земських, а і в житейських справах, казав менї напучаючи:

— Ой, не йдїть так напруго, поспуєте собі кареру!..

Але я пригадав, що з змалку менї казали селяне:

— Ой, звернеш ти собі голову!..

І заспокоїв ся.

Та як би там не було, а весна наближалась, і треба було готувати ся до іспитів. З „рописанія“ іспитів ми знали, що екзаменатором у нашій школі буде сусідній земський начальник, член шкільної ради, але що се була за людина — ми не знали. Казали люди, що колись він учив ся в гімназії і не скінчив її, а злі язики додавали, що він нїяк не міг поладнати з наукою і покінчив з нею ще з другого класу. Розказували ще, що він дуже любить дівчат і підстерігши иноді, як вони підуть купати ся в ставах, приходив і забрав їхню одежу: йому дуже подобало ся, коли голі дівчата вискакували на берег і прохали вернути сорочки. Словом, багато де-чого казали в сьому напрямку, щож до педагогічної діяльности його, то історія мовчала. У всякім разї ми не ждали чогось доброго та й житейська практика навчає: жди завжди гіршого, то ніколи не помилиш ся, приваймні ніколи не розчаровуватимеш ся.

Я вже казав, що школа ся була в щасливих умовах що до справ-

ного ходіння шволярів (село давно переросло школу), крім того і випуск підготовлений був не погано, через те екзаменатора ми ждали досить спокійно. Іспит призначено було на десяту год. ранку, але школярі по-зберали ся в школу ще годин у 7, та й ми — учителі й батюшка — у 8 годин були вже готові, хоч і знали з практики, що екзаменатор може приїхати не в 10, а годин у 2, 3, а то і 5 увечері...

На диво і на превеликий жаль, сей варварський звичай — приїздити на кілька годин пізнійше призначеного — існує всюди, і зустріти екзаменатора, котрий не додержував ся б сього звичаю, так же трудно, як змінити самий звичай. Як завжди водить ся, в „рописані“ іспитів, що випускаєть ся і розсилаєть ся на окремих аркушах шкільною радою по школах, зазначаєть ся тільки:

1) числа, в межах котрих екзамени повинні бути закінчені по всім повіті, 2) Прізвища екзаменаторів і 3) у яких школах і який екзаменатор робитиме іспит; що ж до дня, в котрий для даної школи повинен одбутися іспит, то день сей призначаєть ся вже самим екзаменатором і цілком залежить од його. По згоді з учительським персоналом екзаменатор може перенести день іспитів ближше чи далі, аби не переступити зазначеного в „рописані“ екзаменаційного періоду взагалі. Иноді, за браком часу або через якісь иньші причини, екзаменатор неофіційально доручає зробити іспити самому учительському персоналові і всі „бумаги“ доставити йому, а він підписує і передає їх до шкільної ради. Але взагалі водить ся так. За кілька днів до іспиту ви одержуєте од екзаменатора „бумагу“, в котрій він призначає день (число) і час іспитів, наприклад 10 годину ранку. Ви зараз же сповіщаєте про се школярів (не сповістити ви не можете, бо вони що-дня домагають ся сказати день екзамену), і з того ж часу починаєть ся гарячка і в школярів, і в самого учителя. Гарячка ся, особливо в день іспитів, діходить у дітей до того, що вони являють ся в школу трохи чи не в чотирі години ранку; у всякім разі в шість — шість з половиною годин всі випускні бувають до одного в школі.

І от починаєть ся жданне-нервуванне. Школярів нізачо не можна випровадити на двір, на гулянку, — вони сидять в класі і ждуть „пана“. Коли ви хоч живосилом вирядите їх у двір, то ніякої гулянки вони, все одно, не заведуть, а скупчать ся десь у дворі, як овечата під спеку, і на всі лади, з острахом, толкують про злобу дня — іспити та раз-у-раз позирають на шлях, по котрому має проїхати „пан“.

Кі призначеному часу температура у дівтори так повишаєть ся, що вони вже й хвилинки не можуть постояти чи посидіти спокійно. Але час минає, години йдуть; давно вже минула десята, уже насповні одинадцята, а екзаменатора нема. Та сповняєть ся й дванадцята, важкою ходою

йде перша, а ви знаєте, що прийде ще й друга, й третя, а може й четверта і пята, а екзаменатора запевне не буде. Приїде він може аж у шостій, а може і в сьомій; а може й зовсім не прийхати, і ви, прождавши з дітьми годин до 9—10 вечора, будете так само ждати ще завтра. Але й завтра приїздить для екзаменатора не обовязково, і після-завтрього він може прислати вам „бумагу“, що іспити переносять ся на такий то день. Ну, а в той день ви теж не злиняєте, коли прождете кілька зайвих годин. Дурниця, звичайно.

Та так трапляєть ся не дуже часто.

Візьмемо найчастіші випадки, коли екзаменатор приїздить у призначений день. Се, розумієть ся, не значить: у призначений час, і од двох до п'яти зайвих годин вам таки доведеть ся прождати з школярами. А коли додасте сюди хвилюванне школярів з раннього рана та ще майську спеку, то зрозумієте, що станеть ся з вашими питомцями до початку іспитів: зморені, змучені, голодні — бо не до їжи тоді! — вони здатні лише для того, щоб лягти спати, а не давати „бойкіє и связные отвѣты“ екзаменаторови. Не забудьмо ще, що адміністрація шкільна взагалі не часто заглядає в школи, діти не звикають до панів-ревизорів і через те до всякого такого ревизора, будь то хоч земський лікар, почуввають непереможний страх, до екзаменатора ж страх сей виростає в квадрат, а вноді і в куб. А коли од сього страху не вільний буває і учитель, то дїтвора ще заздалегідь переймаєть ся страхом і трепетом, а під час іспитів доходить до апогея. Я знаю випадки, що школярі зомлівали! Таких випадків було два в моїй школі, але мені казали не раз і про інші. Так уявіть тепер собі ту атмосферу, в якій проходять для школярів іспити! І борони Боже, коли до всього та ще екзаменатор має зуба проти учителя! І так навіть найкращі школярі часто стоять перед екзаменатором мов оглушені обухом по тім і не розуміють ні того, що їх питають, ні того, що сами відповідають, а уявіть же собі, що екзаменатор хоче, хоч трохи, „визбить младенцев!“ Нема нічого легшого, як самим блискучим чином провалити всіх випускних до одного.

Розумієть ся, що всяка отрута має протиотруту, і учителі з такими розгромами часто справляють ся домашніми средствами (як члени екзаменаційної комісії, вони „порізаному“ школярови виставляють великий бад, а потім виводять середню одмітку), але у всякім разі та атмосфера, серед якої одбувають ся іспити і котру утворюють самі пп. екзаменатори, настільки варварська супроти дїтей, що немає ніякої змоги зрозуміти надмірну жорстокість сих людей. Багато я забув і простив з того, чим подарували школу і мене пп. начальники, але забути і простити отсього передекзаменаційного знущання над дітьми я не можу... Не знаю навіть, чи взагалі забуду се коли небудь.

Сумні до болю згадки.

XII.

Колись іспити в народній школі були святом не тільки для школи, а навіть для селян, діти котрих кінчали свою науку. Більшість батьків випускних школярів сиділи під час іспитів тут же в класі і були, так сказати, учасниками шкільного торжества, котре було також і їх торжеством. Після іспитів батьки скінчивших школу справляли гуртом і в одиночку пишні гулянки, на котрих учитель був найдорогшою особою: його на перебії зазивали до себе і старалися пошанувати, як тільки вміє шанувати людину наш селянин. Тепер хіба по дуже глухих закутках можна знайти таку пошану до шкільної науки; взагалі ж для селян іспити — формальне скінчення школи — не грають тепер майже ніякої ролі, принаймні для 90 — 95%^{0/0}. Причина тут дуже проста: ті знання, які дає сьогочасна народня школа, настільки убогі, що селянство зовсім не вважає їх вартими якоїсь серйознішої уваги і через те ігнорує не то що іспити, а навіть само вчення. („Аби навчився читати, писати—більше все одно не научить ся“). Часто буває, що учитель мусить Христом-Богом просити батьків, щоб пустили хлопців хоч на іспити, — щоб хоч який небудь зробити випуск. Та мені й самому, на рік пізніше, коли я був у другій школі, доводилося їздити самокатом по селі та по хуторах та вговоряти батьків одпустити школярів хоч на день іспитів, бо ще спочатку квітня вони кидали школу і про якісь заняття з ними не могло бути й розмови. Ще слава Богу, коли хоч на іспити прийдуть, а то буває й так, що зовсім не приходять, або й прийдуть, та занадто вже мало: один або два. І як се не дивно, а проте випадки, коли учитель прохає школярового батька — а не навпаки — допустити сина до іспитів, трапляються дуже часто... Що посієш, те й пожнеш... А наші школи так мало посіяли.

Що до самої школи, то для неї іспит сам по собі — нудний фальшивий обов'язок, тим більше, що учитель зарані знає, кого він випустить, і хоч би який з призначених і сплонував, а екзаменатор не згодився його випустити — учитель все таки може добити свого, поставивши з колегами високий бал. Властиво так воно й повинно бути, щоб рішачий голос в справі випуску належав учителеви, бо так знати школяра і його знання, як учитель, не знає ніхто. І перед останніми часами мого учителювання (1904 — 1905 рр.) так воно й було: більша частина екзаменаторів зовсім не йшла на перекір учителям і завжди рахувала ся з їх увагами. Лібералізм того часу був настільки сильний, що пробив собі шлях навіть у такі нетри, як народня школа, і часто траплялися такі екзаменатори, що перед іспитами просто запитували учителя:

— Укажете, пожалуйте, кого вы хотѣли бы выпустить?

І далі вже іспити проходили надзвичайно просто: екзаменатор тільки злегеньку перевіряв знання школярів і сам навіть питав ся рідко, а більше здавав ся на учителя:

— Спросите его то-то и то-то. Пусть скажетъ то-то.

Або з самого початку іспитів казав:

— Спрашивайте, пожалуйста, что хотите, а я буду только слушать. Вы это лучше знаете; да и ученики поймутъ васъ лучше и отвѣчать будутъ охотнѣе...

Але се було напередодні революції, напередодні весни, коли й качка була прачка; раніше ж (та й потім) таких вільнодумних екзаменаторів не було, і ми з колегою ждали свого „пана“ по старому звичаю, не сподіваючи ся ніякого помилування. Школярі заквічали екзаменаційний клас клечаннем і квітками, а п. старшина для більшої помпезности (волесть була в однім дворі з школою) прийіс велике червоне сукно з судейського столу: — як не як, а п. екзаменатор, як земський начальник, був і його начальством і... словом, се цілком зрозуміло.

Прибув наш „пан“ на годину чи дві пізніше проти назначеного часу, і сей факт трохи здивував нас: тут трохи пахло небезпекою, бо коли начальство приїздить у призначений час або, боронь боже, трохи раніше, то тут справа не дуже вже чиста... Се значить, що од учителів повинні остати ся тільки „рожки та ножки“. Отже, на щастє, ми помилились, і ніякої небезпеки в даному разі такий приїзд не означав.

Засідання одкрилось, і почались іспити.

Перше всього, як завжди водить ся, одбувають ся іспити письменно: „руській языкъ“ — „переложеніє“ або диктовка, а з арифметики задача. Найбільше практикуєть ся диктовка якоїсь невідомої школярам статі, „какъ способъ наглядно провѣритъ знанія учащихся“. І побачили б ви, яких тільки нісенітниць не повтуляють у свої диктовки школярі-Бідолашні хлопята з переляку иноді понаписують такого, що їй Богу й сам не пізнаєш роботи своїх школярів! Самі прості, до нудоти відомі всім слова вони так поперекручують, так покалічать, що коли заставиш потім його самого прочитати те слово — він тільки очима лупає. Особливо бувають нещастя з отим знаменитим „Ѣ“: боячись дати маху, деякі школярі вставляють його иноді навіть там, де не то що „Ѣ“, а й простого „е“ не чути. Словом, на той час дїтвора мов почманіє і коли перед сям не постарася привести їх хоч трохи до тями, то більшість диктовок хоч закинь. Та і взагалі школярі одповідають на іспитах далеко гірше, ніж справді знають. Але верну ся до іспитів наших і до нашого екзаменатора.

„Письменныя испытанія“ пройшли досить добре, почались „устныя“. В першу чергу пішло „руское чтение“. Школярі наші, за невеликим винят-

ком, читали дуже добре, так зване „выразительное чтение“ було поставлено у нас не гірше, ніж і в двохкласних або і в трьох класних школах. Отже уявіть собі наше дивування, коли після читання першого по порядку і одного з кращих школярів п. екзаменатор покрутив головою і хриплим, невдоволеним голосом, прогук:

— Не важно читаетъ... Да... Посмотримъ слѣдующихъ,

На наше велике диво і всі „слѣдуючі“, не дивлячись на иноді просто зразкове читання, не викликали у пана екзаменатора нічого, окрім ще більшого незадоволення і суворих реплік:

— Сскверно читают! Ну, что это за чтение?.. Невозможно!

Ми тільки руками розводили та мовчки зглядали ся, але запитати п. екзаменатора про те, що розуміє під гарним читанням і яку хибу знаходить в нашому, ми не насмілювались. Коли ж він навіть самим кращим читачам поставив тройки, а вишим то ще й з мінусом, — ми не витерпіли і в антракті іспитів звернули ся до його за поясненнями

— Гм!.. Да развѣ вы сами не замѣчаете этого недостатка?— з іронією спитав він.

Ми рішуче признались, що не помічаємо. Він засміяв ся,

— Да вѣдь бѣглости то, бѣглости у нихъ совсѣмъ нѣтъ! Нѣтъ почти навыка къ чтенію! Помилуйте, ученикъ, проходившій в школу три—четыре года, читаетъ точно первогодникъ... Какой же изъ него чтець! Ужъ на клиросѣ читать вашимъ ученикамъ не видно!..

Ми думали, що п. екзаменатор просто жартує, не можна було й на мить припустити, щоб безтолкове „пулеметне“ дячківське читання на крилосі мало собі такого ретельного прихильника і апологета, та ще в особі „земського діяча“ і члена шкільної ради. Се було на мій погляд щось неможливе, але я, ображений таким неухважним відношенням до справді гарного читання, уже не домагав ся взнати дійсний ідеал „чтеца“ у п. екзаменатора. Одкрив я сей ідеал тільки на другий рік, теж на іспитах, коли сей самий екзаменатор знову понаставляв нашим школярам тройок. Під час іспитів мене взяло вже зло, та таке зло, що бояв ся навіть вступати в якусь полеміку, бо міг би при всіх нагородити „панови“ не дуже то приемних для його педагогічного авторитету компліментів. Отже швидко, навіть у той же день, я дізнав ся, яке читання було до вподоби панови „земському“.

Зараз же після іспитів у нашій школі він пішов робити їх і в ту-тешній церковній (для дівчаток). Батюшка пригласив, „въ качествѣ ассистентаго“ і нас з колегою. Ми, розумієть ся, згодились: цікаво було познайомити ся з випуском церковної школи, котрою так часто хвлив ся перед нами наш батюшка. Раніше (див. IX кн. „Вістника“ за 1909 рік, стор. 470) я казав уже про те, як одбув ся тут іспит „письменный“,

тепер скажу за читання. Воно було справді варте уваги і надмірного дивування: випускні дівчата читали з таким „треском“, з такою „б'г-лостью“, що поміряти ся з ними можна було не „пулеметом“, а хіба тільки однією деркачкою. Без найменшого впину, без найменших інтервалів, як горох з мішка сипались тріскучі однозвуки, і в отсій безупинній торохкотні не можна було й піймати ні одної фрази, навіть окремі слова ви розберали тільки тоді, коли читачка була од вас за тридевять земель, за цілих тридцять фраз од того слова.

Мій колега нагнув ся під стіл, ніби за ручкою, що впала туди, і ніяк не міг цілком здушити сміх. А п. екзаменатор аж ніби помолодшав і хвастовито звернув ся до нас:

— Вотъ читають! Вотъ это совѣмъ другое дѣло! Это не то, что у васъ въ земской школѣ!.. Я самъ земскій человѣкъ, но не могу не отдать справедливости церковной. Спасибо, батюшка!.. А вы, господа земскіе учителя, берите примѣръ... По моему, церковная школа это дѣйствительно истинная разсадница просвѣщенія і т. д.

Ся розмова, тільки в багато більшим розмірі, повторилась і в домі батюшки, куди було закликано нас перекусити після трудів праведних. Батюшкина наливка ще більше піддала пари „земському чоловіку“ і од земських шкіл не лишило ся каменя на камені. Виходило, що земські школи тільки на те й придали ся, щоб сіяти „невѣжество“ і „портити людей“. За те церковні школи „земскій чоловік“ підняв на такий педестал, що в порівнянні з ним вавилонська башня не більша, як мизерний стовпчик.

Я сидів і мовчав. Колега пробував суперечити, доводити йому противне, але з часом і він замовк і тільки слухав.

Наш батюшка, завідуючий церковною школою, весь час тихенько ехидно сміяв ся.

Трохи низше, коли я обговорюватиму справу української мови в школі і відносини інтелігенції до сеї справи і до української мови взагалі, я ще згадаю про сього п. „земскаго чоловіка“, а тепер скажу кілька слів про екзаменаторів земських шкіл взагалі. Се надзвичайно цікава, просто такі анекдотична річ, і було б великою помилкою промовчати про неї. Тим паче, що для народньої школи вона дуже характеристична.

XIII.

Мушу, нарешті, признати ся, що починаючи свої „Записки“ я мав на увазі дати коротеньку характеристику школи на Україні і поділити ся своїми спостереженнями щодо того, як одбилась і одбивається на ній безупинно русифікаторська політика. Тільки пізніше, коли-б зявилася змога, я мав дати більш-менш ширший начерк шкільної справи.

Але почавши за здоров'я я звів за упокої: почавши в неширокім розмірі і в легенькій, на пів белетристичній — на пів публіцистичній формі, я мимоволі значно розширив тему і, крім того, змішав, здається, в своїх „Записках“ всі роди прози...

А до всього, як завжди буває в таких випадках, нові елементи моєї теми, введені в „Записки“, непомітно і без мого на те бажання не тільки змінили початковий план роботи, а надали ще їй цілком хаотичний характер... Винюся й каюся, але змінити тут нічого вже не можна, — так уже й буде. Та воно може й краще так, — хто знає?.. Отже на черзі екзаменатори.

Щоб уявити собі більш-менш повно отсю „почтенную компанію“ треба познайомити ся хоч трошки з постійним і обов'язковим складом повітової шкільної Ради — „Уѣзднаго Училищнаго Совѣта“. Мабуть ні один „Совѣт“ якої там би не було російської інституції не складається з таких різнманітних елементів, як „Уѣздний Училищний Совѣт“ — елементів, котрі завжди, за винятком одного-двох членів, не мають нічогосінько спільного з тією справою, в голові котрої вони стоять і доля котрої проте цілком у їх руках. Ось сей постійний склад шкільної Ради:

1. Предсѣдатель Ради — повітовий „предводитель“ дворянства.
2. Земські начальники,
3. Градскій протоієрей (він же благочинний).
4. Інспектор народніх шкіл.
5. Уѣздний исправник.
6. Представник земства (предсѣдатель Земської Управи).
7. Смотритель городського училища.
8. Представник городу.

Таким чином ми бачимо кумпанію, про котру можна сказати, що вона велика і чесна. Не має ще жандармського ротмістра та представника „сыскного отдѣлення“, але се просто дурниці, бо функції сих двох особ чудово виконують інші члени, представники трохи інших інституцій. Щасливим винятком можуть бути (я зовсім не кажу, що є): представник земства, „смотритель городского училища“ і представник городу. Минаючи представника земства, як прямого оборонця (хоч і не завжди) земської школи взагалі і народнього учителя з-окрема, я спинаючись тільки на останніх двох, — що можу сказати про їх? Тільки те, що коли вони не роблять великої шкоди, то й добра од їх не багато видно... уже хоч би через те, що представником городу може бути людина всяка, а у „смотрителя“ і своїх справ є досить, а крім того ще земська школа — не городська школа, і життя її далеко не схоже на життя її городської товаришки.

Але припустивши навіть, що зазначена трійця, на чолі з пред-

ставником земства, буде ідеальним борцем за інтереси земської школи, — чого, розумієть ся, ніколи припустити не можна, — то що ж вони можуть зробити проти цілої армії таких противників? Найбільше — „остатись при особомъ мнѣніи“, котре запишеть ся в протокол, так сказати, „пріобщитя къ дѣлу“, а потім положить ся в архив. І нарешті придасть ся тільки на те, щоб через якийсь століття якийсь історик — коли до того часу не використають його пацюки та миші — „пыль вѣковъ отъ хартій отряхнувъ“, найшов те „особое мнѣніе“ і написав: „Несмотря і т. д. і т. д., уже въ тѣ времена существовало течение, проявлявшееся даже въ таких строго консервативныхъ учрежденияхъ, какъ Училищныя Совѣты. Оно выражалось..“ і т. д.

Але як би там не подивив ся будучий історик на теперішні шкільні ради і їх склад, ми, учителі, на своїх ребрах чули й чуємо її діяльність; що ж до її (ради) складу, то всяка людина легко зрозуміє, що такий склад годить ся для чого хочите, тільки не для шкільної справи. Ще легше уявити собі отсих радників, як екзаменаторів у сільській школі. Се вже не абсурд, а справдішня юмористика, над котрою я й досі, хоч уже давно не учителюю, смію ся гірким сміхом.

Та навіть з такими пп. екзаменаторами можна б було залюбки помирити ся, коли б вони хоч трошки, хоч по обовязку екзаменаторів знайомили ся з програмою народніх шкіл, принаймні хоч би їдучи в школу на іспит кожний з їх склав якусь свою програму, щоб був же нарешті якийсь певний круг екзаменаційних запитань. Отже в тім то й горе, що нічого сього нема: майже кожний з їх жарить все, що впаде в той час у голову або в чому кожний з окрема п. екзаменатор покладає суть шкільної науки. Можна вказати межі програми? Запитайтесь! Але ви сього, розумієть ся, не зробите, принаймні будучи учителем.

І в результаті перед вами розвертаєть ся надзвичайно чудова картина іспитів! Мое перо в знесилі падає на стіл, а муза складає руки і соромливо опускає очи... Отже я спробую дати хоч кілька прикладів, застерегаючи, що беру не „найзабористійші“, а тільки найбільше характеристичні.

Я вже казав про п. „земського“, про його вимагання „бѣглаго чтенія“, тепер додам тільки, що він був прихильником „закону божого“ і вимагав знання „священной исторіи“ не згірше любого попа: все треба було розказати йому без найменшої „запинки“. Незвичайно любив ще він „красивое письмо“: пишучи сам досить гарно що до каліграфії, він і у всяких „письменныхъ работахъ“ школярів звертав увагу перше за все на каліграфічний бік.

— Нужно, чтобы ученикъ могъ написать красиво... прежде всего.

Конечно, грамматику важно знать, но на кой чортъ она ему, если онъ пишетъ такими каракулями, что даже за писарчука въ канцелярію не годится!.. Да чтобы знать грамматику развѣ достаточно учить его какія нибудь три-четыре зимы? Вѣдь въ гимназіяхъ по восемь-десять лѣтъ учать, да и то многіе не знаютъ этой науки! Да мы съ вами развѣ знаемъ? Хо-хо! Чепуха. А вотъ если онъ будетъ умѣть написать красиво — это уже другой вопросъ! Хотя-бы писаремъ гдѣ нибудь служилъ, подучившись въ волостномъ правленіи. А такъ все равно изъ него ни черта не выйдетъ!.. Да и вообще говоря — что мужику нужно изъ науки? — Моліться Богу, прочитать, записать кое-что изъ домашняго обихода, а остальное... либерализмъ и больше ничего...

Проти такого рожна, розуміеть ся, не попреш; найкраще, що ви можете зробити, так то сидіти й мовчати і мовчки ж провадити своє діло.

А ось другий примірник — „градскій протоіерей“. Не знаю вже, чи він давно членом Шкільної Ради і чи мав уже широку практику в земських школах, а тільки зараз же при візді в нашу школу в ролі екзаменатора він трохи оскандалив ся; через те мабуть і свою екзаменаторську роль провів не геть то чепурно. Річ в тім, що увійшовши в клас і здоровкаючись він не просто подав руку, як то звичайно водить ся, а підніс її, як кажуть, під самий ніс, або попросту — простяг її мені для поцілунка. Я піймав її недалечко коло свого лица, одвів униз і поздоровкав ся, як з усіма. Сю ж саму історію повторив він і з моїм колегою і з таким же результатом. Після такого „пасажу“, та ще в присутности батюшки і попечителя, він так сконфузив ся, що навіть нам усім стало якось ніяково, і вже всі дальші поступки його були ненатуральні. Принаймні нам так здавало ся. Могло бути, що ми й помиляли ся, і його тодішне поведжене було постійним поведженем. У всякім разі, та ще після такого початку, він поводи́в ся трохи чудно: занадто вже „любезничаль“, бояв ся авторітетно щось сказати і все якось „ерзаль“, ніби йому було горячє сидіти. Зате під час іспитів він почував себе, здаєть ся, як дома і екзаменував з добросовістністю єзуїтського монаха. Принаймні мені весь час здавало ся, що я сижу на іспитах в монастирській школі середніх віків. На жаль, у мене не зберегло ся тодішніх записок, а передавати з́араз по памяти не наслідую ся, бо передати се хоч в загальних рисах надзвичайно трудно — настільки воно „стільне“. Тай шість ровів минуло вже з того часу.

А ось третій примірник — п. справник. Треба сказати, що він був посмішищем всієї території, котрою управляв. Сміяли ся з його не то що інтелігенти, а й звичайні прості люди, особливо городяни. По всім повіті про його ходили надзвичайно комічні історії, героєм котрих він був. Та уявіть собі маленького на зріст, з малесенькою в кулачок,

головкою і дуже обмеженого з духовного боку чоловічка, котрому роль справника надала міністерської пихи — і ви зразу побачите перед собою сього грізного мужа. Дальше пристава в якімсь глухім закутку йому, звичайно, не довелося б ніколи піти, але в діло вплутала ся фортуна і в особі віце-губернатора чи що „воспылала страстію“ до його сунруги і так необережно „воспылала“, що була захоплена сунругом „на мѣсть преступленія“ і т. д. Тут то й почала ся сунругова карєра і довела його до справника.

Так, принаймні, гласять тамошні літописці.

Але як би там не було, а як член шкільної ради і як справник він в квадраті був моїм начальством, котрому не можна було не користись. Під час курсів один колеґа розказував мені таку річ. „Приїхав я — каже — якось у город і йду собі в земство, коли се назустріч справник. Ми знали один одного, але знайомі не були, через те, звичайно, я й пройшов собі, навіть не думаючи здоровкатись. Він тільки подивив ся на мене грізно і пішов. Але що б же ви думали? — він „бумагою“ викликав мене в поліцію і зробив не аби яке „внушеніє“ і коли б не вмшали ся в справу де-які люди, то могло б ще перепастися по за „внушенієм“. Та се було не з одним мною“ — закінчив мій колеґа.

Я не мав тоді ще ніяких стосунків з п. справником і хоч од душі сміяв ся над всякими подібними історіями, але цілком у їх правдивість не вірилось: в таких історіях завжди буває трошки прибреханого. Отже швидко я впевнив ся, що прибріхувати в справницьких історіях — річ цілком зайва.

XIV.

В селі, куди мене послали учителювати, тамошня інтеліґенція, як завжди водить ся по селах, нудила ся і не знала куди себе вткнути: і картожничити, і піячити набридає навіть людям привичним. Через те я рішив пустити в діло народні спектаклі і таким чином з одного боку дати в руки інтеліґенції досить корисне діло, а з другого й селянам дати змогу побачити щось краще од частого піячіння і пробивання голів. Не знаю, як добувати дозвіл на спектакль у селі тепер, а тоді се робило ся так: подавали губернаторови телеґраму ¹⁾ з проханнем дозволити поставити таку то й таку пєсу, а потім, коли одержували дозвіл, то складали афішу і йшли з нею до справника, у котрого в свою чергу прохали дозволу. І коли б справник одмовив ся підписати афішу, то

1) Телеґрамою звертались до губернатора через те, що так—багато зручніше, бо коли б звернулись „прошенієм“ по почті, то справа затягла ся б на довжезний час.

не помогло б і губернаторське „разрѣшаю“, і ваш спектакль не відбувся б. (Річ в тім, що губернатор дозволяє в загалі, справникови ж даєть ся власть розрїшати чи не розрїшати в залежности „отъ мѣстныхъ условій“).

Так ото за кілька днів до спектаклю, маючи вже губернаторський дозвіл в кишені, я заявив ся до п. справника, сказав свою справу і положив перед ним афішу, ще не друковану, розуміеть ся. Пам'ятаючи, що заборона спектаклю погано одібеть ся на моїх „артистах“, внесе розчаруваннє і, опрїч того, доведе мене до солідних для учителя втрат, я держав себе надзвичайно ввічливо і „почтительно“. Але се не позбавило мене од клопоту; не позбавило навіть мое повторюваннє: „Ваше високородіє“, котре я вставляв майже після кожного слова, аби погладить незрівняну пиху п. справника.

— Какой спектакль? Гдѣ? въ К.? Зачѣмъ? Что за выдумки!

— Тамъ — кажу — ваше високородіє, открылась недавно безплатная бібліотека, но книгъ очень мало, а средствъ нѣтъ... Такъ вотъ, ваше високородіє, мы и задумали поставить спектакль съ благотворительною цѣлью... Тѣмъ болѣе, что наша училищная бібліотека страшно бѣдна, и ученики постоянно пользуются книгами изъ народной бібліотеки, ваше високородіє. (Про учеників я пустив жука нарочито, щоб часом бува не прискїпав ся за те, що ми, учителї, берем ся за таке діло, і тоді біда! А се могло бути, як Бог свят!)

— Чортъ знаетъ, что такое! Тамъ уже былъ однажды когда-то спектакль и ни черта, кромѣ убытковъ, не принесъ. Только хлопоты да убытки и больше ничего! Выдумываете...

— Что же — кажу — ваше високородіє, можетъ быть и доходу какой рублишко будетъ, — все же на дорогѣ не найдешь, а бібліотекъ пара-другая книгъ прибавится. А понесемъ убытокъ — так и будетъ, за то удовольствіє народу... и ученикамъ доставимъ.

Але вся моя аргументація пропала за ніщо. Не найшовши до чого придратись він просто і рішуче заявив:

— Все равно, афіши не подпишу!

— Почему же, ваше високородіє? — прохаючи спитав я.

— Почему, почему! — перекривлюючи закричав він: — некогда мнѣ возитъ ся съ вами! — вотъ почему! Идите себѣ!

— Ваше високородіє, но вѣдь здѣсь нѣтъ ничего предосудительного...

— Да уходите же, говорю вамъ! Завтра придете!

Я мовчки пішов собі і як чеховське „беззащитное существо“ приходив на другий і на третій день. Але піймати п. справника було страшенно трудно, а підступити — ще трудніше. Нарешті мене знову допустили перед ясні очі начальства: воно мняло афішу і грізно бурмо-

тало якісь незрозумілі слова. Ми ставили пєсу „Пошились у дурні“, а позаяк у ті часи самих українських пєс ставити не можна було, то ми пристебнули ще Чеховське „Предложеніє“ і на афіші під ним стояло :

Водевиль въ одномъ дѣйствіи А. Чехова.

Подивившись у книжку, де були зназначені „разрѣшенныя къ всемістной постановкѣ пьесы“, п. справник закричав як несамовитий :

— Не подпишу! Что это здѣсь стоятъ?!

Скільки я не дивив ся і в книжку, і на афішу — побачити нічого страшного не міг. Насилу вже, хоч за поміччю поліцейського канцеляристи, я розібрав, що афіша „не такъ составлена“: в книжці стояло : „соч. Ан. П. Чехова“, а на афіші просто — „А. Чехова“!.. І довго ще довело ся вговоряти п. справника, щоб переложив свій гнів на милость, але все таки підписав афішу він не раніше, як перечеркнувши страшне місце і надписавши власноручно : „соч. Ан. П. Чехова“.

— Чтобы такъ и напечатано было!.. Да если у васъ не будетъ никакой прибыли, то больше ни одного спектакля не разрѣшу!....

Так отсей то чоловіга був екзаменатором по народніх школах!

Приїздить він, напр., в одну школу екзаменувати, взяв „письменную работу“ школяра і посправляв помилки, та так посправляв.. що й школярі потім сміяли ся. На „устномъ“ іспиті руського читання він взяв книжку, шукав-шукав, щоб дати прочитати, і нарешті найшов : в кінці книжки був цілий одділ, в котрому на кожную статтю стояла ціла низка запитань, наприкл. : „Кто жилъ въ одномъ селѣ? Что онъ дѣлалъ? Какъ ему удавались его дѣла? Куда онъ, наконецъ, пошелъ? Что увидѣлъ?“ і т. д. Отсі запитання призначались для того, щоб по них легше було розказати зміст статті, і читанне їх навіть тоді, коли школяр знав уже ту статтю, було безглуздем; що ж можна сказати про таке читанне в тім випадку, коли школяр тії статті ніколи й не чув? Та хочби навіть він прочитав її й тепер, а потім почав перечитувати під ряд ті запитання, то все одно таке читанне — одна дурниця. Отже п. справник уважно вислухав увесь той „розказъ“ — школяреви що? він усе читатиме, що не дасть пан — вислухав, а потім, нічтоже сумняше ся, прорік :

— Ну-сь, а теперь розкажи намъ о прочитанномъ.

Хлопець, розумієть ся, не довго думаючи й почав : „Кто жилъ въ одномъ селѣ? Что онъ дѣлалъ? і т. д.

І був цілком правий : більше йому нічого було розказувати. Далі вже всякий читач легко уяве собі весь іспит, і щоб не прийшло йому в голову — він не помилить ся...

А ось ще один екзаменатор. Се вже „смотрятель городского училища“, а через те, звичайно, сам „педагог“ (хоч се „звание“ тепер зов-

сім не обов'язкове та й не потрібне для екзаменаторів у народніх школах). Приїздить він на іспит у школу і на „устній арифметиці“ задає, наприкл., таку „умственну еквелібристику“ :

— Помножька-ка мнѣ въ умѣ 347 на 45.

А через хвилину, коли хлопець все таки помножив, він сказав :

— Да-а, ти, братъ, считаешь—точно на волахъ ѣдешь.

І почав і далі в такому-ж дусі, виставляючи „за неумѣнье бѣгло вычислять въ умѣ“ поганий бал. А коли учитель зауважав йому, що такі числа не так то швидко виведе навіть всякий гімназист, він одповів, що „тѣмъ хуже для такого гимназиста и еще хуже для народной школы“...

— Нужно умѣть бѣгло обращаться съ такими пустяками,

Отсю „бѣглость“ доводить ся чути мабуть чи не од більшости екзаменаторів... і подумаєш тільки, куди се вони так поспішають! Ніби й справді вже такі швидкі та поступові люди!

Нарешті п. інспектор. Ним я думаю закінчити характеристику екзаменаторів і перейти до иншого. Науїлюбленішим „коньком“ п. інспектора була, як я уже згадав, ц.-славянська мова. На ревизіях він вимагав знання (розуміння) її, а на іспитах — ц.-славянської граматики. Правда, що до ц.-славянської граматики, то вимагав її він і при ревизіях, але ніби між иншим і за незнання не дуже гримав; за те на іспитах дивив ся на сю справу цілком инакше і милів шиї учителям з усією строгостю інспекторського авторитету...

Були такі, що вимагали од школярів трохи чи не університетського курсу руської історії, а були й такі, що знамениту салдатську „словесность“ вважали вищим курсом знання для народньої школи...

До речі, багатенько найдеть ся таких „вершителей судеб“ сельської школи, що вимагають од неї на іспитах принаймні гімназичних знаннів, взагалі ж то дбають найбільше про те, щоб звести всю справу на одну грамоту й грамоту в тім розумінні, щоб школяр умів тільки аби як прочитати і так же написати... Словом, чим гірш — тим краще.

На сьому й спинаюсь. Я дав не багато прикладів та й не описував їх детально, бо, на мій погляд, всякій легко зможе уявити собі всю картину іспитів кожного екзаменатора окремо і зробити відповідні висновки.

Нарешті досить яскраві ілюстрації сеї справи всякий може знайти в земских „отчетахъ“, з окрема — в „отчетѣ Хорольского земства (див. „Сборникъ постановл. по народ. образ. Уѣздн. Зем. собран. Полтав. губ. за 1905 годъ“, стр. 113).

(Далі буде).

ГРИЦЬКО ЧУПРИНКА.**Г р і х.**

Хвилі струнної музики.
 П'яний чад. Пахучий дим.
 Хтось прекрасний, хтось великий
 Бе по струнам золотим.
 Струни плачуть і регочуть,
 Гаєм, степом гомонять,
 Серце змучене лоскочуть,
 Душу радістю п'янять.
 Стукіт. Грюкіт. Галас дикий.
 Все змішало ся в танку.
 Хтось прекрасний, хтось великий
 Серце рве собі в шинку.

Рве весіллям, божевіллям,
 Тоне в п'яному чаду,
 Шумом, димом, п'яним зіллям
 Труїть силу молоду.
 Регіт смерти. Білі зуби...
 Лине в душу синій дим.
 Чорний вихор самогуби
 Віє шалом степовим.
 З боєм, в кровю рвуть ся крики!
 Взяв смертельну ноту сміх!
 Хтось прекрасний, хтось великий
 Проявив могутній гріх.

З в і к н а.

(Зимовий етюд).

Мов пушинки,
 Порошинки
 На покрівлі,
 На будівлі
 Ніжно падають сніжинки,
 Так легенько
 Бють ся, бють ся,
 Так тихенько
 Вють ся, вють ся
 В сніговій молочній млі,
 Мов не хочуть доторкнутись,
 Мов боять ся пригорнутись
 До змертвілої землі.

Там, де квіти,
 Первоцвіти,
 Де лілеї,
 Орхідеї
 В світосяйнім колориті
 Пишно, ніжно
 Розвивались,
 Дивовижно
 Розцвітались
 Під одчиненням вікном,
 Там сніжинки, порошинки
 Обгорнули всі билінки
 Легко витканим рядном.

Самотність.

Зірко моя!
 Скручений,
 Змучений
 Виром життя
 Я не спочину в коханні, —
 Всіх моїх ран не загоїть сімя
 В тихім буденнім єднанні.

Вік в самоті
 Зморений,
 Зборений
 В праці святій,
 Я залишу ся в безсиллі, —
 Сам поховаю я сні золоті
 В ранній юнацькій могилі.

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

Смерть Толстого.

Відлетів великий дух!

Не стало чоловіка, що пановав над уявою і почуттями людей так сильно, так довго, провожаючи покоління за поколіннями і будячи в них все нові й нові ідеї своїми образами, покличками і гнівними докорами.

Приносив так багато, що давав кожному щось. Ті що не надавали великого значіння його філософії клонили голову перед незрівняним артистом, незглибимим знавцем життя і чоловіка. Ті в котрих не знаходила відклику краса і сила його творчости, глибоко шанували його як натхненного учителя життя. Ті котрих не задовольяв його крайній індивідуалізм, шанували його проповідь гуманности і любови чоловіка до чоловіка. Для мільонів людей він перед усім був могутнім апостолом протеста против соціальної неправди, і знов мільони його ближших співгорожан відзивали ся всею душею, коли силою авторитета, який давав йому пошанівок цілого культурного світа, він громив неправду і гніт, що давили жите його ближшої отчини. І в сій незмірній многогранности його духа, в невичерпанім богацтві його творчости лежала головна причина тої нечуваної популярности, котру здобув він, зробивши своїми приклонниками і адептами людей ріжних рас, культур, суспільних клас і поколінь. Людство піднесло його на такий високий педестал, як се не міг мріяти ніхто з його сучасників, і він тримав ся нїм так трівко, панував над духовим житєм людства так довго, що й самі звичайні фізичні вимоги тратили свою силу перед сею незвичайною силою духа. Вона побіждала час і просторонь і ставала чимсь нїби премирним. Сяєво вічности оповило її вже за життя, і здавало ся неможливим, щоб звичайна доля людська могла мати над нею силу. І тому таке пригнобленне обхопило сучасний світ, коли звичайний людський кінець завитав над сею вічною головою десь там, серед сірих рівнин його сповитої мором країни. Одвічна трагедія людського життя одправила ся ще раз перед жахливими очима людства, і наповнила його страхом і почутем немочи.

Так, і він був тільки чоловік!

Тільки тепер, коли се стало ся, перечитуючи його останній твір („Три дні в селі“), відчуваєш, як тоді уже катастрофа навис-

ла над головою Великого Старця. „Ісход“ вже став перед ним! І не тільки в контрасті його родинної обстанови, серед якої він мусів жити, і того соціального оточення — безконечної темноти біди і безрадности, котра стояла навколо роскоші його сім'ї, — але також і в повній безрадности його теорій особистого досконалення супроти того залізного перстеня соціальних і політичних обставин, які на чисту іронію зводили його викохані теорії. Ті копійкові подачки, які він був змушений против своїх переконань роздавати бідоті, і ті обіцянки — „розвідати ся і що буде можна — зробити“, які він мусів подавати в відповідь на звернені до нього благання помочи, були виразом безсильности сеї релігії індивідуального усвершення там, де кожда рисочка того образу, який він бачив навколо себе, звала до організованости, солідарности, соціальности.

Сї образки кінчили ся його приспівкою останніх літ—проповідю соціалізації землі. Але за старою приспівкою виступало вже предчуте перелому — ісходу.

Чи була се путь за новими ідеями, що неясно предбачали ся вічно молодому духови і гнали його з насиджених місць, утертих стежок до усвідомлення і розв'язання сих ще неясних нових гадок, що непокоїли його уяву? Чи була се дорога до невідомих берегів дальшої творчости, і немічна плоть перервала новий могутний лет духа? Чи—була се утеча знесиленої істоти до самотного і тихого місця, щоб закінчити своє вижите жите, і той маленький залізничий домок, загублений серед російських рівнин, був тим тихим закутком, де знемоціла живина шукає тихого розстання з житем?

Несподівана катастрофа, чи вже відчутий і бажаний кінець? Сього не пояснить нам, можливо, вже ніхто.

Промине чимало часу, поки утишить ся той шум, який чинили, роздмухували і підтримували навколо покійного і певно ще довго будуть підтримувати всякі творці і ловці сензаційностей, спекулянти на все що може роздражнити уяву змудженого обивателя. Образ покійного встане перед нами в своїй простоті й спокою, гідних всякої дійсної величи, тільки тоді, коли перестануть сї суєтні вжитки і надуживання авторитету і слави його на ріжні біжучі гешефти, ціли й інтереси, і виступить те вічне і неминуще, що містило ся і лишило ся в творчости його духа.

Покійний при всій своїй релігійности і перенятю ідеєю живого і діяльного Бога не приймав індивідуального безсмертя, — приймав

переживання чоловіка у всім тім що виходило з рам його чисто індивідуального життя і тим повнійше переживання, чим сильнійше підіймався чоловік над своєю індивідуальністю й переймався загальним і спільним, службою життю людства, життю всесвіту. В сїм був другий полюс його проповіді пасивности й індивідуалізму, прегарне, вічно живуще зерно вічно-людської релігії, котра ще чекала своєї кристалізації в дальшій творчости покійного.

Його остання мисль підіймала ся над особистим стражданням, над індивідуальним кінцем, і як свідчать свідки його смерти — вона звертала ся до „страждань мільонів“, — до страждань всього людства, для котрого страждання стало неминучим елементом індивідуального життя і усувається тільки можливо повним і інтенсивним розпусканням своєї індивідуальности в загальнім і спільнім.

Які б не були дійсні причини ісходу, обставини його останніх днів наблизили образ покійного до загально-людського почуття.

З висот світової слави, на котрі поставило його людство, з диму фіміаму, з педесталу вселюдського куміра він зійшов, щоб в слабости і немочи своїй дати відчутти, що в своїй величчї і славі він був теж тільки чоловік.

Близький і рідний всьому що чує себе чоловіком.

М. ЄВШАН.

Лев Толстой.

1828—1910.

В урочисто-жалібну хвилю в життю цілого російського громадянства по страті сього генія, — не хочу говорити панегіриків в його честь. Сього він сам не потребує. Постараю ся змалювати його образ, як він представляється мені.

Велетень Толстой, якого поховала власне сими днями Європа і весь культурний світ, який умів дійти до такого кольосального розголосу за життя і безперечно удержити ся при своїй славі і по смерті — цікавий буде для нас все з двох причин: через той дивний стосунок, який зайшов поміж його життям і тенденцією його творчости з одного боку, а з окружаючим світом, людьми з другого. Цікавий власне покійник як артист і як людина.

Думки про Толстого змінювали ся дуже часто, так само, як змінювався він сам. Були моменти, коли він цїнив ся у людній тільки як великий художник, а були також хвилі, коли він здобував собі повагу у людий якраз тільки через моральне післанництво своєї творчости. Але найціка-

війше тут те, що він сам не дав нам відповіді в тому напрямі — що більше: сам не умів визначити свого становища і оцінити свою роботу. Ніколи він не умів собі знайти точки тяготи, все знищував себе в своїй творчості тільки на те, щоб в той сам час запалати гордістю, все триумфував тоді коли в дійсности справляв похорони, одним словом — все помилявся що до самого себе. І в результаті, він не міг вийти ніколи з атмосфери певного роздвоєня, нещирости свого окруження, а тому й якоїсь фальші, яка опутувала не так його думки, а радше їх вираз. В хвили, коли він хотів промовляти до найдальших і найбільше інтимних почувань людини він її відпихав від себе, і навпаки — в хвилях найбільшого свого віддалення від чоловіка, притягував його. Весь час він неначе не умів внасти у відповідний тон.

Річ в тому, що Толстой був весь час рабом опінії. І се відбило ся як найбільш фатально на цілому напрямі його духового життя, дало йому вираз нещирости. Він сам того не відчував ані не розумів, яка трагедія — і то трагедія цілого життя — виростала на протязі цілих десятиліть на тому саме ґрунті. Опінія публики, ті люди, що розносили його славу по світі та називали його своїм учителем, робили з ним весь час, що тільки хотіли. Удаючи, що живлять ся плодами його духа, вони відбирали силу дійсному патосови його творчости, удаючи перед ним покірних дітей, примушували старого нахилити ся до них, розказувати їм казки, примиляючись до його, вони довели його до нещирости та викривлення його моральної натури. Одним словом — вони спугали великана. А він їм дав ся, не підозріваючи навіть свого пониження та упадку. І так спуганий публичною опінією, не маючи ані одного закутка для себе тільки, він став одним з тих нещасних в суті річі людей, що беруть ся проповідувати цілому світови і жити починають тільки для людства, а яких так жалував Штірнер: „Ви бідні ества, що могли би так щасливо жити, колиб ви могли робити скоби по своєму уподобаню, ви мусите танцювати під свистане „професорів“ та тих, що водять медведів,— щоби виробляти такі штуки, до яких ви самі не могли би ніколи себе ужити. І ви остаточно навіть не протестуєте проти того, що вас інакше беруть, як ви самі хочете себе дати. Ні, ви механічно самі собі ставляєте поставлене перед вами питання: до чого я покликаний? що я повинен? І так ви потребуєте тільки спитати, щоби дати собі говорити і розказувати, що ви повинні, щоби дати собі визначити покликане ваше, або самим його собі назначити і наложити на себе після правил духа. Се значить тоді відносно волі: „я хочу те, що я повинен“... Сього не розумів Толстой ніколи, не дійшов до правди про самого себе і не скидав кайдан. Великий богатир духа жив все в убожестві, кожде нове богатство, яке здобував всіми силами, зараз віддавав на по-

талу опінії, розмінював його, а сам ішов далі, щоб не знайти ніде для себе затишного місця, щоб ніколи не бути самим собою і уживати свого богатства. А коли в останні дні свого життя поспробував зробити те, чого не зробив за ціле своє життя, утекти від людей і знайти спокій в собі— заплатив за се життям. Кінець, коли хочете, символічний, який кидає як найбільше ярке світло на трагедію цілого життя Толстого, на його глибоке роздвоєнє.

Бо та боротьба, яку усвідомив собі Толстой перед лицем смерти, відбувала ся сама собою, може й без його відома в протягу цілого часу, в якому він жив і творив. Вєсь час сперечав ся в ньому художник, чоловік вільний, без завтра і вчєра, живучий тільки своїми переживаннями, з моральним доктрінєром, з фанатиком гуманітарних та релігійних ідей. Артист боров ся вєсь час з чоловіком. І ніхто так, як Толстой, не поставив далеко від себе мистецтва і релігії, ніхто так, як він, не зазначував їх протилєжности, а заразом не дійшов до таких грубих помилок. Таж то він забув, що мистецтво так само високе, як все иньше, чого початок він випроваджував від Бога, він забув, що власне найвище мистецтво, єсть і найвищою релігією, що в ньому обєднують ся всі елементи людської природи з елементами моралі, що естетика — єсть разом з тим моралю! Він, який міг се бачити на собі самому кожної хвилі, він — великий, а навіть одєн з найбільших художників світа! Таж то ніхто иньший, як він, в імя формул християнської релігії відкидав всю вартість Шекспіра, признав все мистецтво за непотрібну, а навіть шкідливу забавку. Що більше: сам топтав навіть в собі художника, свою творчість анатемізував як марнотравство дару божого; у себе самого поборював стихію, потік буйного життя мертвими абстракціями моралі. „Все, що сотворєно було його творчим ясновидінєм — він захотів знищити своєю свідомістю“, — як каже Мєрежковський. — „Ціле своє життя проклинав він, бажаючи благословити, і благословляв, бажаючи проклясти, — робив не те, що хотів, а те, що треба було робити“. — Як бачимо, — він мусів дійти до помилки цілого свого життя, до того, що обезцінював себе самого. Ми мусимо брати з нього власне те, що він сам уважав за маловартне, просто грішне, мусимо оправдати його власне в імя його помилок, і славу його бачити в тому, з чим він накінець погорджував. Бо в сути річи Толстой ні в якому разі не може бути для нас тим, яким він бути уважав за свій обовязок, ми не можемо брати в рахунок його бажання, диктовані рабством його та залежністю від опінії, а мусимо брати його дійсну силу, те, чим він дійсно був, помимо всіх своїх бажань та свідомости. Отже дійсно Толстой — не християнин, не воплоченє тих ідей, які проповідував. „Толстой — по словам одного з найглибших його толкувателів — се маляр того не тілесного і не духового, а тілесно-духового — д у ш е в-

ного чоловіка“, тої сторони плоти, яка звернена до духа, і тої сторони духа, яка звернена до плоти,— таємничої області, де довершується боротьба поміж звіром і Богом в чоловіці“: сеж прецінь єсть боротьба і трагедія усього його власного життя, він жеж сам передовсім чоловік душевний—ані язичник ані християнин до кінця, а вічно воскресаючий, змінчивий і не могучий воскреснути та звернути ся до християнства, напів язичник, напів християнин“...¹⁾.

В тому був початок трагедії Толстого, з того тільки пішло те трагічне роздвоєнє, і від того залежав весь напрям і характер його творчости: творчости не щирої по своїому виразу і безсильної там, де вона свідомо несла задачу, обовязок, та накинєні їй зовнішні постуляти думки художника. Але ми дійсно мусимо запитати себе, як питає і Мережковський: Чи якраз в тій вічній боротьбі і болю, в тій безнадійности, в тому невдоволеню з славою тільки художника, в тому небувалому самоумертвленю, самовбивстві генія, не містить ся правдиво трагічна величність та слава Льва Толстого? — Чи не хотів він дійти тою остільки труднішою та тернистою дорогою до того самого, до чого не хотів дійти відразу, без зусиль та труднощи, ясновидінем художника тільки,— до визволеня себе власне?! Чи не була се для його одинока дорога до ціли, дорога запереченя себе; і чи не був той світ, який він собі хотів сотворити, одиноким, пригожим для реалізації творчих задумів?

У всякім разі пошануємо й його волю!

НАТАЛІЯ РОМАНОВИЧ.

Горе-радість Івана Михайловича!

I.

В 6-ій годині вечора на третій день різдвяних свят помічник ділопроизводителя П...ської духовної консисторії Іван Михайлович Рибчинський почув сильне грюканне в двері (дзвінок був попсований) свого помешкання.

„Певно гість“, у голос подумав Іван Михайлович виходячи до передпокою тимчасом, як жінка його, що спочивала по обіді, схопила ся й вийшла до їдальні.

— Хто там? — у відповідь на грюканне запитав Іван Михайлович. Він нікого не впускав, не запитавши.

¹⁾ Д. С. Мережковський: „Жизнь и творчество Л. Толстого и Достоевского“ С.-Петербургъ, 1903. Томъ I, ст. 200.

— З консисторії,— прогуділо за дверима.

„А бодай його... може кличуть чого-небудь“, подумав Іван Михайлович відчиняючи двері.

Кур'єр увійшов і подав йому пакета.

Хутко роздер Іван Михайлович його й приладив окуляри.

„Ділопрізводитель III столу П...ської духовної консисторії Онисидор Никифорович Піддубний помер сього 28 грудня о 9 год. ранку. Панихида сьогондья ввечері і 29 ранком.“...

Читав і очам не вірив.

— Помер... Се правда?

— Помер,— луною відгукнув ся кур'єр.

— Чуєш, Паню,— звернув ся до жінки Іван Михайлович.— Піддубний вмер. Людина молода... І як раптово.

— Да-а... простягнув кур'єр,— молодий...

— Ну, добре, добре. Ви можете іти,— сказав до нього Іван Михайлович.

І замкнувши щільно за кур'єром двері, Іван Михайлович пішов до їдальні.

„Помер від розрива серця, в 9 год. ранку. Винос до церкви 29-го в восьмій годині“... Читав далі хвилюючи ся Іван Михайлович Панкратія Осиповна пильно слухала, приклавши руку до серця.

— Боже мій, Боже мій,— перервала вона по читанню тишу.— Як несподівано! Молодий, ще саме б жити.

— Та кволий він, правду кажучи, хоровитий... Ось тобі й жите людини. Нетрівка річ. Ну, що-ж! 'нехай царствує...

— Й чого б се? — не розуміла Панкратія Осиповна; може поїв добре та випив...

— Ні, се на серце не впливає; певно потривожив ся та й край.

— Може в карти програв ся? Живе сам, без жінки...

— Жінка вмерла. А дочка є маленька...

— Певно програв ся...

— Та ще й грішми його на святах обійшли.

Іван Михайлович поклав листа й поспішив до другої кімнати, де весело дзвеніли дитячі голоси. Там жила його дочка з дітьми і він саме любував ся ялинкою, щосяла вогниками, коли те грюканне в двері відірвало його від ялинки. Він поспішив туди, до життя, до сміху, геть від сеї сумної звістки, що каже про смерть, про кладовище. Неспокійно стало в його на душі.

Ялинка сяла вогнями, якісь нові свічечки вибухали вогневими стрілками, викликаючи в дітей сміх та крики захоплення.

Так само тут все було, як і перед хвилию: і ся ялинка з

блискучими кульками й вогниками, і діти веселі, здорові, гарні діти, і навіть киця так само безжурно в граціозній позі на канапі спала простягнувши лапки і обхопивши ними свою мордочку. А на душі Івана Михайловича щось змінило ся. Нема святочного настрою, нема щирої втіхи від гри з внуками.

Глянув він на синьо-зеленавий дзвіночок, що хилитав ся на деревці блискучий та гарний... і наче не дзвіночок він бачить, а обличчя свого начальника, померлого ділопроизводителя. Худе, виснажене, з зеленими смугами під очима. Просидів він з ним вісім років в одній хаті. Що-дня бачив його зігнуту спину, його гострий профіль. Може тому й серце жаль стискає. Швидко треба на панахиду. І в очах у Івана Михайловича закрутило ся. Пху, яка неприємна річ отся панахида. Та й смерть...

„Так, так, а хто-ж буде на його, Піддубного місці“, промайнуло в голові Івана Михайловича в той час, як очі його розглядали синьо-зеленавий дзвіночок. „Що-ж, вмер він, йому байдуже а ми живемо...

„Мертвий в гробі мирно спи,
Жизню пользуйся живущій“.

промайнула йому в голові фраза поета і немов би виправдувала його перед самим собою. „Хто-ж то буде?“ Є багато охочих... але... найсправедливіше було-б мене,— швиденько промайнула думка й налякана сховала ся, а дзвіночок замаячив перед очима немов зеленаво-бліде обличчя померлого начальника.

— От бідний чоловік,— звернув ся до дочки Іван Михайлович і в кількох словах оповів їй новину.— Нещасливий.

Посидівши трохи з дітьми, Іван Михайлович підвів ся й вийшов до ідальні. Взяв папер, де написано було про смерть, та ще раз уважно перечитав.

„Так, так — в осьмій годині на панахиду, — саме проти ночі!“

— Паню, спиш, — звернув ся І. М. до жінки, що в другій хаті лежала.

— Де там? Думаю. Перехвилювала ся вся: був чоловік і нема його.

— Ну, що - ж — заспокоюючим тоном вговорював її Іван Михайлович, — се часто трапляеть ся, треба звикати. Хоч, правда, і мені чогось не по собі: вісім літ бачив його спину перед собою, вісім літ сидів він перед моїми очима... як вимальований... Хто то тепер буде?

— Як хто? Та певно ти сам, — підвівши ся оживлено вимовила Панкратія Осиповна.

— Е, що там... хто його зна, — знехотя зауважив Іван Михайлович, затримуючи в собі те, що пересовувалось поволі в його думках. — Швидко вже йду на панахиду.

За пів години Іван Михайлович, весь у чорнім, урочисто - суворий, виходив з хати.

II.

Увійшов він в простору кімнату - витальню, де звичайно приймають гостей і де тепер господар витав усіх, лежачи на столі, серед хати, накритий білим, лячно - нерухомий.

І страшно робило ся, входячи до сієї кімнати: хотіло ся як звичайно привитати ся з господарем, а він такий байдужий до усього лежав і передмогильний холод оточав його.

Мовчки товпили ся коло стінки, чекаючи священника. Кільканадцять чоловіка зібрало ся: може 12 — 14.

Іван Михайлович привитав ся з колегами; було їх пятеро; вищого начальства не було. Як би вмерлий був „превосходительством“...

Відчинили ся двері з сусідньої хати; ввійшла мати небіжчика. Мовчки, не дивлячись ні на кого, підійшла вона до столу, стала біля голови сина. Дивила ся на нього. Немов статуя розпуки й горя стояла так не зводачи очей з нього, доки не прийшов священник. Потихеньку, лагідно відвів він її від столу шепчучи: моліть ся, моліть ся й почав відправу.

Один по другім присувались присутні, блищущи вогниками свічок. Іван Михайлович випростав ся й зазирнув в лице мертвому. Темно - жовте, почорніле — воно було страшне; смуги по під очима дуже визначились, риси загострились. Поглянув Іван Михайлович на колеґ, поволі непомітно переводячи погляд з одного на Другого; здавало ся йому, що всі вони також мали темні облича й загострені носи.

„Пху!“ — се мені в очах крутить ся чад від свічок й кадила... І став пильно хрестити ся, прислухаючись до співу.

„Идеже нѣсть болѣзнь, ни печаль, ни въздыханіе, ни живи и знь безконе-ечная“ — виводив тонкий тенор священника, зливаючись з густим басом паламаря, обіцяючи всім змученим житєм земним блага царства небесного.

„Надгробное рыданіе“...

Сильними низькими згуками розлягало ся по хаті і у Івана Михайловича на очах сльози. Чомусь завжди, коли співають саме сі слова, у нього на очах зявляють ся сльози. Він швиденько втер носа, та при тім і сльози й озирнув ся. Мати вмерлого лежала головою на підлозі, застигла в мовчазнім риданні.

Знов далі читав щось священник, не вслухався він в слова. Йому стиснуло серце — нервовий був. І не переносив важких вражінь.

Ряптом разлягся плач дитячий десь з бругої хати, і у слід за ним почувся тихенький спів: баю - баюшки баю... а-а-а-а-а...

Скінчилася панахида. Старушка - мати підвелася і знов стала в головах у сина, дивлячись нерухомо на нього. Ніхто не підходив стиснути їй руку, слово потіхи сказати. Мовчазне, грізне горе матери охопило всіх, взявши гору над умовною зверхньою ввічливістю.

Священник вийшов мовчки і за ним паламар. Іван Михайлович за колегами попростував до передпокою.

— То значить покійник лишив малу дитину? — запитав він в передпокої одного з своїх колеґ.

— Авжеж... малу дитину, дівчинку, — луною відгукнувся той.

— Бідна... і матери, здається, нема?

— Нема, вмерла...

— Ох, горе наше, горькое...

— Завтра в десятій виносять? — зашепотів хтось, незнайомий Іванови Михайловичу.

— В десятій, — машинально відповів він.

І вийшов.

Аж тепер дихнув повними грудями; чисте, морозне повітря освіжило його.

Вечір кінчався. Починалася ніч. Було коло десятої. Місяць вже високо підбився і рівномірно кидав проміння на землю. Було добре видно. На свіжій чистій снігу, що упав тільки вчорашньої ночі, рельєфно вирісувалися тіні. Оледенілі гильки дерев, що були прозорі, мов кришталь, вкрилися пухкими сніжинками. Морозно, а тихо. Тому мов би й не холодно.

„Ну й нічка“, — не подумав, а відчув Іван Михайлович почувачи бадьорість у всьому тілі і ту здорову енергію, що збуджує мороз примушуючи кров швидче лити ся по жилам.

„І він уже ніколи не любуватиметься такою нічкою“... Без його волі, несвідомо образ мерця вплив в його уяві.

„Його їстимуть черви, над ним буде вічна темна ніч. Яка погана штука смерть!“

І пішов швидче відганяючи від себе гнінучі думки.

Дома Іван Михайлович не позповідав багато, сказав, що він втопився, що все було як звичайно, і пішов перед сном подивитися на внуків.

Вони спали роскішним здоровим сном маленьких чоловічків, що не знають ні горя, ні турбот. Перехрестивши довго дивився на їх щочки червоні, пухкі рученята. І раптам почувся йому наче плач дитячий, десь здалеку, а потім „баю, баюшки, баю“. Що се зо мною? Нерви розходилися, чи що? Бідна дівчинка.

І. М. пішов спати.

III.

Заснув І. М. швидко й міцно. Дуже солодко спав спочиваючи від денних вражіннь.

Аж під ранок йому приснився сон, потім ще один. Сидить він в своїй канцелярії на своїм звичайнім місці і пише. Ділопріводитель теж працює. Коли ось повернувся до його і замість обличчя в його зеленово-жовтий дзвінок; і не говорить він, а дзвонить: дз-дз-дз-дзень-дзень... і крутиться й вимахує руками.

— Що хочете Онисифоре Никифоровичу, — наче запитує Іван Михайлович, але слова вилітають неясними згуками.

— Дз-дз-дз-дзінь... дз-дз... де моє лице? дз-дз і впав, а зеленово-жовтий дзвіночок розбився на безліч маленьких скляних іскорок, частина яких розсипалася під ноги Івану Михайловичу; він мусів стати ногою на них, вони тріщали в нього під ногами.

Прокинувся.

„Пху, яка дурниця приверзеться“ — пробурмотів Іван Михайлович перевертаючись на другий бік; — хоч би вже добре поспати.

Перехрестився, перехрестив і подушку та швидко знов заснув.

Не добре йому спиться; щось груди стискає, важко дихати; погано так йому — і ось він вмер.

Умер і лежить на столі; прибраний, чистий, холодний. І наче вже байдуже йому все. Возволився від сього важкого ярма, що звуть житєм. Можна спочити від безконечної канцелярщини. Поважно й спокійно лежить Іван Михайлович. Навіть немов би й задоволено „А що? вже не дошкулить мені сей дивогляд житє, ні, руки короткі... А ви усі, потанцюйте ще, покрутіть ся. Сходять ся товариші, начальник іде „ось всі ви, всі покрутіть ся ще, а я вже маю спокій“, лежить собі він. Аж прийшов час накрити його покрішкою; тоді закричав на весь голос і прокинувся.

І що воно за дурниця така! — протираючи очі бурмотів сам до себе Іван Михайлович.

— Що тобі? — запитала жінка, що від крику й собі прокинулася.

— Та снить ся таке... Ех, краще вже не спати, Тай на світ благословляєть ся...

Крізь занавіски блимало бліде світло зимового ранку.

Встав Іван Михайлович, умив ся й почав ходити по їдальні.

„Швидко й на похорон, рано призначено“ — подумав він „Та ще маю час“. Пішов Іван Михайлович одягати ся й молити ся Богу.

IV.

Урочисто теліпали ся білі сріблясті китиці на труні перед очима Івана Михайловича. І не міг він відвести очей від них. Йшов без думки і не помічав нічого.

А китиці все миготіли. І за тими китицями була труна, людини вже не було. І відчув Іван Михайлович, що вже й на правду не ма тої людини, яку він знав... є тільки тіло, яке треба з певною церемонією віддати землі.

„Земля еси і в землю отидеші“...

„В землю“... здригнув ся.

„В землю“.

Сяло сонце. Засліплюючо сяло. Сніжинки іскрили ся. Чистий, і свіжо випавший сніг хрустів під ногами. Весело було на улиці, і похоронна процесія вносила дісгармонію.

Людей небагато йшло за труною. Кілька товаришів по службі, кілька просто знайомих.

Кладовище було далеко. Довго — довго йшли. Йшли полем, вкритим снігом, блискучим та веселим.

„Аз есмь хлѣб животный“: почав читати діякон і всі зупинились, „грядый по мнѣ не имать взалкати ся и вѣруяй в мя не имать вжаждати ся никогдаже. Но рѣх вам, яко и видѣсте мя, і не вѣруете. Все, еже дает мнѣ Отец, ко мнѣ прїдет: і грядущаго ко мнѣ не изжену вон: яко снидох с небес не да творю волю мою, но волю пославшаго мя Отца, да все, еже даде ми, не погублю от него, но воскресу е в послѣдній день...“

„Воскрешу е в послѣдній день“, — повторив Іван Михайлович. „Значить, так все се просто, звичайно. Людина вмерла, ховають її, потім воскресне...“

„Але-ж все-таки в землю класти! В землю... Як же се буде?“ І цікавим здало ся йому, як людину в землю кластимуть. Кілька разів бачив він се, а цікаво. Наче не вірить ся, що се можливо.

Перед брамою цвинтаря стали. Взяли труну й понесли.

„Вже значить і кінець, — подумав Іван Михайлович. І пригадали ся йому останні слова, що прочитав діякон, „но воскресу е в послѣдній день“.

„То колись буде... А тепер його в яму...“

Яма чекала. Чорніла серед прекрасної свіжої пелени снігу, щоб прийняти в свої нетри те від людини, чому вже немає місця на землі, живій, соняшній, і що приймаєть ся землею сирою, темною.

Кидали грудки розритої землі в яму. Стукотіли вони падаючи на труну. Засипали.

І знов відчуло ся, що се таке звичайне, буденне, природне. „Земля еси і в землю отидеші“.

Говорили товариші над могилою. Вихвалювали небіжчика. Все як слід і розійшли ся.

Лишила ся мати. Стара й немічна їхала за труною. Тепер клякнула й припала до могили.

Плоть від плоти її і кров від її крові. Таємничий звязок не знає перешкод; не розірве його й земля, труна. В землі частина її — матери. Як могла вона вмерти, ся частина, коли вона, мати, жива!

Розійшли ся всі. Були коло брами. Оглянув ся Іван Михайлович. На залитім сонцем безмежнім просторі снігу мати над могилою; в темній, тісній могилі — її син. І душа її з ним.

V.

Сього дня Іван Михайлович вернув ся додому пізнійше, ніж звичайно.

Тоді в день похорону, втомлений був; прийшов до дому, ліг, лежав і спав. Не мучили його сни; не було жалю тяжкого. Вмерла людина та й край.

Ходив що-дня на службу. Там ще трохи згадували небіжчика, а потім і забули.

Вже трохи обвикнув ся Іван Михайлович, що перед його очима немає знайомої спини.

До того жите йшло своєю чергою й канцелярські діла повинні були піти нормальною ходюю. Треба було нового ділопроизводителя і питанне „хто буде“ цікавило дуже всіх.

Цікавило воно й Івана Михайловича.

— Ох-хо-хо,— позіхав він що-дня дома перед жінкою.— І кого-ж того Бог дасть?

А якась така невизразна надія, туманне бажанне тіснили ся йому в куточку серця.

І ось тепер, сього дня, коли Іван Михайлович вернув ся з служби, щось нове було в його обличі.

Загадкове було воно і урочисте. Немов світило ся і радість дивила ся з кожної зморшки. Але він мовчав.

Пообідав. Побачив ся з внуками. Та вже більше не міг мовчати.

— Паню,— гукнув він,— де ти, в спальні?

— Тут, тут, обізвала ся сонним голосом жінка.

— Паню, мене назначили ділопроизводителем.

Вона схопила ся й сіла на ліжку.

— Я ж казала тобі, казала, пам'ятаеш? Слава Тобі, Господи! Нарешті! Ну, здоровлю-ж тебе, здоровлю.

І вони поцілувались.

— Треба буде квартиру змінити. Дітям де-що купити. Та й усім прибрати ся. Я ж знала, що так буде. І як добре, що саме тепер. Так бідуюмо вже...

Ввечері урочисто святкували родинну радість. Всі були в мирнім й лагіднім настрої. Вкладали ся пляни, перечислювали ся речі, що їх треба було купити.

Пізно лягав спати Іван Михайлович. Коли вже всі спали, пішов він, як звичайно, подивити ся на внуків і поцілувати їх.

„Вже порадую вас, голубчики мої, гостинцями, почекайте трохи“.

І ось по якійсь дивній асоціації він немов почув плач дитини, той, що в квартирі померлого ділопроизводителя було чутно і зараз-же спів: баю-баюшки-баю... І щось невідоме, прикре, вщемило за серце.

„Пху, приверзеть ся щось. Спіть, мої янголятка“. Перехрестив дітей і пішов спати.

На столі його, серед паперів, що приніс додому (І. М. частенько брав роботу додому), лежала „книга приказів“, розгорнена на останній записаній сторінці; там стояло:

„Статья 1819. Исключается изъ списка лицъ, служащихъ въ П...ській духовній консисторіи, дѣлопроизводитель Онисифоръ Никифорович Піддубний“.

Статья 1820: Назначается дѣлопроизводителемъ П...ській дух. кон. Іван Михайлович Рибчинський.

МИКОЛА ЧАЙКОВСЬКИЙ.

Проблема літання*).

Аеронавтика віддала також чималі прислуги мілітаризмови. В війську уживаєть ся свобідних некермованих бальонів, а також і бальонів на припоні (ballon captiv), які підносять ся в гору на кількясот метрів, а опісля стягають їх ливною в долину. До стягання бальонів, головню більших, служить часами мотор, що навиває ливну на валець.

Уживанне бальонів в війську датуєть ся майже від самого початку їх істнованя. Вже 17 жовтня 1783 р. відбула ся перша їзда бальоном на припоні; відбув її Жірон де Вілет (Girond de Villete) і підніс думку, чи не дало-б ся бальонів використати в військових цілях, бо сидячи в них, можна би дуже легко слідити рухи ворожих військ і доносити про них своїм.

Підчас воен першої французької республіки проти союзу держав на пропозицію Монжа (Monge) згодив ся Конвент попробувати бальонів. В тій цілі придумав Лявуазіє (Lavoisier) досить добрий спосіб фабрикованя водня, т. зв. газову піч; водну пару перепускано понад залізо, розігріте до червоности, і звідси витворював ся водень.

Декретом „комітету для публичного добра“ з 2 цвітня 1794 р. установлено перший військовий аеронавтичний відділ з капітаном Кутель (Coutelle), звісним фізиком, на чолі. Перший злет воєнного бальона відбув ся 2 червня того року і спричинив велике замішане серед австрійської армії, що саме тоді облягала твердиню Мобеж (Maubeuge). Але скоро зорієнтували ся офіцери в ситуації і узяли ся до обстрілюваня бальона, хоч без результату. За кілька днів повторено такий експеримент і присилувано до піддачі австрійську армію, що обсадила була Шальруа (Charleroi). По кількох ще вдатних пробах признано пожиточність тої нової інституції і засновано першу школу літання Медоні (L'école nationale aérostatique de Meudon).

Підчас французької виправи до Єгипту не щастило ся аеронавтичному відділови, так що Наполеон замкнув 1799 р. медонську академію і розв'язав повітряну флоту.

Перші воєнні бальони були кулясті; їх держано на двох шнурах, зачіплених до сітки, яка була наложена на бальони з гори. В середині гондолі був отвір, через який спускали на шнурі спостереження командантови.

Від початку XIX ст. уступила аеронавтика в французькій армії на

*) Див. кн. XI ЛНВ.

ЛНВістник 1910, кн. XII.

друге місце, але зате інші держави користувалися досвідами Французів на тій полі. Ще Наполеон мріяв про будову „повітряних твердинь“, які-б підносили в гору цілі залоги, але він сам признав свої плани фантазіями і дав їм спокій.

1812 р. хотів російській губернатор Розтопчин атакувати з повітря Наполеонські війська, коли вони маширували через Росію, але не довів будови проєктованого бальона до результату. 1848 р. думав австрійський генерал Ухаціус збомбардувати Венецію з бальонів, однак вітер поніс цілу його повітряну флоту понад австрійські війська.

Аж у великій американській війні 1861—2 р. пошастилося бальонам, і від того часу стоїть аеронавтика стало вже на услугах мілітаризму. В тій війні ужито перший раз телеграфічних апаратів до комунікації бальона з землею і пороблено з гондолі перші фотографічні знімки.—Потім уживано бальонів також з добрим результатом в війні проти Парагваю (1866—7) в полудневій Америці.

1869 р. накликував згаданий вже аеронавт Тісандіє до роблення досвідів з бальонами в часі миру; перестерігав, що не треба чекати вибуху війни, бо тоді організувати повітряну флоту буде за пізно. „Судьба цїсарства — писав він — може бути вже порішена, заки ще зложити ся добре разом паски матерії на бальон“.

Не минув і рік, як упало справді французьке цїсарство, вибухла війна, а французькі военні круги кинулись горячково до будови бальонів. Збудовано кількадесят бальонів на припоні, які розносили з Парижа підчас облоги вісти на провінцію або ввозили звітам людей, а ті слали опісля відповіді до Парижа через листових голубів. Таким чином виїхало в часі від 1 вересня 1870 до 27 січня 1871 р. з Парижа 65 бальонів, вивезло 155 осіб з 363 голубами і 9.000 kg. листів. Тільки шість бальонів з 15 пасажирами попало в неволю, два згнуло зовсім, але за те 57 голубів принесло 200.000 листів і депеш назад до Парижа.

Опісля тяжко мстило ся на Французах те, що цілих 70 літ була у них воєнна аеронавтика в такім занепадї. Для того по покінченю війни взяли ся з подвійною енергією до організації, а за Францією пішли другі держави.

В Німеччині зорганізовано 1884 р. аеронавтичний корпус і сполучено його з товариством для літання, що існувало від 1881 р. в тій цілі, щоби учені wraz з офіцерами працювали над поступами літання.

В Англії уживано бальонів ще 1862 р. і вони віддали англійській державі великі прислуги в війнах в Єгипті в краю Бечуанів, з Бурами та в Китаю.

В Австрії уживається бальонів від французької війни 1871 р. Від 1893 р. існує у Відні перша військова аеронавтична школа, а від 1893 має австрійська армія окремий аеронавтичний відділ.

Також і Росія не остала по заду. Від 1869 р. відбувають ся там проби з бальонами в війську і маринарці. Окремий відділ для аеронавтики існує від 1884 р., але не приніс він армії ніколи великого хісна. По покінченню японської війни почато якісь кроки до модернізації російської повітряної фльоти.

Американські Сполучені Держави мають від 1892 р. новий „аеронавтичний парк“, збудований на англійський лад. І сей відділ відбув огневу пробу підчас еспансько-американської війни на Кубі.

Взагалі всі теперішні держави, що хочуть свою армію удержати на висоті нинішньої воєнної штуки, мусять живо заходити ся коло творення аеронавтичних відділів. На першій місці стоїть безперечно Німеччина, яка стараєть ся придбати для своїх воєнних цілей такі епохові винаходи своїх земляків, як бальони майора Парсеваля та графа Цепеліна. Кермовані бальони можуть віддати військам неоцінені прислуги, про які ще взагалі годі говорити, доки тих бальонів не випробувано у війні.

З того коротенького начерку бачимо, що люди вміють вихіснувати кожду, хоч би й як позиточну річ, також і на згубу своїх ближніх; один геній силкуєть ся дати людям щось такого, що їм принесло би добро і вигоду, — другий геній обертає ті самі винаходи проти тих самих людей як воєнне оружие. Отсе бачимо найліпше на розвитку аеронавтики. Винахід, що мав стати для людей новим способом комунікації, що мав посунути людську культуру о кольосальний крок вперед, зараз таки в першій році свого існування використовуєть ся у воєнній штуці.

Переходимо тепер до обговорення найважнійших поступів на полі найціннішого винаходу з обсягу аеронавтики, а саме кермованя бальонів.

Коли відвязати шнур, на яким держить ся бальон при землі, від тої хвилі стає бальон інтегральною частиною тої повітряної струї, в яку дістанеть ся, стає іграшкою вітрів, які несуть його світами і можуть рознести на дрібні шматочки. Ясно проте, що одним з питань першорядної ваги було знайти для бальона спосіб свобідного кермованя. Кермоване при помочи весел показало ся просто неможливим, бо рухаючи веслом по повітрі нічого не вдіємо. Для того скоро прийшли люди на думку, що єдино-можливий спосіб був би, надати бальонові власний рух, незалежний від повітряної струї. Сей рух мусить бути викликуваний силою, що матиме осідок в самім таки бальоні.

До тої цілі ужито як пропелерів приладів подібних до корабельних шруб, які причіплюєть ся до переду бальона і надаєть ся їм скорий оборот при помочи моторів. До самого-ж кермованя бальона, т.

є до змінюваня його напрямку, служить т. зв. кермові площі, т. є великі площі з заду або по боках бальона, які можуть порушати ся в вертикальнім напрямі (в гору і в долину), або також на право і на ліво.

Крім того є при деяких системах бальонів ще інші прилади до кермованя, про які буде мова при їх описі.

Перший проєкт кермованого бальона подав був рік по винаході монгольф'єрки (1784) Француз Меніє (Meusnier) подав в тій справі меморіал париській академії наук. Він зрозумів, що бальони до кермованя мусять мати подовгасту форму, а до удержаня однакового вигляду бальона треба ужити бальонета. До ввѳдження бальона в рух проєктував він ужити три шрубові пропелери які мали бути порушувані людськими руками. — Він сам одначе був свідомий того, що людськими руками не надасть бальонові більшої скорости, як 4 km. на годину, а се не вистарчить до протиділаня силі вітру.

З тими недостачами усунув ся проєкт Менієра на довгий час. Виринав він аж тоді, як люди навчили ся зужитковувати парові мотори до ріжних цілей. Від тої хвилі аж до нинішнього часу йде розвій аеронавтики (а також і авіатики) в парі з розвоєм техніки моторів. Цілий секрет поведженя бальонів та літаків лежить в тім, щоби винайти легкий і сильний мотор, який не робив би великої рубрики в тягарі бальона, гондолі і залогі.

Практичну розвязку проблеми кермованя бальонів розвязав перший Жіфар, французський інженер, 1852 р. Він ужив парового мотора о видатности трьох парових коний і вазі 150 kg.

Пересічна видатність чоловіка, що важить 75 kg., є 8 кіллограм-метрів, коли він має працювати постійно довший час; отже до виконуваня праці з парових коний (1 паровий кінь=75 kgm. на секунду) треба би 28 людей, а вони самі заважили би 14 разів тільки, що важив мотор Жіфарда. З того обчисленя бачимо, яке кольосальне значіне мав винахід Жіфарда. Його бальон мав 44m здовж і 12m в промірі, а 2.500m³ об'єму. На бальон була накинена сітка, до якої причіплювано гондолю на 20-метровім деревлянім дручку.

Наповнений світляним газом, давав бальон 1800 kg. свѳбідного гону вгору, а на се пішло 1420 kg. ваги цілого бальона; коли відрахуємо тягар чоловіка і 10 kg. свѳбідного гону, зіставало 300 kg. на балаяст і вугля для мотору.

Перший злет Жіфарда відбув ся 25 вересня 1852 р. в Парижі. Бальон підніс ся на 1800m вгору, але не полетів вперед, бо мав скорість лиш 3m. на секунду, а скорість вітру була значно більша. — Ви́сідане відбуло ся дуже гладко.

1865 р. одержав німецький інженер з Берна Генляйн (Hänlein) па-

тент на комбінацію баллона з газовою машиною. До порушування мотора мав брати газ з самого баллона; за пропелер служила одна шруба. Спершу вибудував Генляйн малий модель, але аж 1872 р. спромігся на збудоване справдішнього баллона, який одначе не має більшого значіння в розвою аеронавтики, хіба лиш те, що замість небезпечної для водня парової машини, є значно безпечнійший газовий мотор.

Два роки по першій злеті Генляйна виступив Француз Гастон Тісандіє з баллоном, який мав електричний мотор. Його баллон досягнув швидкість всього 3м на секунду.

В тім самім часі (1884) збудували французькі офіцери Ренар (Renard) і Кребс зовсім инший баллон, який відзначився тим, що можна було вже говорити про практичні результати аеронавтики бо вони відбули першу довшу подорож баллоном і станули на тім самім місці, звідки були виїхали.

Їх баллон, „La France“, ріжнив ся вже зверхнім виглядом дещо ід попередніх типів. Мав він несиметричну форму риби; задній кінець був значно тонший і довший від переднього. Баллон був довгий на 50м високий на $8\frac{1}{2}$ м а його обем виносив 1860м³. Другою інновацією була гондоля, довга на 33м., зачіплена безпосередно до сітки, що була закинена на верх баллона.

Процелером була шруба з двома раменами, причіплена з переду баллона, о промірі 7м. і вона робила 40—60 оборотів в минуті. До обертання пропелера ужили вони електромотору системи Грема (Gramme) з хромовою батерією, що давав силу $8\frac{1}{2}$ пар. коний. В гондолі помістили ся 3 особи і 200 kg. балаясту.

Перший злет нового баллона відбув ся 9 серпня 1884 р.; баллон відбув 7.6 km. в 23 минутах і потрафив оперти ся не дуже сильному вітрови о шкороности 7м. на сек.

Добрий успіх першого лету ввів в подив увесь цивілізований світ; Ренар відбув ще кілька проб, — а хоч баллон „La France“ не мав ніколи більшого практичного приміненія, то все-ж таки знайшло ся багато людей, що кинулись до аеронавтики і поробили протягом кільканацяти літ багато улїпшень.

Найвизначнійшим аеронавтом і конструктором баллонів, що виступили по Ренарді і Кребсі, є німецький граф Цепелін, з якого іменем звязана історія аеронавтики, почавши від 1898 р. до нинішнього дня. Його баллони визначають ся тим, що шовкова поволока натягнена на металеве руштоване — се т. зв. твердий тип кермованих баллонів.

Є ще два инші головні типи баллонів: пів-твердий і нетвердий; схарактеризуємо отже тепер ті три головні типи з головними їх представниками: Цепелїном, Жїлїо-Лебодї, та майором Парсевалем.

Твердий тип. Граф Цепелін приступив до будови свого першого балюна 1898 р., а скінчивши його, відбував перші приготування до лету над боденським озером в днях 28 червня до 2 липня 1900. Його балюн був довгий на 120м. в перекрою мав $11\frac{1}{2}$ м., і не був круглий, тільки 24-гранний. Його скелет був зроблений з найлекшого із всіх металів — алюмінія, і був поділений на 17 переділок; в кожду з них вкладали ся окремі балюни з газом, а що-йно на цілий скелет приходила шовкова поволока. Що в той спосіб осягнено? Вправді тягар балюна збільшив ся значно, але через те усунено небезпеку, що коли трісне поволока балюна, то увесь газ втікає і балюн паде на землю. Коли трісне верхня поволока, то може через неї вийти газ що найбільше з одної тільки переділки; коли-ж трісне один із внутрішніх балюнів, то газ задержить ся у верхній поволоці. Балюн Цепелін № 1 мав 11.300^л об'єму, а се відповідало 12.000 kg. гону вгору.

Під балюном причіплено галерію, на 2 метри низше від балюна; вона рівно-ж з алюмінієм, довга на 92 метри і має дві гондолі, які можуть помістити мотор, прибори і 5 людей.—Перший модель Цепеліна мав два бензинові мотори системи Даймлера (Daimler) в силі по 15 парових конний, тяжкі разом на 900 kg. Вони давали скорість 8—9м. на секунду, споживали 12 kg. бензини на годину. До порушування балюна служили чотири пропелери о промірі 1·15м., причіплені з переду і з заду балюна по обох сторонах.

Для удержання рівноваги причіплено під балюном довгу линву, на якій можна пересувати великий тягар. Коли тягар на середині линви, балюн пливе поземо, коли-ж пересунути тягар вперед або на зад, балюн підносить ся противним кінцем вгору. До кермованя служать чотири керми: дві з переду і дві з заду по обох боках балюна.

Як баяст брав Цепелін воду; вона повнила йому ще й ту службу, що охолоджувала мотори, коли вони занадто розігріли ся.

Перший злет Цепеліна відбув ся з Фрідріхсгафен над боденським озером 2 липня 1900 р., і дав дуже гарні результати. Показала ся велика пожиточність введених Цепеліном шруб і моторів, взагалі цілої його конструкції. Задивляючим успіхом було те, що Цепелін потрапив летіти проти вітру 4м на секунду.

Коли усунено найважніші хиби і направлено балюн, дещо по вигинаний через невміле пересуване баясту по линві, відбула ся друга проба 24 вересня, а третя 17 жовтня. Притім показала ся потреба переведеня деяких реформ в цілій будові балюна, а се вимагало великих студій зі сторони його конструкторів та великанського грошевого вкладу.

Се здержало Цепеліна від дальшої будови на протяг 4 літ, так що аж 1905 р. повстав Цепелін № 2, в дечому відмінний від першого

моделю: був довгий лиш на 126m, а об'єм мав 10400m³. Його перший злет відбувся 17 січня 1906 р. і то без пригоди, але бальон подерся від вітру, що зірвав ся вночі, і тому треба було будувати знов новий бальон.

Модель Цепелін № 3, довгий знов на 128m, носив 30 вересня 1906 р. дев'ять людей протягом осьми годин понад землю.

Слідуючий модель (№ 4) був ще довший—на 136 м, мотор мав силу 220 парових коней; ним відбув Цепелін свою славу подорож з Фрідріхсгафен до Моґунції (Mainz). 4 і 5 серпня 1908 р.; серед дороги мусів він пристати в Ехтердінґен, бо втратив був багато газу. Бальон припнято на якорі, але вітер відорвав його і погнав на кілометр в бік. Через те сильно ушкодив ся бальон, бо газ займив ся і все згоріло з виїмком металевого скелету.

До найславніших подорожій Цепеліна належить та, яку він відбув від 29 мая до 2 червня 1909 р. з Фрідріхсгафен через Ульм, Норимберґію, Геру, Липськ, Біттерфельд і Гепінґен (Göppingen) в Віртемберґії назад до Фрідріхсгафену.

Весною 1910 року розбив ся знов один бальон Цепеліна. Остатніми часами уладжено перший пасажирський бальон Цепелін № 7, який мав курсувати між Берліном й иншими містами; в його гондолі було місце на двадцять пасажирів, але й сей бальон згинув в катастрофі.

Нині вважають Німці Цепеліна своїм національним героєм, що перший із усіх людей завоював повітря — розв'язав практично проблему літання.

Нетвердий тип. Бальони типу Цепеліна характеристичні своїм твердим скелетом, який є — що правда — дуже тривкий і відпорний на всякі деформації, але має також і багато своїх лихих сторін, передовсім те, що він собою займає великанський простір і дуже не вигідний до транспортування. Монтується його майже все над водою, а до перевезу розбирається скелет на дрібні кусочки.

Контрастом до того твердого типу є зовсім нетверді бальони, які не мають ніякого скелету, тільки їх оболонку наповнюють ся газом і так її випростовується. Такий бальон можна звинути і легко перевезти з місця на місце. Гондоля причіплюється до бальнової сітки дротами і линвами; при них нема такої довгої галерії, як при Цепелінах.

Бальони нетвердого типу будували передовсім бразилійський богач Сантос Дюмон (Dumont) і німецький майор фон Парсеваль.

Сантос Дюмон збудував, почавши від 1898 р., більше як тузін бальонів і випробував їх. Своім моделем ч. 6 об'їхав 19 жовтня 1902 р. вежу Айфля в Парижі кілька разів довкола і по 30 хвилях їзди вернув

на місце злету. Його бальон мав вигляд бальону Ренарда, був довгий на 33 м., а об'єму мав всього 630 м.³; при помочи бальонету удержувала його стала форма. Бензиновий мотор о силі 16 парових коний гонив пропелер з двома крилами о промірі 4 м. Бальон Сантоса Дюмонта осягнув скорість 6 $\frac{1}{2}$ м. на сек.

Сантос славний із свєіх карколомних поїздок, на які він пускав ся, щоби мати нову розривку для себе. Кілька разів впав з бальона, але все вийшов щасливо, без більшого припадку. Звісний він також і в авіації, та про се пізнїйше.

Майор фон Парсєваль подав вже 1901 р. свїй перший проєкт на бальон нетвердого типу, а перша його їзда відбула ся аж 26 мая 1906 року. По одинацяти пробних їздах переконано ся про ужиточність його типу, так що його купив заряд німецької армії за принукою цїсаря Вільгельма II для студіюваня ужиточности кермованих бальонів у війську,

„Парсєваль № 1“ був довгий на 48 м. і містив в собі 2.500 м.³: газу (наповнювано його воднем). В середині поміщено два бальонети один з переду, другий з заду. Ті бальонети наповнює все воздухом окремих мотор, а коли воздуха забагато, то він виходить собі автоматичними-вентиллями. Бальонети служать до кермованя бальоном в вертикальнім напрямі. Іменно, коли наповнити передній бальонет воздухом, а задній лишити порожним, то передній кінець як тяжший піде в діл, і навпаки. До кермованя на боки служать дві поземі і одна прямовісна керма, причіплені на кінці бальона. Керми, се властиво мішки, які надувають ся повітрям, і аж тоді стають тверді і подібні до матраців.

Гондоля довга на 5 м., висить на дротяних ливах, 8 м. низше від бальона. Пропелер має чотири крила, зроблені з якогось мягкого сукна; підчас обороту будить ся відосередня сила і пропелер стає штивний і твердий. При 1100 оборотах в минуті дає пропелер, гонений бензиновим мотором Даймлера, видатністю 100 парових коний.

Новий бальон Парсєваля, випробований літом 1908 р., є в де-чому відмінний від першого. Показало ся, що форма торпеда буде для нетвердих бальонів вигіднійша, ніж уживана доси форма риби. Уліпшено також керми, а гондолю можна пересувати на шнурах, що йдуть через бльоки. Се зроблено в тій цілі, щоби гондоля могла все бути в поземім положеню, коли один кінець бальона підніметь ся в гору.

Бальон „Парсєваль II“ відбув 15 вересня 1908 р. подорож, що трївала 11 $\frac{1}{2}$ km. і виносила кругло 290 km. Залога складала ся з 5 людей; кромі потрібної скількості бензини, смавовил, води і т. д. можна було взяти з собою ще 300 кд. балясту.

По середині між обома тими типами стоїть третій, пів-твердий. Пів-тверді бальйони мають тільки тверду долішню стїну поволоки, а впрочім є зовсім м'ягкі. Гондоля причіпляється або на шнурах, або може бути стало зчіплена з бальйоном.

Братя Жіліо-Лебоді (Julliot-Lebaudy) збудували свій перший бальйон 1902 р. в формі цигара; бальйон був довгий на 58 м., а об'єм мав 2.284 м.³ Вальцевата середня часть має на споді тверду, позему стїну, отже поперечний перекрій бальйона не є коловий, а тільки коло, на однім боці трохи зрізане. Отся спідна стїна бальйона є зовсім тверда; се рама зі сталевих рур, потягнена матерією. По середині твердого дна причіплена друга металева рама, потягнена матерією, уставлена прямо-вісно, а служить вона за керму.

До дна причіплена гондоля в формі човенця; в нїй міститься пропелер і мотор. Гондоля сполучена з бальйоном так, що не може супроти бальйона пересувати ся. Отсе головні характеристичні прикмети бальйона Лебоді. Тверде дно бальйона має ще те до себе, що хоронить газ в бальйонї від зашалення; для того можна газ з бальйону зужитковувати для порушувания бальйона зовсім без небезпеки.

Далі служить тверде дно як „охоронний парасоль“ при спусканю ся на землю, а також витворює „аеродинамічний гін“ *) бальйона. Для того сей бальйон може підлетїти висше ніж инші, не позбуваючи ся балаясту.

Пропелерами є дві двораменні шруби, причіплені між дном бальйона і гондолею, на підставці, високій менше-більше на 2 м., що стоїть у гондолї; вони обертають ся 1300 разів на мінуту. Сили достарчає бензиновий мотор Даймлера о силї 40 парових коней.

Братя Лебоді побудували кілька моделїв своїх бальйонів; перший 1902 р., другий 1904 р., третій 1905 р.—Перші подорожі зачали ся в надолїсті 1902 р.; до липня слїдуючого року відбуто 29 пробних поїздок, а опісля продовжувано їх дальше. Кождий новий тип був лїпший супроти попереднього, так, що 1905 р. закупила той тип на власність французька армія.

Також і німецька армія має пів-тверді бальйони. Їх випахідчиком є майор Грос, а конструктором інженер Базенах. Бальйон Гроса мало ріжнить ся від попереднього хіба де-якими дрібнїйшими улїпшеннями в конструкторїйних деталях.

1907 р. збудовано перший пробний бальйон, довгий на 40 м., о об'ємі 1800 м.³ Рух витворювали дві трираменні шруби під твердим дном бальйона; гондоля висїла на шнурах значно низше від пропелерів.

*) про аеродинамічний гін“ гл. при авїації.

Коли пробні їзди показали всі добрі сторони того бальона, побудовано 1908 р. значно більший бальон, о 5.000 м.³ обему, довжини 66 м. Ним відбуто славно нічну подорож, що тривала 13 годин, без висідання по дорозі.

Пів-твердий тип буде мабуть найкорисніший для практики, бо він має в собі всі добрі і лихі сторони твердих і нетвердих бальонів. Є він, правда, менше трівкий, ніж бальон Цепеліна, але зате є значно лекший від нього, отже має розмірно більший гін в гору. З другої сторони труднїше ним осїсти гладко на суші, бо перешкоджає тому велике, тверде дно; зате його гін збільшуєть ся значно через ту площу, яка ділає так само, як несуча площа літаків.

Представивши так всі найважнїйші типи бальонів, які доси збудовано, перейшовши всі дороги, якими пішло людство до розвязки проблеми літання при помочи бальонів, задаймо собі тепер питанє, які вигляди має аеронавтика на будучність.

Анальоґія між плавбою у воді і літанням йде тільки до якоїсь межі; се більше фізикальна анальоґія, ніж технічно-конструктивна.

Принціпіальна ріжниця між судном і бальоном є та, що газ, яким бальон удержуєть ся у повітрі, мусить бути загорнений в поволоку, а при судні не потрібне таке урядженє. Дальше проблема порушуваня човнів і кораблів у воді не дає ніяких трудностей; їх сама форма є така, що вони мусять бути тверді, щоби могли розсувати осередок, у яким порушують ся. При бальоні натомість треба звернути увагу на те, де і як причіпити пропелери, щоби їх сила була як найліпше спожитьовава. Коли пропелер на переді бальона, то він жене занадто сильну струю повітря на сам бальон, а через те зменшуєть ся сила гону вперед. Коли-б помістити пропелер по заду, то він працює „в тіні“ бальона, отже також не має тої цілої сили. При водних кораблях немає отся обставина великого значіння, — бо там шруби пропелера є далеко більші ніж при бальоні.

Резервоар з газом є розмірно дуже великий супроти гондолі, тому остає він під далеко більшим тисненєм вітру; для того мусить бути пропелер прикріплений при самім бальоні, а не на гондолі. З того погляду є Цепелін найдогіднїйший; опісля йде Грос з пропелером під твердим дном.

Пів-твердий тип є переходною стадією між бальонами а літаками; пів-тверді бальони можна подекуди вважати комбінацією бальона і літака.

Не можна заперечити, що ідеалом літаючої машини є тільки літак, а то з ріжних зглядів. Раз з огляду на безпеченство. Газ, якого уживаєть ся до наповнюваня бальона — чи водень чи світляний газ — за-

палюєть ся скоро і легко експльодує. Друге, є літак розміром і тягаром менший від хоч би найменшого бальона, а те, що не потрібно йому газу, тільки трохи бензини, робить його ужиточнійшим і дешевшим. Дальше відповідає літак тій вимозі людської амбіції, що чоловік може підносити ся у повітрі без помочи бальона, який вже з природи річи рветь ся під небеса; ріжниця тут така сама, як між ходом дитини, яку треба вести за ручку — а ходом дорослої людини.

Те все промовляє за тим, що будуччина стоїть по стороні літаків. Помимо того не можемо відкидати і бальонів, як переходової стадії — що так скажемо. Нехай не здаєть ся надто куріозним порівнанє, що бальони відграють супроти літаків ту саму роль, що в наших часах парові мотори супроти всяких інших — бензинових, газових, нафтових, а головно електричних, які мають бути одинокою порушуючою силою в будуччині.

Коли схочемо ужити ще дальшого образowego порівняня, то назвім аеронавтику доростаючим хлопчиною, що береть ся ставити вже перші самостійні кроки у житю, а авіатику дитиною в пеленках, яка дає знаки свого животія тільки криком та плачем.. Бальонів можна нині уживати практично; ми бачили величаві успіхи Цепеліна, Парсевалля, Гросса та інших. Але підождім ще якийсь час, поки дитина не виросте з пеленок.

Щоби бальон показав ся справді правтичним, мусить прийти для нього уліншенє ще й в тім напрямі, що збільшить ся його скорість лету. Нинішні бальони дійшли вже до скорости 36—40 km. на годину, а може й ще дещо понад те. Такі бальони можуть летіти проти вітрів досить значних, навіть таких, яких скорість є 10—12 метрів на секунду. Коли-б вдало ся довести бальон до скорости 15 метрів на секунду (=54 km на годину), тоді міг би бальон їхати навіть проти бурі. Осягненє скорости 60—70 km. на годину не видаєть ся в теперішніх часах нічим неможливим.

III.

(Авіятика).

Якомусь не-фільольогови прийшло на думку слово авіятика на означенє науки про літаючі машини, тяжші від повітря. Зачувши латинське слово avis (птиця), хотів як найвірнійше віддати той зміст, що лет такої машини дуже подібний до пташиного лету і утворив собі нове слово: авіятика, не прочуваючи, як тяженько прогрішив ся проти основ фільольогії. Гріх лежав в тім, що в середнім складі взяв ся бог-зна звідки звук „а“. Фільольогіи обурили ся на се, і хто зна, чи не були би писали грубих томів на ту тему, коли-б не обставина, що творцем слова був технік-реаліст, якому—як звісно, брак „клясичного образования“, а такий чоловік не варт у них порядного слова.

Другі знов старали ся вмовити в того техніка, що нову назву взяв він зі слова „avia“, значить: бездорожа, то-б то що він хотів сказати, що літаюча машина шукає нових доріг там, де їх дотепер не було, т. є у повітрянім царстві.

Будь-що-будь бачимо з того факту, що поява тої нової галузи літання викликала сенсацію не тільки у жадного новин загалу, але також і у поважних учених, правдивих книжкових молів.

Ми вже згадали на вступі, що винахід літаків мусимо вважати далеко більшим здобутком на полі технічних винаходів, ніж всі дотеперішні конструкції баллонів. Відносить ся се не тільки до принципу літання у повітрі без баллона, але й до його практичного переведення. Газ, лекший від повітря, підносить ся в гору сам із себе; ціла штука лежить тільки в тім, щоби його в відповідний спосіб вихіснувати до підношення тягарів. Тимчасом лет аероплянів стоїть остільки висше що до своєї культурно-технічної вартости, що люди мусіли придумати спершу принцип, серед яких обставин можуть літати тіла, тяжші від повітря, а опісля поконати всі ті труднощі, які були сполучені з переведенем теорії в практику.

Анальоґія обсервованих літаючих сотворінь, а далі анальоґія між літанем і водною плавбою, яку — як ми бачили — можна було б доволі добрими успіхами примінити в аеронавтиці, водили довгі часи перших авіаторів по бездорожах. Їм захочувало ся перше наслідувати природу майже без ніяких модифікацій, приправляючи людям крила, подібні до пташиних, — а опісля думали собі вони, що при помочи весел можна буде кермувати не лише водні судна, але й літаки. Але коли ті проби завели, звернули ся вони на інші дороги, які довели до бажаних результатів.

Ми назвали дитячі орли першими прототипами літаків; в них переведений в практику той принцип, що коли розмірно легке тіло матиме доволі велику поверхню, то воно буде поволійше злітати на землю, а тим самим буде легше удержувати його у повітрі, ніж тіло з малою поверхнею. Треба йому тільки надати ще власний рух, який буде його посувати по одній верстві повітря так, як корабель пересуваєть ся по поверхні води. Тоді не зможемо те тіло впасти в діл, бо заки розсунуть ся під ним частинки повітря так, щоби воно могло пролетіти, воно буде вже на іншій місці і т. д.

Вже перші аеронавти уживали підчас своїх їзд баллонами т. зв охоронних парасолів. Були се великі парасолі—збудовані дуже сильно, з довгими ручками. Вони служили до того, щоби охоронити

літача від смерти підчас катастрофи бальона. Літач чіпав сильно за ручку, держачи парасоль замкнений ручкою в долину і вискакував так з бальона. Повітре втискало ся з під споду в парасоль і отвирало його звільна. Через те збільшувала ся його поверхня, а тим самим меншала скорість лету, замість зростати зі зближуванем до землі. Напір повітря з під споду парасоля був так сильний, що парасоль хитав ся на всі сторони, а навіть міг був перевернути ся; щоби тому зарадити, роблено діру в самій його середині, і туди виходило повітре звільна так, що парасоль опуускав ся спокійно і рівно на землю, а його пасажирови не стало ся нічого.

Такі парасолі були знані вже за Монгольф'єра і Бляншарда; вони вратували жите не одному смільчакови.

Від охоронних парасолів не трудний вже перехід до літаків. Правда, охоронні парасолі стоять далеко від лету птиць, а і літаки, які на них взоровані, можуть тільки з деякого згляду нагадувати вітрильний лет т. є лет без ударювання крил. Сей лет не підносить літаючих тіл в гору, і є лише їх повільним спаданем на землю.

З посеред великого ряду проб, пороблених протягом XIX столітя на полі авіатики, мусимо згадати на першому місці німецького інженера Оттона Ліллієнтала, який витворив свою власну школу; з тої школи вийшли потім перші англійські авіатори, братя Райти, перші з поміж усіх людей, що справді літали у повітрі.

Були і перед Ліллієнталем авіатори; згадаємо такі імена як Ліонардо да Вінчі, звісний маляр і різбар з XV—XVI ст., який полишив звиж сто проєктів на апарати до літання, але не зумів перевести їх в практику, бо знав, що сила людських мязів не вистарчить до порушування крил.—1768 р. здобув собі деякий розголос столярський челядник Беніє (Besnier), який сконструував крила з рам, обтягнених полотном. Ті крила брав він на рамена і привязував від них шнурки до ніг, а цілий апарат був так зладжений, що при помочи ніг міг він рушати крилами. Потім треба згадати ще про Карла Фрідріха Мервайна (Meerwein), що 1785 р. видав книжку про літане на взір птиць, де теоретично розбирає проблему літання і подає різні проєкти до будовання літаків. Один з його наслідників, віденський годинникар Деген, захочений кількома вдатними їздами бальоном 1808 р., пробував літати своїми нововинайденими машинами. Але ні одна з тих проб не вдала ся, і Деген став на якийсь час предметом німецької і французької карикатури.

Перший поважнійший проєкт аеропляну походить від Англійця Гензна (Henson) з 1843 року. Легкі, але сильні деревляні рами, 30 м. широкі, а 10 довгі, були обтягнені сильною шовковою матерією; площа

була трохи вигнена з переду. До кермовання в гору і в долину мав служити поземий хвіст, довгий на 15 м., причіплений по заду апарату. Порухувати мали апарат два колеса з веслами по обох боках; коли звільнено оборот одного з коліс, апарат звертав ся цілий передом в ту сторону. Мотор мав бути паровий, о силі 20 парових коний. Гензи уряджував злетити з високих місць, але підніматися в гору не потрапив.

1890 р. викликав заінтересоване винахід француза А д е р а, виставлений 10 літ пізнійше на париський виставі. Він впровадив ту новість, що поверхню аероплянну можна було зсувати і розсувати *). При тім взурував ся він на бузьках, які спершу розганяють ся по землі, потім розпинають крила, а вкінці підносять ноги в гору, і тоді поволі підлітають, ударяючи крилами. На тім принципі збудований його літак. Поверхня літака подібна до крил лилика; цілий апарат опирається на чотири колеса, на яких можна його перевозити по землі. Апарат вводиться в рух двома пропелерами, а коли він вже дійшов до достаточної шкороности, розсувають його крила і підтягають „ноги“ в гору. Через те зачинає апарат падати до землі, але тільки хвильку, доки повітре під несучою поверхнею не спустить ся. Тоді підносить ся апарат в гору.

Що проби, виконувані літаками Адера і Гофмана не вдали ся, головна причина лежить в тім, що тоді ще не знали люди легких, і сильних моторів, таких як нині уживається до автомобілів.

Як при бальонах, так і тут роблено часто проби літання над водою. Роблено се тому, що небезпека упадку не така страшна та що вода має все таку велику рівну площу, яку де-інде годі мати до диспозиції. Американський професор Л е н г л і (Langley) збудував літак, який містив ся на великій платформі, виставленій 10m над водою на ріці Потомак. При першій пробі зсунув ся літак з тої платформи, маючи літати так само як апарат Адера-Гофмана, але пілот стратив рівновагу і впав з літаком в воду. Пілота виратувано, але машина поломала ся.

Також звісний австрійський промисловець Г і р а м М а к с і м, винахідчик машинових кораблів, вславив ся на полі конструкції літаючих машин. Коштом 400.000 марок збудував великанську п'ятиверхову машину, ваги звиж 3600 kg., яку вводив в рух паровий мотор о силі 360 парових коний. Машина їхала по землі на двох шинах, а вгорі над ними був другий тор, який мав за задачу, не випустити апарат завадто високо. Перша проба вдала ся знаменито; ціла та великанська машинерія підняла ся вгору при діланю 22 атмосфер в паровім моторі, але вже при другім злеті не видержав горішній тор натиску 4500 kg і прорвав ся; маши-

*) Властиво походить ся думка від берлінського промисловця Г о ф м а н а, але Адера перевів її в дуже дотепний спосіб в дійсність.

на полетіла собі понад поле, а як впала на землю, то розторошила ся.

Всі ті проби відзначають ся різnorodністю помислів та часами дуже точним і дотепним переведенем теоретичних принципів в практику. Все-ж таки ні один з винахідників не трафив на властиву дорогу, якою мав піти розвій аеронавтики з успіхом вперед. Відкритє тої дороги треба завдячувати, як згадано, Лілїентальови.

Отто Лілїенталь мав вже від дитинячих літ замилуване до літаючих забавок. Як 13-літній хлопчина зладив собі крила і при їх помочи злітав з невисоких горбків. Потім студіював вже систематично штуку літання і вкінці довів свій винахід до перфекції. Він зладив собі дві пари крил, кожду з поверхнею 9m^2 , і помістив одну над другою в віддаленю $5\frac{1}{2}\text{m}$. Між правим і лівим крилом мав місце для себе; крила брав під пахи — а ті їх місця були виложені м'якими подушками. З тим апаратом ставав на горі або на штучнім підвисшеню і кидав ся з ним в долину. Апарат ніс його вперед і зносив на землю далеко від місця злету.

Ногами міг він вільно кидати по повітрі і так удержувати ся в рівновазі. Притім відкрив він кілька тайн лету, яких ніхто до того часу не завважив. Він навчив ся, як треба заховувати ся на скрутах. Коли-б пересувати осередок тяготи в сторону, куди скручуєть ся, як се дієть ся при їзді ровером, то апарат перевернув би ся безперечно, бо і так на скрутах апарат виказував все тенденцію перевертати ся. Для того мусів він все сильно кидати ногами в противний бік.

Дальше переконав ся він, що злітати треба проти вітру, бо тоді частинки повітря є згущені і труднійше їх розсувати; для того такий апарат відбуде проти вітру довшу і безпечнійшу дорогу, ніж з вітром.

Задержанє рівноваги при помочи рухів ніг є можливе тільки при розмірно малих несучих поверхнях; отже щоби одержати доволі велику поверхню, а не стратити рівноваги, рішив ся Лілїенталь на введене двох пар крил в місце одної, як се було при перших його моделях.

Вкінці навчив ся він зіскакувати на землю; треба се робити так, щоби безпосередно над землею держати ноги так як до скоку, бо в противнім разі можна наразити ся на доволі немилий упадок. При сильнійшій вітрі далеко легше спадати на землю.

Лілїенталь літав кілька літ з переважно добрим поведженем. Зразу злітав з 10-метрового руштованя, відбуваючи при тім лети на 100m. Опісля виходив на горбки в околиці міста Ратенова (в Пруссії), а вкінці висипав собі горбок, високий на 15m, і звідтам кидав ся в долину. Літанє довів був вже майже до мистецтва і продумував навіть над тим, щоби до свого апарату доробити мотор, але нещасливий випадок перервав йому

дальшу роботу. Дня 9 серпня 1896 року, підчас 2014-ого лету впав він і потовк ся. Хотів він іменно випробувати, чи не далось би ужити також рухів головою до кермованя, аж в тім нагло повіяв з боку несподівано сильвійший вітер, апарат перевернув ся, і Лілієнталь впав так, що зламав собі хребет і скоро помер.

Смерть Лілієнтала не змогла відстрашити на довго від дальших проб лету. Показала ся тут якась дивна завзятість людської породи: чим більше перепон стає в дорозі, тим завзятійше і упертійше зривають ся вони до боротьби з природою, і дуже часто — хоча по кровавих жертвах — поконують її і доходять до свого. Але ще й інший відвічний закон природи виявив ся тут в цілій повні: що нічого в природі не піде марно, не пропадає без сліду. Кожда з тих жертв літання вчить людей чогось нового, дає відстрашаючий примір, що вони не повинні поступати так або инакше, і так йде поступ вперед — по людських трупах.

Зі школи Лілієнтала вийшли між иншими два Американці Чейнт (Chanute) і Герінг (Hering); перший з них придумав принцип т. зв. двоверховця (біплану). Двоверховець має два дна, получені з собою сильними штабами; несучі площі бувають в міру потреби повигинані. Літак Чейнта мав еластичну керму, якої площі змінляли взаїмне наклонене під впливом сильнійших або слабших подувів вітру.

За Чейнтом зачали будувати двоверховці також два Американці, брата Уільбер (Wilbur) і Орвіль (Orville) Райти (Wright), сини єпископа в огайським штаті. Їм припала заслуга винаходу першої моторової машини до літання без баллона.

Брати Райти займали ся аеронавтичними студіями ще від смерти Лілієнтала. Вони шукали за пр. чинами пригоди Лілієнтала, а опісля приступили до конструкції літаків. За взір взяли собі двоверховець Чейнта. В своїх працях поступали Райти дуже систематично, бо не брали ся ніколи до літання, не випробувавши добре апарату на вітрі. Притім вводили різні уліпшення: то додавали керми, то регулювали нахилене і повигинане несучих площ. Принципіяльне уліпшене апарату лежало в тім, що для пільота визначили місце на долішнім дні в самій середній апарату. Зараз перша проба показала, що в такій позиції є чоловік безпечнійший і легше йому ногами удержувати рівновагу. Також придумали вони прилад до збільшувания або зменшувания кривини несучих площ.

Перші вдачні лети Райтів походять з 1902 року; вже в слідуєчим році приправили вони до свого літака мотор і відбули ним першу подорож 17 грудня 1903 року. Від того дня повторювали безупинно

проби лету і довели до того, що коли до кінця 1903 року найдовший лет виносив 260 метрів і тривав 59 секунд, то вже в серпні слідуєчого року перелетіли в двійку 400 метрів, забравши з собою ще 100 kg. заліза в штабах 26 вересня 1905 року перебули 17.9 km. в 18 хвилинах і 9 секундах, а 9 жовтня того самого року літали вже 38 хвилин і зробили 38.9 km. дороги.

Можна було сподівати ся, що цілий світ піднесе оклик здивованя з тої причини, що давно вимріяна мрія усього людства, проблема пташиного лету, переведена в дійсність, тимчасом рекорд Райтів зістав ся без ширшого відгомону. Не то що в Європі, але навіть в самій Америці не хотіли їм люди вірити. На їх випадок дивили ся скептично, вважали його непотрібною забавкою, а рожеві фантазії Райтів що до дальших можливих успіхів на тім полі вважали чистою утопією. Американське, а опісля й французьке правительство відмовило їм помочи, не хочючи приймати пропозиції купувати того апарату за мільон доларів. Таким чином зістали ся Райти аж до 1908 року в тіни.

Апарат братів Райтів складав ся з двох верхів, широких на $12\frac{1}{2}$ m. віддалених від себе на 1.80 m. Рами були деревляні, а цілий верх був обтягнений дротом з фортецянових струн. З m перед несучими поверхнями примістили прямовісну керму, а $2\frac{1}{2}$ m за ними позему керму. Мотор їх власної конструкції давав силу 25 парових коний, а важив 90 kg. Пропелер складав ся з двох шруб о промірах 2.80 m, які виконували по 450 оборотів в хвилину; вони обертали ся в противних напрямках, бо инакше апарат стало звертав би ся в один бік. — Разом з пілотом важив літак 450 kg.

Злет відбував ся в той спосіб, що апарат ставлено на деревляній шині, довгій на 21 m, а за апаратом стояла деревляна вежа, на якій висів тягар 700 kg. Від того тягару йшов шнур через верх вежі по під шину, потім на кінці шини завертав ся на бльоку в гору і йшов понад шину, а вкінці був причіплений по літака. В хвилі відлету спустили тягар, який злітаючи в долину тягнув літак за шнур вперед. Коли літак добіг до краю шини, автоматично відв'язував ся шнур і апарат міг підносити ся в повітрі.

До 1908 року держали Райти свій винахід в тайні і демонстрували його тільки представникам правительства і ріжних аеро-клубів. Аж 1908 року виступили вони з публичними продукціями в Європі і в Америці. Старший Уїльбер поїхав до Франції і там пописував ся, щоби продати свій патент якійсь там французькій консорції. Молодий Орвіль зістав ся в Америці і там літав далі з великими успіхами; 17 вересня 1908 р. стрінула його тяжка пригода, бо впав з висоти яких 20 m на землю, але скоро видужав з того.

ЛНВістник 1910, кп. XII.

32

Обидва брати міняли ся в рекордах що до висоти і довжини лету; Уільбер показав ся одначе вправнішим мистцем літацтва ніж Орвіль, бо потрапив бути незалежним від такого непередвидженого випадку, як зіпсуєть мотору, а те саме спричинило упадок Орвіля. Він застановляв часами навмисне мотор і злітав гладко на землю.

Уільбер продав свій винахід французькому й італійському правительству, а по повороті до Америки й американській армії. В кількох продукціях здобули собі обидва Райти багато грошових нагород, а коли вернули до рідного міста, то прийнято їх нечуваною овацією.

Між тим розвинула ся також і у Франції зовсім окрема авіаційна школа. Відомий нам вже як аеронавт Сантос Дюмон здобув собі літом 1906 року велику нагороду паризького Aéroclub de France за лет на літаку свого власного винаходу. Той його перший літак був системи Райта, але він будував кільканацять різних типів. Остатній модель назвав він „Demoiselle“ (панянка), бо був се дуже легенький одноверховець (моноплан); з бензиною разом важив він ледви 70 kg.

Побіч Дюмонта виступають в тім самім часі два Французи, брата Вуазен (Voisin), і капітан Фербер. Молодий Анрі Фармен (Farman), Англічанин з роду, але вихований у Франції, здобув собі ту славу, що перший відбув дальшу подорож літаком; іменно перелетів 30 жовтня 1908 з міста Шальон до Раймс. Всі вони відзначили ся більше або менше величавими злетами і конструкціями різних літаків. Нового типу літаків вони не винайшли; літали вони переважно двоверховцями, рідше вже одноверховцями. Також треба згадати ще імена Арманда Ціпфеля, Делягранжа, графа Делямберта і и.

В тім самім часі появляеть ся також найбільший сучасний авіатор. Люї Блеріо (Blériot). Перший його апарат був також двоверховцем. Зараз при перших пробах мало що не позбавив він життя Вуазена, який ним поводив понад воду; ледви вирятуюано з води пілота, коли апарат перевернув ся і впав з висоти 10 м. Від того часу літав Блеріо сам над Енгенським озером; зразу пробував він дочіпити до свого літака два мотори, але переконав ся, що годі буде їх обслужити одному чоловікови. Тоді рішив ся він на одноверховець свого власного помислу. З того часу часто можна було чути про різні, часами навіть комічні пригоди Блеріота. Раз впав він на дах якогось „хмародера“ в Парижі і не міг звітам злізти, аж огнева сторожа мусіла його зсаджувати. Другий раз знов впав в став в парку Ротшільда в Парижі, то знов зачіпив ся на дереві в лісі. Помимо того ніколи не стратив відваги і охоти до дальших проб, і тільки через свою витривалість і завзятість довів до таких

величавих результатів, з яких найбільшим являється лет понад канал Ляманш.

О ту славу побивав ся не один авіатор, але така дорога була вже над перший погляд занадто небезпечна і відстрашувала від проб того рода. Перший підняв ся тої задачі Лятам, який зобов'язав ся перелетіти понад канал ще перед 1 серпня 1909. Маючи досить вправи в літанняю і дійшовши до рекорду в довжині лету, вилетів 19 липня з Калé у Франції в напрямі англійського міста Довер. Десь в половині дороги впав він в море і аж післаний за ним на пошукування корабель привіз його назад до Кале.

По тій пригоді спочив він ледви шість днів, а коли сьомого дня взяв ся до дальших проб, дізнав ся, що 25 липня Блеріо вже випередив його і перелетів з Кале до Довер. З того часу вважається Блеріо першим авіатором на світі.

Заінтересоване авіатикою зростає з дня на день; що раз ширші круги захоплюють ся тою новою галузею, а хто має гроші і відвагу, той сам забирається до літання. Почавши від літа 1909 року відбуваються по різних великих містах авіатичні перегони; спортивні клуби спроваджують вправних авіаторів для уряджування злетів, щоби переконувати скептичний загаль про те, що проблема літання вже в принципі розв'язана, а ще бракує — хіба тільки практичного удосконалення.

Неможливо подати тут цілу хроніку авіатичного руху за останній рік; почавши від тріумфу Блеріо вириваються що раз нові імена на верх. Жалібна хроніка авіатики теж безнастанно збільшається, а помімо того не слабне інтерес до того нового, хоч небезпечного спорту. Не можемо не згадати на тому місці про недавню смерть двох авіаторів: Перуанця Гéo Чавеца (Chavez), який перелетів понад Сімплонський тунель, т. е. поперек понад цілі Альпи, і впав зі значної висоти вже перед самим причаленем в Домодосолі, — і нашого земляка, Льва Мацїевича, першої жертви, яку наш нарід віддав авіатиці.

Є нині вже окрема авіатична література і преса; при деяких політехніках установлено вже окремі катедри для авіатики, а мілітаризм захотів вже упечи при тій нагоді печеню для себе, закладаючи багато окремих авіатичних шкіл для військових цілей.

Авіатика дає — побіч значної небезпеки для людського життя — також дуже велику приємність для літаючих. На доказ того наведемо опис їзди, яку відбув кореспондент „Нового Времени“ з графом Делямбером на літаку системи Райта 16 грудня 1909.

„Дуже багато разів бачив я аеропляни в леті і мені здавало ся, що я привик вже зовсім до їх виду. Але перше моє почуване, як ми

полетіли, — я був поражений. Так то було дивно — летіти у повітрі. Земля утїкала з під ніг, ми летіли зовсім низько над нею. Стрінули ми річку, перелетіли по над неї — не треба було моста. Було так дивно, що не хотілось вірити, що то на яві. Але граф Делямбер трутив мене ліктем*), я пригадав собі, що се значить, і взяв керму в руки. Правив нею Делямбер, а я тільки держав її рукою і слїдив за її рухами. Він потягнув керму взад, аероплян зразу звільнив лет і зачав підносити ся вгору в скісній лїнії.

„Як тільки ми піднялись, і то не дуже високо, не більше 20 м., шум машини притих і було задивляючо гарно. Земля далеко в низу, з усіх сторін повітря, а наша машина летить і летить. Але граф Делямбер скоро посунув керму вперед і ми помчали вниз по скісній лїнії з незвичайною скорістю. Було моторошно; приємне вражїне, подібне до того, як спускати ся санками з високої ледяної гори. Тільки тут було трошки страшнїйше, бо здавалось, що земля ось-ось налетить на нас.

„Але коли ми вже майже долїтали до землі — зіставалось не більше аршина, — граф Делямбер потягнув ручку керми взад і літак підняв ся знова вгору.

„Граф Делямбер оглянув ся і подивив ся на мене, так як би хотїв спитати ся: „як себе почуваете?“ Але годї мабуть говорити, бо мотор сильно шумить.

„Потім ми полетіли на середину поля понад головами людий, що там стояли; вони видавались неподвижні і маленькі. По дорозі горбок. Рух керми — і літак послухно підняв ся і перелетїв понад нього. Се було чудове; дике і интересне вражїне лету так займало зразу увагу, що аж по кількох хвилях я міг слїдити, як граф Делямбер змінє випуклість крил і править вертикальною кермою.

„Другі літачі на Райтах кермують просто. Коли літак похиляеть ся в одну сторону, вони дають керму в противну, і літак напростовуєть ся. Але граф Делямбер правив кермою безнастанно маленькими рухами, не поправляючи, а випереджуючи нахилене аероплян, який у нього йшов зовсім прямо, — розумієть ся з виїмком скрутїв, де він сильно нахилював ся, так як то повинно бути.

„Граф Делямбер пояснив мені опісля, що ті рухи у нього зовсім інстиктовні, і такими вони повинні стати у кожного по 20 лекціях лету.

„Сонце вже ховалось за ліс і ми були близько шопи, коли граф потягнув за шнурок і відчинив кляпи цилїдрів; мотор замовк, шруба застановилась, і серед тишини, яка нагло запала, ми засковзили ся у повітрі і плавно спустились на землю, мало що не при самїмв ходї дошопи“.

*) Був се умовлений знак.

На кінець хочемо ще подати перегляд найважніших типів літаків, якими сьогодні послугують ся. Всі літаки поділили ми на дві групи: односторонні (монопляни) й двосторонні (біпляни).

З поміж односторонніх найвизначніший тип Блеріо (Antoinette). Нагадує він велику птицю з розп'ятими крилами; довгий на 10 м., спочиває на чотириграннім металевім скелеті. Крила широкі на 11·20 т., а ціла несуча поверхня має 22 м². Крила складають ся з дуже легенької деревляної (банбусової) рами і поперечок, значно тонших від рами; на них надягнений грубий, текстурований папір, напущений товщом. Получене крил зі скелетом при помочи сталевих дротів, з яких роблять струни до фортеп'янів, є дуже сильне; воно становить мало що не найважніший момент з конструкції цілого аероплану, бо коли трісне тільки один дріт, апарат втрачає свою форму й рівновагу.

Керми дві: горизонтальна й вертикальна; обі приміщені на заді апарату. Мотор типу „Antoinette“ дає силу 50 парових коний.

Цілий літак спочиває на двох візках: передній має два колеса, задній одно. Сильні пружини (ресори) тих візків й пневматика коліс зменшують силу удару при причалюванню.

Другим визначним монопланом є тип Esnault Pelterie. Сей апарат подібний радше до маєвого хруща, ніж до птиці; його кадовб не гранчастий, а круглий. Крила складають ся з поперечних деревляних ребер, сполучених двома латами, а потягнені гладкою тканию. Підчас кермування можна перегинати крила в одну або другу сторону. Мотор є уладжений дуже штудерно, бо крім ручних регуляторів є ще два педали, якими вводять ся мотор в рух й регулюєть ся його швидкість.

Несуча поверхня має 15³/₄ м²; апарат має два колеса, як при ровері, а замість пружин до зменшування удару є олив'яна праса.

Тип Libellule Сантос-Дьманта є дуже легенький; його крила є злучені в середині, а їх перекрій на поперек нагадує букву V, дуже сильно розтворену. Піл'от сидить 1 м. низше крил, і ті дві обставини збільшують в значній мірі стабілізацію апарату.

З двосторонніх найбільше розповсюднений тип Райта. Його опис, а головню приладу, яким він підносить ся у повітрі, описали ми вже. Се одинокий апарат, який зіставляє свій візок на землі, а сам підносить ся в гору без нього; се з одної сторони добре, що апарат легший, а з другої не вигідне тому, що при кождім новім злеті треба його тягнути все до місця, де вибудована вежа. Новіші Райти не злітають вже при помочи вежі, тільки мають власні візки, подібні як інші апарати.

Типи Фармана й Делягранжа різнять ся тільки деякими деталями поміж собою. Вали складають ся з двох несучих поверхнів,

кадовба й хвоста, подібного до скрині од передньої й задньої стіни. Горизонтальна керма є з переду, вертикальна по заду, причіплена до хвоста. Тіло літака має 4 колеса; два несуть головний апарат, а два хвіст. Сума всіх несучих поверхнь є звиж 40 м².

Французський тип біплянів, Фербера подібний до типу Райта. Найважніша характеристична прикмета тих типів є т. зв. вигинане крил, яке служить не тільки до кермованя, т. є виконуваня зворотів, але й до удержаня рівновини підчас ударів вітру. Се вигинане крил полягає на тім, що коли звертати апарат на право, то рівночасно з відповідним зворотом керми підноситься кінець лівого крила в гору, а кінець правого крила згинається в долину. — Принцип вигинаня крил приміняють тепер до всіх літаків.

Неможливо порішити питане, який тип відповіднійший: одроверховці чи двроверховці: будучина розв'яже се питанне. При одроверховцях маємо меншу несучу поверхню, отже розпняте крил мусить бути більше, а й їх конструкція мусить бути сильніша. Користь з моноплану є та, що цілий апарат є легший і опір при руху вперед є менший. За те біплани можуть мати менше розпняте крил; і хоча вимагають сильнішого мотору, то зате їх конструкція є значно легша.

Реасумуючи всі „плюси“ й „мінуси“ обох родів літаків, не можемо пині дати першенства ні одному ні другому.

З нашого начерку бачимо, що нинішня авіятика станула вже на доволі високім степені розвою, та що з нею треба числити ся як з поважним чинником в культурнім житю народів. Не є вона ще, правда власністю широкого загалу; ще до того далеко, щоби люди могли користувати ся літаками для комунікації, або бодай для приемности, — але воно йде до того поволі.

Авіятика має ще багато своїх слабих сторін. Одною з тих хиб є те, що взагалі літаки неможуть підносити у воздух більшого тягару; найбільше трьох людей може помістити і підносити літак, навіть найліпшої конструкції. Друге є те, що рівновага літака дуже хитка. Удержати рівновагу на літаку далеко трудніше, ніж на ровері; не пересадимо, коли порівнаємо літане на літаку з ходжепем по линві. Щоби зробити літане безпечнійшим, треба передовсім постарати ся о се, щоби осередок тяготи цілого апарату був значно низше від поверхні літака. Тоді буде вже трохи трудніше перевернути ся ніж тепер.

Далі грає тут велику ролю незнане багатьох тайн повітряних районів, ще не зовсім систематичне випробоване всіх відповідних матеріалів до будови літаків і т. д. Але поступ йде безупинно вперед. Кожда нова ізда приносить авіятиці багато нового і цікавого матеріяду для дальших уліпшень.

До якого результату доведе той поступ авіатики, годі на разі сказати. Було-б смішним впевняти, що аеропляни і бальони заступлять ужиток возів, залізниць, трамваїв та автомобілів; ми-ж бачили, що заведене електричних і парових залізниць не виелімінувало зовсім кінних вегікулів. Коли-ж маємо поставити серіозну межу тому поступови, то скажім радше, що авіатика і аеронавтика дадуть нам в руки могутній знаряд до успішнішого веденя боротьби за істноване.

МИХ. ЗУБРИЦЬКИЙ.

„Ліси і пасовиска“.

(Спомини).

Мое родинне село невеличке, було в нїм яких з 40 хат, навіть свого пороха не мало, прилучене до сусідного більшого села. Орне поле, сіножати і громадські неужитки окружали з двох боків камеральні ліси, але в них були розкинені селянські кісниці (сіножати). У батька було несогірше газдівство, вьсього поля було 25 моргів, три будинки, а в тім чотири стайні; в одній стояли 4 воли, корови, в другій корови і ялівки, а за перегородою кінь, якого уживали лиш на яри до волочення зраного поля, в третій кози, в четвертій вівці. Як я прийшов на світ, брат старший від мене на 19 літ вже був жонатий і газдував разом з батьком, трохи старша від нього сестра була замужна на третім селі. Брат оженив ся в мясниці, а я уродив ся в осени і сей випадок дуже неподобав ся моїй братовій, бо звалив її величаву будівлю, що вона сама, та її потомство буде спадкоємницею цілого заходу. За для того все підмовляла свого чоловіка, щоби ділив ся, ставив хату і сам для себе газдував. Однак він за тим не потігав, якось не був здоров і так лишило ся без дільби. В віні взяв кусник поля, одну кісницю, худобу і щось трохи гроший. Батько мав свою худобу, а брат свою, по парі волів, корови і вівці, виключно батькові були кози. Ми всі добре знали, котра штука до кого належить, однак пожиток не ділили, як молоко, сир, вовну, роботу, а спільно уживали, з одної миски їли і спільно ладили з вовни огартку. За те кождий сам продавав свою худобу і сам розпоряджав придбаними грішми. Батько пристарав трохи гроша за молодших літ, та відтак і видав їх, трохи пішло і на мою науку в перших літах. За те брат мав менше видатків, а щастило ся йому при купні і при продажи волів, все якось добре підгодував, а від-

так продавши одні купував другі за низшу ціну. І так з часом призбирав до 300 злр. готового, покладного, гроша, що в біднім гірським селі значило багато. Всю роботу самі не могли зайті, хоча були чотири особи, проте наймали, що року двох парібків і одну служницю. В зимі парібки молотили і кормили худобу, батько шив опончі (сіраки) і холошні на замовлене, стругав ложки, гнув ободи і ладив колеса, вози, робив скрині і всяку іншу судину, брат також майстрував, заглянув до худоби, або яку небудь роботу найшов собі в хаті. Мати, братова і служниця пряли, ткали полотно і сукно, шили сорочки і другу одіж, тай доконували всяку жіночу роботу. В яри і в літі майже всі ішли в поле, жінки варили їсти і несли в поле страви, та ходили коло худоби.

В зимі малим дїтваком мені переходило жите безжурно, до роботи не заправляли, хіба сукати нитки на цївки, як вже зачали ткати полотно, випустити ягнята і кізлята з хати на обору, як ішли ссати і назад загнати до царку. Нераз прийшли сусідські діти до нас і ми бавили ся в хованку, то що, або я ішов до сусідів, а там ішла подібна забава, десь колись спускали ся ми на гринджолятах по снігу з високого горбка. Особливо нетерпеливо дожидав я святого вечера, дома цілий день постили і приладжували, що треба було на свята, мати і братова заходили ся коло вареня вечері, а я не міг її діждати ся. Вечером засвітили скіпи на світичу, хату позамітали, брат, або батько і слуга ішли до стодоли по соломі і сіно; за той час гасили огонь на світичи і тоді входили до хати з сіном, соломію ті що лишили ся в хаті, найбільше витала їх мати і питала ся: „що несете?“—„Несемо полон зі всіх сторон!“ відповідали і розстелювали сіно на столі і накривали його обрусом, а соломію по землі. Скіпи засвічували на світичи і свічку воскову на столі всі відмовляли молитви і сідали до вечері. По вечері перша моя робота була качати ся по соломі, а відтак дехто і спав на ній. На Різдтво вводили зі стайні вола до хати за полазника, накладали йому на ріг подовчастий хліб, нарочком до сього спечений, давали йому кусник зїсти і виводили до стайні. Мабуть думали, що він принесе щасте на захід, як перший ввійде до хати в таке велике, рокове свято. Тим і показували, як шанують худобу і яка вона їм дорога, коли представника її вводили до хати як гостя. В семім році мого житя батько спровадив до дому бездомного бурлаку Стефана Ільницького з Ільника, щоби мене через зиму учив читати і писати. Мій учитель недовиджував, був здрячий і сам не багато знав, в нашій церкві ще „Вѣрую“ прочитав, але „апостола“ не втяв і до сього

трудного діла ніколи не поривав ся. По тім і люди в селі знали його оцінити, яка висока його наука. Ще один ґазда хотів, щоби і його син зі мною учив ся і наш учитель один тиждень сидів у нас і харчував ся, а другий у сусіда і один тиждень я ходив до того сусіда, а на другий його син до нас. Та з тої науки не було хісна, ми слябізували і повтярали поодинокі слова за учителем, що аж виучили ся на память, а годї було хопити ся читати по верхи. Не ліпше ішла наука з писанем, а до рахунків наш учитель і не брав ся. Та наука тревала дві зими, але не дала мені нічого, я не научив ся читати на бувкари, хоча наш учитель учив нас і на польській початковій книжці себ то елементаржу. Що найбільше знав я усі букви і літери і умів на память початкові уступи букваря. За те в літній порі не давали нікому дармовати, а брали до роботи, на яку хто спроміг ся. В яри запрягали до старосвітського плуга дві пари волів, батько, або брат ішов за плугом, одною рукою держав одну чепігу, а другою відгортав істиком глину, погонич підганяв задню пару волів, а я провадив деколи передню за воловід, або давив плуг, щоби глибоше ішов, а ще один толочив скиби, як добре не приставали, інший волочив конем виоране поле. Така оранка давним плугом усім давала ся в знаки і дуже томила. Десь к Ірю зганяли салаш, кількох ґаздів ставало до спілки, п'ятьох, шістьох, рідше сімох, зганяли вівці з цілого села і пасли за очерідь, на дні, в котрий день хто пас, брав і видоєне молоко до себе і ладив з нього сир. Ягнята і кізлята не давали на салаш, щоби не ссали свої матери, а відлучили ся. І я пас ягнята близько коло хат з другими сусідськими дїтваками, мати дала в торбинку вівсяне паленя, або і кусник житного хліба і з ним виправила в поле. Та се не була тяжка робота, ягнята пасуть ся, а ми посідаємо, та бавимо ся, або гонимо одно за другим, ладимо піч з камінних плиток і розкладаємо огонь, або ставимо хату з наломлених вільхових і ліскових галуз. Як ягнята підрости і відвикли ссати, ішли на салаш і пасли ся зі старшими. Трохи пізнійше як я вже підріс, веліли через літо пасти корови, а деколи і воли. Корови ішли в толоку, воли в царину, коні зганяли кожного дня рано на селі, а з відти гнав їх за очерідь один пастух, кожного дня від іншого ґазди на толоку і пас цілий день. Вечером приганяв в село і тоді від кожного ґазди хтось виходив брав свого коня домів. В початках 1860-их років пасли у нас вівці, воли і корови в камеральних лісах і ніхто того не боронив, бо сервітути не були ще упорядковані, а кожний ґазда старав ся запобігати ласки лісничого помагаючи йому в роботі в поли і зво-

зячи дерево. Не занедбували також добре заходити ся з лісними які з другого, ба і третього села заходили до нас подивити ся в ліс.

В літі день великий, а ніч мала, а проте в дома ішли спати пізно, заки обішли худобу, повечеряли і попрятали в хаті, настала вже ніч, а вставали до дня, як лиш починало свитати, і мати або братова, видоїла корови, затопила в печи і потім будила мене мати: „Вставай дїтинко, вставай і жени корови“. Дуже тяжко було підняти ся з післаня, протираю очи, бо в них щось застало, як би піску всипав. Встаю, миюсь, випю трохи молока, чи висербаю з мисчати, як порзний день, беру на себе міх, паличку в руки, тай іду спущати худобу, та гнати в поле на толоку, або в ліс, коби лиш найти товаришів. Обувати ся нема часу, а часом, як ходаки виходили ся, нема в що, а ту на дорозі студена роса, корчиш ся і яюсь ставиш ноги так, щоби найменше дотикати ся до землі. А тоще де-куди дорога остра, камениста, коле в ноги, але сього не питає, треба іти, бо худоба також хоче їсти, в стайни стояти не буде. Коби хоть добре попасти, щоби в полудне, або в вечер надоїти багато молока і ми пастухи глядаємо в лісі доброї трави, бо тоді і худоба спокійнійша і забавити ся можна і корови повнійші повагом вертають до стайні. При худобі накладе ся огню і печемо гриби, голубінки, глядаємо по смереках живиці (смола) і жвемо, поки вона не стане розсипчата і тоді її викине ся з рота. Ми її називали багрянкя; до сього брали не кожду смолу, не липку, а ясно-жовтаву, затвердну. Пригнавши худобу в полудне домів пастух обїдав, де-коли трохи переспав ся, або ішов до якої роботи, відтак полудновав і знов гнав пасти. Вечером нераз і не дождало ся вечері, а коби лиш чим скорше де лягати і спати, чи на запічку чи на лаві все одно. Мати зварила за той час вечерю і кличе вечеряти. Я або встану, або щось відповім, або і ні, обертаю ся на другий бік і сплю дальше.

Батько все держав салаш, належав до спілки, яка підняла ся пасти вівці. Як прийшла очерідь на нас і я ішов де-коли пасти вівці. Паробок ішов наперед овець, а я з заду підганяв. Вівці і кози разом пасли ся, вони не любять пасти ся на однім місци, а ідуть, та ідуть, пасом. Раю до полудня все ішли в ліс і паробок ідучи на переді проходив по провалах, продирав ся крізь хащі і майже не спинював ся, лиш від часу до часу оглянув ся, що би побачити, чи все в порядку, як вівці розскачили ся, засвистав в ключку і вони збивали ся в купу. А мене мучив такий недобровільний прохід, бо сила ще не велика була іти без перестанку

по провалах і дебрях яких з 6 до 7 годин. Та нагородою за такий труд було се, що вівці і кози дали багато молока і добре згноїли поле. І грудка добре смаковала, батько краяв грудки і вбивав сир в полумацьок (дїжку), а кусник відкрий і дасть мені зїсти, а іншим часом мати. Від кожної вівці і кози давали звичаєм умовлену пайку властителем, що до салашу не належали, тай для себе прятали сир. Дома було все що року по кілька дїжок, мали для себе омасту і роздавали радо біднішим коли небудь, а найбільше на велике пущенне приходили по сир бідніші люди з села і не відходили з порожніми руками. Сир був у нас головною омастою, маслом мастили голови всі що неділі, однак ніхто ніколи не їв його з хлібом, розтопленим мастили пироги, або деколи давали до капусти, як не було сала. Перед різдвянними святами різали свиню і ладили сало, щоби було і на пізнійше чим омастити де-які справи.

Воли пасли в царині по потоках зарослих корчами, або на не зоранім полі і по лісах. Один сусідський хлопак, мій ровесник і добрий товариш учив мене збирати з старого бука мох, вкласти в люльку і курити. На селі учать ся дїтваки вчасно курити, старші запікали в огни наложені мокрим бакуном люльки і веліли дїтвакам розкурювати, або подати собі розжарений углик і малий по трохи привикав до файки, а не було тютюну, то вдоволяв ся і мохом з бука!

В сінокоси ішли чоловіки в „верх“, в ліси косити траву і сушити сіно, воли хто пару, хто дві, брав з собою і так вони пасли і ночували привязані на воловоді, середину воловода прибавали клюкою до землі. Через день воли пасли, а як мали кидати сінно в стїг, або складати на обори, притягали ними копиці сіна на те місце, де його мали скласти. Воли пасли по кісницях, по корчах, де можна було добре траву викосити і в лісі. Пасучи воли я збирав яфину, та суніці, які особливо красні і великі рости на давнійшій спаленині, де передних літ клали огонь. Як був горячий день, сонце припікало, кидали ся на воли овади і перед ними утікали воли в ліс і тоді треба було набігати ся і добре намучити ся. А проте воли були добрими товаришами, з ними я пестив ся, розмовляв, витягав з хребта угарі і пригадую собі що раз батько продавали на ярмарку у Турці, а я за ними плакав ревними сльозами, а я тогді вже скінчив був 4, нормальну клясу. Як у нас селяни дбали про худобу і як її оберегали, видно стане хоть би з такої приключки, Батько ішов зі мною до Турки, щоби мене там примістити в та-

мошній школі. Ми сходили в лісі з високого горба в долину, в однім місці на півперек дороги виставав корінь смереки і вигнувся в колісце. Побачивши його батько повідає до мене; „Кобим ту мав топір, то бим той корінь зараз відтяв, а то може надійти худобина, вложити ногу і зіпсути її“. Така дбайливість про худобу нікого і не подивує, коли зважить ся, що вона побіч землі давала прожиток людям.

Вона давала працю, давала омасту і з її продажу обганяв ґазда всі тягари, платив дачку, куповав сіль, обув і покривав нею всякі подрібниці. Зарібків у нас не було майже ніяких, часами рубали дерево в скарбових лісах і возили цівки на пилу до сусіднього села Ясінки. Стинаючи смереки знимали луб, сушили і возили до Дрогобича до гарбарні. Та заробок сей не був великий, виїжджали волами в неділю з полудня, а в вівторок коло полудня вертали, а за фіру луби діставали від Жидів по 2—4 злр. Таким чином головним доходом селян була продаж худоби і нею обганяли всі видатки, а щоби на худобі що приросло, треба було її доглядати і пильнувати, щоби вона не голодовала, а правила ся і тіла набирала.

Батько рішив ся був мене конче учити, сам не раз повідав: „Біда сліпому, нераз прийду до якого уряду, а там мені пан в канцелярії повідає: „підпиши ся“, а мені як би дав в лице!“ З домашнім учителем не повезло, се бачив добре і батько, хоча сам був неграмотний. На 9 році відпровадив мене до Турки записав до тамошньої школи, наняв станцію у своєї сестринниці, що там була замужня і я почав ходити до школи. Учитель мені не подобав ся. І він мною не дуже піклував ся, нічого не показував в книжці, якось відсиділо ся обовязкові години в школі, а по за школою я їздив на плоти по ріці, ходив з дітьми моєї тітчанки в поле, пік з ними бульбу, запрятував ярину. В короткім часі мої ґазди погоріли і я ледви утік з пожарища держачи ся одежи тітчанки, мое шмате погоріло все, лишило ся лише те, що на мні було. Перед Покрови прийшла братова до Турки на ярмарок і я з нею вернув домів завинувши голову хусткою, бо шапка згоріла. Через зиму і літо лишив ся я дома і пас худобу, як і перед тим. В осени 1866 р. відпровадив мене батько до Розбора Округлого коло Ярослава, де був нарехом о. Яков Неронович, вуйчаник моєї матери. Там я доперва в 10 році життя зачав порядно учити ся. Все ішло добре, однак ніяк не міг я похопити співати тропарі, до чого була призначена година що суботи по полудни. Другі діти співають аж любо слухати, а велить мені учитель потягнути:

„Камени запечатану“, а мені стане морока в очах, щось тягне за горло, і не добудеш з себе голосу, хоть гинь. Учителю бє прутом по долони, та се не помагає, і я на годині співу прошу ся на двір, виходжу і лишаю ся так довго, поки не скінчить ся, як собі міркую, той нещасний для мене спів.

У о. Нероновича була велика господарка, поля багато, земля добра, а він сам бездітний вдовець, а проте запобігливий, все на ногах, всього пильнує і доглядає. Через зиму я як так переваляв ся, вичистив чоботи, змолв каву, перебирав пшеницю, а в літі веліла зарядчиця домом іти пасти гуси і свині, або корови чи на оболоню, чи на стерни; наука в школі відбувала ся в літі лиш через полудне, рано і пополудни сільські діти ішли пасти худобу, і мені не давали дармовати. Як з мене були раді, давали хліб з маслом, що я аж в Розбори научив ся їсти, або щось іншого смачного. Так прожив я там цілі два роки, вернув відтак з батьком домів ідучи, як і перед двома роками в противний бік, переважно пішки, лиш де-коли присіли ся ми на яку принагідну фіру. Через вакації дома давна робота ждала на мене: пасти корови, а найбільше воли в часи сінокосів. В неділі і свята мене звільнювали від щоденної роботи в робітні дні і я йшов до церкви, де був обовязаний читати „апостола“, що було публичним іспитом мого знання. В осени 1868 р. відпровадив мене батько до василянської народньої школи в Дрогобичи, де прийняли мене оо. Василяни до III нормальної кляси. На різдвяні і великодні свята і на вакації ходив я до дому і вертав назад до Дрогобича пішки, бо дома коний не мали до їзди, а волами возили лиш де-коли лубя до гарбарні, впрочім уживали їх до роботи хіба при господарці. В моїх мандрівках треба було не раз десь по дорозі переночувати і коли таке зайшло, я часто вступав до одної селянської родини в Кропивнику Новім

Там жили разом три брати Свищі, а два примістили ся на боці. Де-коли і до них я заходив. Між тими трьома братами був один Яким письменний чоловік і читав радо книжечки і часописи які в тім часі виходили, як „Русская Рада“ з Коломиї і „Наука“ Наумовича. Ми малі ученики радо читали „Науку“ від дошки до дошки і нетерпеливо ждали появи слідуячого числа. Зійшовши ся з Якимом ми розмовляли і про часописі і про всяку иншу всячину, а що брати мали гарну пасіку і в літі любили погостити медом, то я і тим раднійше заходив до них. Оба Кропивники належали давнійше до пана Нагуєвського, а відтак опинили ся в руках Жидів дуків з Дрогобича. Просторі ліси і вся рівнина над р. Стриєм,

найкрасше поле, належало до двора, селяне тиснули ся по горбах і потоках по дальше Стрия і управляючи недоступні времянки, бідували і горували, але майже ніякого хісна не мали. В селі була двірська горальня, а корчма все була повна, а особливо в неділі і свята і ціле село забавляло ся при горівці і музиці. Все те бачив добре Яким, як і другі розумніші люди, однак не могли нічого на се порадити. Часто жаловав ся на місцевого пароха, що нічим не займаєть ся, не дбає про парохіян, в церкві не учить і лиш се має на гадці, щоби як найчаснійше до неї піти і чим скорше вийти. При тім мило згадував за попередника сотрудника при знемощілїм пароху, що людей красно научав і їх долею щиро займав ся. Але був там коротко і забрав ся на іншу посаду. Находили ся у них і де-які брошурки, та часописі, навіть польські, де-що я у них зичив, забрав з собою до дому і ідучи ріпями по над Стрий відчитував. Попали ся там мені у руки і подинські числа „Gazet-u narodow-oj“ з кінця 1860-тих років і якийсь додаток до сеї часописі заголовка вже не тямлю. Те, що я там вичитав, обурювало мене до глибини душі, бо всякі посуджування і наклепи на тодішних Русинів видавали ся мені одною безконечною лайкою і брехнею. На 1860-ті роки припало в упорядковане сервітутів в Галичині, при чім безсоромно обрабовано селян з лісів і пасовиск при помочи віденського уряду. Покривджені селяни голосом розпуки виступили против свого покривдження, селянський посол Ковбасюк промовляв частійше в галицькїм соїмі против сього покривдження, однак се нічого не помогло, селянської кривди не направлено, а самого Ковбасюка старали ся польські писаки осмішити, а далі всяка покидь почала за кождим Русиним, що ішов улицею у Львові, кликати: „Ковбасюк! Ковбасюк!“ Та се і не першина була в польсько-українських відносинах. Так перед 300 літами кликали Поляки за Українцями: „Наливайко, Наливайко!“ бо і сей ватажок на чолі покривджених мас дав ся добре в знаки шляхотської суспільности. І „Gazet-a narodow-a“ гримала завзятушо на Святоюрців і всіми силами старала ся осмішити бажане селян привернути їм ліси і пасовиска. Чи панам конче були потрібні ліси і пасовиска, сього я тоді не знав, бо не знав панів, ані їх житя, та що селяни без них не можуть жити, се знав я дуже добре ще з родинного дому. І ся неправда обурювала мене до живого, я бачив в ній ясно неправду і нечесність, бо в часописі осмішувало ся селян за се оправдане домагане, а ті, що селян скривдили, виходили в часописі чистими, праведними і напастованими. Я не міг поняти, як чоловік письменний, учений мо-

же посідане якогось предмету у одного чоловіка хвалити, а у другого осмішувати, коли кожний хоче жити і користати з дарів матери землі. Та пізнійше я зрозумів ясно, що хто має в руках землю, той має і власть в країні і управильненє сервітутів поведено у нас умисно так, щоби мужик і на дальше лишив ся в кігтях своїх непрошених опікунів!

Батько давав мені поміч ще в 2 гімн. класі, але відтак лишив мене на божу опіку і через те треба було самому про себе промишляти. В 3 класі дістав я лекцію учити хлопця у одного зарібника. Він наймав одну комнату підперту на середині стовпом і в ній жив з жінкою і двома малими дітьми, а при них містили ся батько і мачоха жінки, обое ходили за прошеним хлібом і пересиджували при дверях церкви сьв. Трійці. З ними і я замешкав і тулив ся в кутику на лаві. Мій газда носив рано Жидам воду, відтак ішли обое на Лан (передмісте Дрогобича замешкане переважно Жидами, колись там мусів бути лан поля) до Жида робити гречані крупи і брали з собою меншу дитину. Вечером приходили, варили вечерю і мені дали їсти, зате рано в полудне не було чим поживити ся і я рад був, коли стара жебрачка дала мені випрошений кусник хліба. Від часу до часу мав я ще побічну лекцію, та не добре платну де у якого незаможного міщанина, або якої вдови, однак не велика сума скоро виховзувала ся з рук і більшу часть місяця проходило ся голодувати. Дома всі були не голодні, однак мені не довозили, а нести було далеко. Батько готівки вже не мав, приробити не було так легко, а брат дивив ся нерадо на мою науку і все домагав ся, щоби я ішов домів, бо нема кому на газдівстві робити. Батько мене зі школи не відбирав, але і ніякої помочи не давав. Таким чином я ходив дальше до школи о голоді і холоді. Про бурси і поміч незаможним ученикам за моїх часів ні хто в Дрогобичи і не споминав. Та хотя я й голодував, а таки діставши в руки який гріш купував книжки, які мені видали ся цікавими. „Науку“ я дістав з другої руки, а купив собі 4 части Галичанина з 1862, 3, 4, історію Руси Б. Дідицького, 1 т. Марка Вовчка і інші, які в вільних хвилях відчитував з захватом. Мабуть в червні 1873 р. поталанило мені дістати лекцію у одного Жида, що був касіером при найбільшій рафінерії нафти в Дрогобичи. Я мав учити трое дітей, а за те мав станцію і харч. Радий та веселий я лишив своїх бідних зарібників і переніс свої річи, — не багато було тої мізерії — до камениці в ринку. Я вже не був голодний, а се для мене багато значило по кількамісячнім сталім пості.

В літі пішла зловістна чутка, що до міста наближаєть ся хо-

лера. Мої нові хазяї перевезли свої діти до корчми, що стояла на стрийській дорозі аж гет за задвірнянським передмістям, за ними пішов і я з відти, зо три чверти милі бігав до міста до школи, обідав там в якійсь корчмі, а вечером вертав до нової домівки. В ночі спав я в стодолі на соломі, вставав ранним ранком і спішив до школи. На приказ шкільної влади ми дістали свідоцтва вже 30 червня, і так закінчив ся шкільний рік о 15 днів скорше, як передних літ. Мати моїх учеників зробила мені пропозицію, щоби я їхав з ними до її батька на село в рогатинський повіт і там дальше їх учив. Се прийшло мені до вподоби і я радо на се пристав. Приїхала газдівська фіра обширна і паківна, на ній розмістила ся мати і діти, а я присів коло газди. Ми їхали мало що не два дні серед горячої днини, однак їзда мені не навкучила ся, бо уважно приглядав ся незнаній мені околиці, в перше переїздив на поромі через Дністер. Газда від часу до часу винимав з за холяви листи ще не справленого, не переробленого тютюну, напихав ним люлку і закурював. Я дивувався, як він міг тільки тютюну напхати в холяви, а вони були собі нівроку широкі.

Дідо моїх учеників був давнійше корчмарем, шинкованнем доробив ся маєтку, накупив багато землі у селян, сидів вдосить поряднім домі, щось гейби панським двірку і вже не шинкував, а провадив сільську господарку на більші розміри. Мене прийняли не конче добре, з конечности, примістили як будь, однак се мене недуже боліло, бо в вільних від науки годинах я ішов в поле, чи в ліс, або брав книжки польські і німецькі, які були властністю сина газди і читав. На вакації приїхав також старший брат моїх учеників, що скінчив I рік прав і де коли зі мною бесідував. I старший від мене літами і вільний горожанин академії він розповідав мені про деякі річи таке, чого я ще і не чув до сього часу; я не дуже то устоював ся зі своїми замітами, а більше слухав нових для мене поглядів. В нашій розмові зійшли ми і на політичне поле, та на руське питанє. Тут я вже ставив ся і боронив свого погляду, придбанного читаннем руських книжок і часописий. Се не подобало ся моему суперникови, він збивав мене, як знав і умів, а дальше переходив до глузування побачивши, що мене своїми доказами не пересвідчить.

Якось раз по нашій розмові повідає мені, що я маю лист на почті не оплачений. Думаю собі, хто би міг до мене писати, батько не писав мені ніколи, сам був не письменний і в селі ніхто не знав писати; як що прийшло до села, треба було іти до дяка та він умер тогож року на холеру. Від того часу люди не

мали в селі навіть свого писаря, мусіли іти в сусідне село або до священика, або тамошного писаря. І з іншими знайомими я не переписував ся, якось не було до кого і про що писати. Так я заходжу в голову, хто мені прислав лист і то ще неоплачений, а відтак іду одної красної днини в сусідне село до поштового уряду. Прошу видати мені письмо, плачу 10 кр. беру його в руки і виходжу на двір, отвираю лист, читаю і очам своїм не вірю, на півперек на пів-аркуши паперу написав до мене мій кореспондент лиш сі два слова „Lisy i pasowyska“. Наче ясний грім ударив з неба так, оголомшили мене сі слова. Дуже мені було прикро і соромно, що хтось так немилосердно закип собі з мене. Цілу дорогу з поворотом я роздумував, хто би міг се зробити, нарешті пригадав я собі свою розмову з молодим правником, був майже певний, що він се зробив, і пізнійше цілком в тім упевнив ся. А найбільше боліло мене се пересвідченє, що не маю сили гідно підплатити ся за таке погане глузованє!

ЛЕОНИД ПАХАРЕВСЬКИЙ.

Дівчина з переляканими очима.

I.

Жив собі на світі Аполон Курка і тихо стало йому жити. Бояв ся він оглядатись назад, де сірим туманом поїняли ся молоді літа і молоді надії. І вперед не забігав тепер Аполон Курка, бо одвик се робити.

От через що стало тихо жити сій людині з незвичайним поєднаннем поетичного наймення і комедного призвища.

І коли хто питає, як се так вийшло, то Аполон Курка почервоніє як мак і скаже, подумавши:

— Бачите, мій батько дуже хотів, щоб з мене вийшов поет, і через те назвав мене Аполоном. Батько мій був убогий сільський дяк. Його вигнали з бурси, бо погано вчив ся. А от поезію він дуже любив і любив весну...

Більше нічого не додавав Аполон Калістратович, всім казав те саме. Але й без нього всі зараз же чогось уявляли собі трагедію маленького, конче маленького на зріст дяка, обовязково з трафаретною ріденькою та рудою борідкою і в рудому довгополому, аж до самих колін піджаці.

ЛНВістник 1910, кн. XII.

33

Рудий дяк рвав ся вчити ся: вигнали. Рудий дяк любив читати вірші: не мав за що купити їх. Любив весну, вроду над усе на світі, а сам був противний, мізерний і прізвіще мав куряче. А синови дав він вчитане колись з книжки назвисько бога поетів, з останнього тяг ся, аби тільки вивести його в люде.

І вивів. Аполон учив ся в гімназії, учив ся в університеті—і вийшов з його вчитель латинської мови в гімназії великого города.

Років з сім учителював уже Аполон Калістратович Курка і мав ріденьку борідку, з-жовта бліде обличче. Мав колись хорошу жінку і любу дитину, а тепер тільки дитину, бо жінка покинула. Осоромила його з учителем чистописання й покинула. Де вона зараз? Другий, третій вчитель чистописання...

А хлопчик анї трошки не скидаєть ся на батька: вилитий вчитель чистописання. Через се в гімназії вчителі навмисне, на глум мало не що-дня роспитують:

— А як же там ваш синок, Аполоне Калістратовичу?

Се маленьке слово „ваш“ пече „батька“ вогнем і раз-у-раз ятрить те місце на душі, що зостало ся після драми з жінкою. І як не боляче Аполону Калістратовичу від того всього, а він мовчить, терпить, бо звик... тільки червоніє і йде до вікна, дивить ся на вулицю, на танок живого життя, що гуде там і кличе вперед. Стоїть отак Аполон Калістратович коло вікна, а за спиною в його сміють ся вчителі. Їм чогось раз-у-раз весело на великій переміні. Смієть ся з ними і вчитель чистописання, розказує соромицькі анекдоти, червоний, повновидий, нахабний... „Йому весело, що розбив мені життє“, — думає Аполон Калістратович і кожного разу збираєть ся отак привселюдно натупати на його, криком душі закричати:

— Стидайтесь! Ви душу мені пошматували! Ви в мене молоду мрію мою одняли!

Та ніколи нічого з тих замірів не виходило, бо вчитель латинської мови звик мовчати і любив мовчати. Аби швидче одбути вчене, а тоді Аполон Калістратович поспішає додому, цілує там не свою дитину, чужу, а рідну, бо хлопчик білоголовий ясно - синіми очима нагадує вчителеві молодість, радість, любов.

Тільки зімових вечорів бояв ся в-дома учитель, бо вони довгі і довгих, чорних думок наганяють, а тоді нема тиші на серці.

Від зімових вечорів, швидче повиправлявши тетрадки гімназистів, тікав Аполон Курка з дому. Любив він тоді ходити до опери й слухати там музику, що каже про рясно - золоті краї, де немає довгих вечорів, де горить вічна весна й дихають пахощами

рослини. Після опери чогось йому грає душа і, йдучи до дому вже безлюдним великим майданом, учитель латинської мови пригадує вірши, що знав їх колись багато, і в-голос декламує їх. Наймиліше тоді йому йти проти вітру й кричати словом поетів, що люде забули красу, потушили в собі святий огонь, загрузли в болоті і плодять на світ недолюдків.

А прийшовши до дому, учитель нищечком одмикав двері і, щоб не розбудити дитини, крадькома лягав спати. Рано вставав і біг до гімназії.

Так було зимою, а літом приїздила до його з села вчителька-сестра, така як і він епізодична людина, і... тоді виїздили на поганеньку дачу. На дачі усі гоїдались цілісінський день у гамаках, ходили по ягоди, по гриби, сиділи з вудлицями над ставком і думали, що живуть разом з природою. Акуратно робив се все й Аполон Калістратович. Тільки він сідав з своїм вудлицем нарізно, дивився в воду і думав. Думав він про свою драму, що написати її збирався вже скільки років, драму сірого життя, яка б вжахнула людей, — та не знав, як її почати. Учитель хотів виносити своїх героїв, щоб ударити ними в саме серце тим, хто сміється з його, а вони мохом обростали, і доводилося видумувати нових.

Вночі - ж, як стане місяць серед неба, Аполон Курка не спав на дачі. Сон не брав. І йшов він тоді до ставка, виїздив човном на середину, далі від людей — і декламував вірші про потушений огонь душі. Нескоро вертався вчитель до хати спокійний, тихий і лягав спати.

II.

Отак жив учитель латинської мови і вже звик думати, що так і вік свій одбуде. Коли се одного дня, перед самим Великоднем, як народжала ся весна, приніс йому посланець книжку й листа на пахучому папері, писаного рукою жінчини.

Се писала Аполонови Калістратовичу та дівчина, без якої йому став світ не милий. Вона не раз бачила вчителя в театрі, згадала, що зосталась у неї його книжка, й, добувши його адресу, прислала. І більше нічого не писалося в листі. Та лист той пахнув конвалією і говорив про дні весни. Через те і вдарив він так по серцеві.

Учитель узяв книжку, перегортає сторінки і згадує себе, тодішнього, ймовірного студента і свої надії. Обведено олівцем скільки рядків повісти. То він для Шури окреслив, щоб зауважила. „Хвала Богови за ніч-самотну, за гори, за темряву й за гомін

моря, що гуде мені в серці! Хвала Богови за життя, за дихання"... А на полі приписано. „Правда, Шурочко, як славно жити на світі і як хочеть ся жити?!“

Учитель перегортає далі, перечитує улюблену повість і з червоними очима встає від столу.

— Боже ж мій, як се давно було!

III.

Довго Аполон Калістратович ходив по хаті, думав, згадував, журился, тужив. — сів писати листа до Шури. Хотілось сказати, що не той він став, тихенько пожалітись комусь, що не так йому добре жити, як здаєть ся, що він потух, став чиновником і тільки любить поезію й благословляє Шуру (нехай не гніваєть ся що зве її, „як тоді“) за те, що дала йому колись стільки радості.

Вийшло два листочки, дрібно списаних. На прикінці приписано було, щоб Шура дозволила йому прийти до неї, як вона сього хоче: „прийти, поговорити, бо коло мене нема живої людини“.

Скільки днів не було відповіді. Аполон Калістратович аж змарнів — так дожидав звістки від Шури.

І от знов прийшов од неї лист, і знов покроплений пахощами конвалій. Вже все тоді жило на провесні. Сміяло ся сонце, вимережувало ся на сірому фоні голого дерева молоденьке, несміливе листе і вливало в душу надію, казало, що можна жити, що треба жити.

В пахучому листі писало ся:

„Ваша сповідь розбудила мене. На що ви згадуєте те що поросло вже буряном?.. Моє зверхне жите наче й зовсім не перемінилось, а от душею я перебула й натерпілась багато. Втомилась я так жити... Тепер, коли час забрав з собою багато всього, коли й ваше житте так дуже перемінилось, коли все колишне забулось і вам про мене байдуже, то я питаю вас: на віщо ви знов хочете побачитись зо мною? Аже ж я вам чужа? Колись я зробила вам багато прикрого. Тепер ви батько і святе батьківське почуванє повинно зробити так, щоб ви простили всім ворогам своїм... Я боялась вас, після того всього. Мені здавалось, що я над вами зробила злочинство, і ви колись убете мене на вулиці, привселюдно.“

Як можете простить.

Коли маєте охоту побачитись за мною, щиро, без усякої бурі, то приходьте над вечір до мене, Шура“.

IV.

Над вечір учитель пішов до Шури. Надійшов був до самих дверей, та не насмівся ввійти. Як колись, давно-давно, тіпало серце і якась радість підступала до горла. Він пішов вулицею, щоб трохи заспокоїтись.

Як раз накрапав дощ. Теплі краплини сіялись усе густійше й густійше. Повіяло ароматом весняної води. Земля казала: „жадаю“ і весело вливалась животворящою водою. Зелені бруньки на дереві растулялись назустріч дощеві і казали: „ждемо, ждемо“. З землі йшла легенька пара, обнімалась з дощем, вбирала в себе його пахощі і вмірала в поцілунках народження.

Виходили на світ божий ростки нового життя, дрібки нової краси танцювали під дощем і добували ся до людей в вікна, в двері: „ми вродились, ми вродились“.

Щось молоде, як та весна, заглянуло вчителеви в душу, — і стало йому радісно, ароматно. Він нарештє підставляв себе під дощ і благословляв животворящі краплі.

Одчинилось вікно, — і молоде дівча, розпустивши коси, вистромилось з хати. Очи сміють ся. Рада дівчина. Вона наставила руки під дощ і ловить краплини. „Хочу любити“, озивається все ество дівчини до дощу.

Аполон Калістратович і собі ловить дощ рукою.

Дівчина те побачила і в голос сміється до його, одкидаючи головку назад.

Візник скинув шапку й підставив під дощ спітнілу голову.

V.

Шура сама одчинила двері, глянула тими самими, що й колись були, великими, карими очима, наче переляканими, тремтливими. Глянула — і нічого не сказала.

— Здорові були, привітав ся вчитель.

— Здорові...

А як увійшли до світлиці, Шура засвітила лампу й сіла край столу, поглядаючи на Аполона Калістратовича.

Він ходив по хаті і не знав що й сказати.

— Ви не гнівайтесь, що я прийшов...

— Нічого.

І знов замовчали. Низка років постелилась між ними й розрізнила.

— Ви самі?

— Мама кудись пішла. За годину вернеть ся.

— І більше нікого немає в вас.

— Нема, — і Шура опустила голову.

Учителєви схотїлось дивити ся їй просто в вічи, може очи скажуть, чи та сама вона, чи инша стала. Він сїв проти неї.

— Можна?

— Будь ласка.

Очи великі, давні, ті самі, та тільки припухли вже й по-смутніли.

— Вам важко жити, Олександро Павловно?

— Я не знаю. Я не вмю про се говорити.

— Чим же ви живете?

— Нічим. Так собі живу.

Замовкла. Пусткою віяло від немолодої вже дївчини.

І коли вчитель дивив ся на неї, то знав, що годить ся говорити хороші, теплі слова, але замість їх йшли слова немилі, докірливі.

— А знаєте, Шуро, ви мені тоді завдали багато горя. І за що й про що? Не треба було писати отих уразливих листів, а просто сказати: одчепїть ся, бо я не люблю вас.

— Так мені мама казала робити.

Учитель іронїчно всміхнув ся. Скортіло вколоти її, бо тепер же вона сидить приборкана.

— А тепер що мама скаже? От я навмисне сидїтиму в вас, доки вона не прийде, побачу... Я ж тепер учитель гімназії, а тоді був звичайний дяківський син. Шанси мої піднялись. Між иншим, довожу до вашого, Шуро, відома, що мене покинула жінка і я зараз можу вас посватати.

Учитель нервував ся, не міг себе вдержати. Хотїлось допекти, заплатити за давнє. Те, що Шура з недосяжної й привабної зробилась тепер слабійшою від його і сїренькою, покірливою, надавало Аполонови Калїстратовичу сміливости. Хоч раз за все житте він дужий, то нехай же й инші знають, як то гірко бути приборканим.

— Може не підете?

Шура глянула на його перелякана і тихенько спитала:

— Хіба ви прийшли на те, щоб зробити мені боляче?

І замовкла. А вчителєви стало нїяково, що він таке сказав.

— Мені не можна йти заміж. Старої матери не покину, а ко-мусь на шию з нею сїдати не хочу.

— А як же ви жити думаете?

— Так собі...

— Без сонця?

— Воно вже потухло для мене. Мені однаково, як не жити.

— І нема нічого такого, за що можна було б ухопитись? Учителюєте?

— Учителюю і ненавижу школу й школярів, ненавижу вчителів, і інспектора, замащені книжки, крейду і все. Про се тяжко говорити і не треба. Та я й не вмію дивитися зверху на своє життя. Так легче.

— Та сама філософія хвилини?

— Ніякої. Так собі без нічого: без філософії, без любови, без сонця, як ви сказали... Часом тільки воно само приходить, одне оглядання себе самої. Ваш лист нагадав мені молодість і я, як дурна, голосила, перелякала маму; не ходила до школи.

Учитель наблизився до Шури і взяв її за руку.

Вона дивилась кудись по-за лямпу, наче не чула нічого, холодна була.

— Шурочко, і я тепер зовсім сам на світі

— Ну, то що з того?

— Я люблю тебе.

Вона гірка всміхнулась.

— А я нікому не можу дати любови. Стара вже я, Аполоне Калістратовичу. Хіба не бачите? Чого ж вам од мене треба?

— Мені живої душі треба, Шурочко. Я сам на світі.

— А син? Боже мій, як би я мала сина!

— Йдіть за мене заміж.

— Хе, хе. Не здатна я тепер ні до чого. Я порожня, не потрібна людина. Пустоцвіт. Коло мене не довго держать ся. Потішать ся — і далі, бо я зблизька нудна.

— Шуро, ти мені радість остання...

І Аполон Калістратович узяв її за руку, поцілував, палко, жагуче, а тоді міцно пригорнув до себе. Шура аж зайнялась уся і горіла в його руках. Вона сама поцілувала вчителя в очи раз, другий і раптом вирвала ся, устала з місця.

— А тепер годі! Тепер я тобі всю правду скажу. Ти дав мені щасте. Ти святий, а я, брудна, грішна цілувала твої хороші очи...

— Що таке, Шуро?

— Милий ти мій, золотий ти мій, — і дівчина знов кинулась до вчителя, поривалась стати навколюшки і цілувати йому ноги, та вчитель не дав, підвів її й посадив на канапі. Шура аж задихалась: такого багато одразу слів набігло і всі треба сказати.

— Тільки ж не хвилюй ся, Шурочко... Що ти хочеш сказати? Я, як дурний, зараз. Нічого не розберу.

— Зараз розбереш, усе розбереш. Ой Господи, як тіпасть ся серце! Сядь, слухай...

Учитель сів.

— Я й тоді й тепер усе бояла ся, щоб ти мене не поцілував і не осквернив своєї чистоти. А як хотіло ся щастя з тобою, золотий, хороший! Боже мій... я плакала, дуріла, боролась з собою.

— Шуро, се вже щось таке... ненормальне!

— Занадто нормальне, дуже нормальне. Ти дитина був і єсть. Ти молиш ся до мене, думаєш, що я ідеал, а я багно, звичайна повія...

— Шуро! — учитель скочив з місця.

— Тривай, ще трошки... а там вже підеш собі. Памятаєш, як ти тоді, давно прийшов до мене й на дверях здибав ся з моїм дядьком — лікарем?

— Ну, то що?

— А те, що з отсим самим дядьком я жила два роки, так, так.. племінниця з сивим дядьком, а в його діти, жінка, яка мене любить і по сей час нічого не відає. Файтончиком, з нап'ятою будою приїздив він до мене туди, в школу і давав мені гроші за ласку до його. Та й школу дав мені, аби тільки жила нарізно від його семі, а маму вмовив на другому кутку города за фершалку в лікарні.

— Шуро, а я ж думав...

— А ти думав, що я свята? А той багатир-студент, з яким я їздила на балі та вечеряла з дорогим вином по ресторанах, — думаєш, молив ся на мене, як отсе ти? А тепер він лікарем став і оженив ся з багатиркою.

Аполон Калістратович похилив голову на руки і почував, що вся ся мерзота пече йому душу, роздягає всі його найсвятійші думки і виводить без сорому на глум вселюдський.

— Був ще юнкер, брат моєї подруги, Люби, якого ти так не злюбив... або той артист, з яким ти не хотів знайомити мене, а я примусила. Усі вони приходили, брати мене, кидали, йшли далі. по свіжих женщин, а до мене йшли інші. В той самий час тобі я говорила хороші слова, брехала, бо ти мені був казкою, а без казки — ой як тяжко жити! Чого ти тільки не брав мого тіла? От ніхто не поиняв віри, коли б розказати, як ти тоді в заверюху привіз мене з театру і аж до світу сидів надо мною, бо я боялась сама спати в школі. А як я прокинулась, то ти дивив ся на мене, наче дитина, і всміхав ся радісно. Думав, чисту береш? Цілісіньку ніч висидіти над женщиною вночі — і вийти

чистим, — то хто ж сьому повірить? І от після сього я наважилась забути тебе — і написала того лайливого листа, видумала, що заслабла, а просто... не сила було дурити тебе далі. А зараз ти прийшов знов і кажеш, що я твоя радість. Хоч би ж придивив ся добре, яка я стоптана, змяшкорена, стара... От і все — і тепер мені легче...

Учитель підвів голову.

— То сьому всьому правда?

— Правда. А оте, що перше в нас з тобою було, то брехня була. Латинська мова, якої ти мене вчив, непотрібна мені була, бо ні на які курси я їй не думала йти. Твоїх книжок я навіть не перегортала. От тільки в листах до тебе я сама наче вірила в те, що писала, але їй там брехала.

— А чого ж ви тільки вірили, а не робили?

— Бо раба я, Аполоне. Не вмію противитись. Приходили їй брали мене. Противно, а я йду. Хотіло ся мати сина, а я боялась сорому і вбивала в собі зерно життя. І думаєш, що отсе зараз не хочеть ся піти за тебе заміж? Хочеть ся, як того сонця теплого, а я боюсь, бо ти святий. Над твоїм листом я виплакалась і скропила свою записку до тебе тими пахощами, що ти їх любиш.

— І зробила мені так боляче...

— Що сказала отсе все?

— Авже ж.

— Не треба було?

— Не можна було казати такого. Як же я тепер на світі житиму? Шуро? У мене ж віри ніякої нема бже?

— Ти в мене вірив?

— І в тебе, і в те, що є на світі люде, а тепер бачу, що нема нічого. Сама за себе брехня. Ну... і прощавай, Шуро.

Вона встала до його якась така яснійша, ніж була, і подала йому руку.

— Йдеш?

— Йду.

Учитель машинально взяв ту руку, стиснув і повернув ся до дверей. Саме тоді забренів дзвоник.

— Мама. Йди швидче.

— Нічого. Я вже не страшний.

Він став і пригадував, що ще хотів щось-таке сказати.

— Ага... Усе хотів спитати... А мати знає?

— Ні. Я їй не казала.

— І не кажіть, Шуро, бо їй страшно буде вмірати. Стара вже вона, то нехай собі вірить.

Шура одімкнула двері. Учитель уступив ся з дороги її матери і вийшов на двір.

Йшов він до дому і нічого не думав, бо вся душа спорожніла.

VI.

Дома лежала на столі телеграма від жінки: „Змучилась. Зглянь ся. Дай глянути на сина. Соня“.

Учитель усміхнув ся й написав їй зараз такого листа:

„Жінко моя заблудша! Хочеш глянути на не мого сина? Приїзди й живи. Мені тепер однаково. Перше твої листи я кидав у піч, а тепер мені байдуже. Убили мою душу живу: і ти і такі, як ти. Однаково. Не вірю я тепер в чистих, світлих женщин, а як би вірити хотіло ся... Нічого не вдієш. Була така собі дівчина— і великі, перелякані очі в неї були, а тепер нема вже її—і мені страшно самому сидіти в пустці. Приїзди. Дівчина з переляканими очима зробила мені ще гірше, як ти: в весняну пору вбила мою весну. Приїзди й роби, що хочеш“. На листа наліпив Аполон Калістратович марку і пішов кидати його в поштову скриньку.

Нянька зачиняла за їм двері.

— Нянько, пані швидко приїде, то ви там причеп урїть світлицю

Ясно горіли ліхтарі. Ходили гарно повбирані люде. В легенькій одежі женщины були, як та весна молода, і сіяли кругом себе ілюзії. Дивив ся на їх Аполон Курка і думав про те, чи прийде ще в його житте весна, чи може пусткою воно стоятиме й до віку?

Ясно горіли ліхтарі і пахло молодістю, пахучим листом од зрадливих женщин, сподіванкамч першого кохання і поцілунками вишневих уст.

Йшли хороші, звабліві, як той грїх, женщины і грала сміхом на великій вулиці лава людей. Учитель і собі пристав до тієї лави, бо силою брав до себе танок весни Аполона Курку, з якого насміяли ся люде.

Такий вже рід: рудий дяк любив поезію — і не мав її, весну любив, та не для його вона цвіла - росцвітала, а дяківський син любив мрію про хорошу, осяяну красою, вірну дружину — і не було її в його.

Ат! Однаково: аби була весна на світі та зоряна ніч! І поки чути буде в повітрі пахощі молодого листу і поцілунки вишневих уст, рука все обводитиме олівцем у книжці своїй й своїй: „Хвала Богови за житте, за дихання!“, а серце навісне таки кричатиме:

Живу, живу, живу!

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

На українські теми.

Маленька жертва.

Українська суспільність пережила довгий місяць під прикрим вражінням Жулинської історії. „Маленький і незамітний“ як на наші обставини факт — смерть малого школярика Михася Коханчика — зхвилював до дна українське громадянство, перекинув ся в політичні сфери Росії, страшенно стрівожив суспільність польську і блиснув як грізне memento для польського панування Галичини. Все те стало так несподівано, пішло такими незвичними дорогами, приносило що хвиля такі змінні комбінації, — що статю свою написану з сього приводу для попередньої книжки, я мусів виїняти з машини і пишу тепер наново, коли в розвою сього епізоду наступило деяке затишшя. В обставини сього факту не буду входити. Як і ціла українська сторона, на тім пункті почуваю себе безрадно. З одної сторони категоричні заперечення всяких урядових і півурядових інстанцій польського правління Галичини. З другого боку такаж категорична декларація всіх місцевих органів Жулина (уряду громадського, уряду парохіяльного, читальні „Просвіти“, „Сокола“, Русинів, членів ради шкільної місцевої), потверджена підписами місцевого селянства, що констатує факт, і то на ґрунті національним (текст в „Ділі“ ч. 259). Судове слідство ослонене густою поволокою тайни, принаймні для українських сторін, а дискусія газетна для них унеможливлена конфіскаціями, що спиняють майже кожду пробу обговорення сеї події. Отже лишаючи дальшому часови вяснення самого факту, застановимо ся над тими перепетіями, які він переходив на публичній арені. В тім для характеристики наших відносин єсть багато цікавого.

Сконфісовано

Сконфісковано

Бо на пункті такого лагідного трактовання інциденту польські „сфери“ українським „сферам“ не могли б нічого закинути.

Власне, характеристична річ, що як живо і вражливо всіми нервами своїми реагує українське громадянство на кождо національну жертву, на кождий прояв дальшого пановання системи польських розбоїв, — так незвичайний стоїцизм виявляють в подібних випадках органи покликані до чування над інтересами українського життя. Пишучи в кілька тижнів по перших відомостях про Жулинську справу, я не міг вдержати ся від болісного здивовання з такого стоїчного спокою їх супроти сих драстичних відомостей:

„Не чуємо крику жалю найвищої влади церковної за свою духовною дитиною, котра мусіла покинути сю грішну землю за привязанне до свого обряду, до своєї церкви, до своєї молитви. На крилах з далеких країв прилітала та власть, щоб осудити пролите крови польської українською рукою — не відзивала ся ані словом, щоб уняти ся за українською душею, коли завинила рука польська.

„Мовчать Освященні Ординаріати, покликані до береження прав своєї віри і обряду в школі, і не відзивають ся на події, що виникають на сїм ґрунті.

„Мовчать Шановні Радники української народности з Шкільної Ради Красвої, під крилами і режимом котрої діють ся всі ті події, що на порядок денний виходять в звязку з жулинським інцидентом; навпаки на одного з них могло покликати ся урядове заперечення — що сей самий радник-Українець при візитації дав похвальний відзив жулинському учителеви „за пильну і ревну працю“.

„Та що! Мовчить бо і наша поважна репрезентація політична! Панове Посли соймові не відзивали ся й словом, щоб не зійти з програмової дороги: не дали унести себе ані на момент безпосередньому вражінню, відрухови, який неминучо мусіли зробити кожні людські нерви на такий болючий удар. Не знаходжу в соймових дебатах нічого крім загального спомину про мордованне дітей у школі, який проминув без усякого вражіння—тай чи дивувати ся тому, що польські чинники не реагують на те, на що так зникаючо слабо реагують наші представники політичні!?

„Народній Комітет, езекутива політична, звертаючи ся до народніх мас по сїм інциденті, взивав їх до вічового руху за иньшими справами, але теж ані відрухом не зрадив свого зворушення від сеї справи найближшої нашому народови: ані згадав про катованне його дітей в школі!“...

Не знаю, що в данім разі спонукало дотичні інстанції до такої розваги: чи увірили вони в урядові заперечення, чи мали сумніви що до часописних відомостей і хотіли чекати результатів слідства? Виступи на політичній арені з сею справою, які наступили потім, стали ся вже під впливом того ужитку, який зроблено з жулинської справи в Росії, в Державній Думі, в чорносотенних кругах. В соймі українські послы не порушили сеї справи, щоб не нарушити простолінїйности своєї тактики: все набік перед реформою виборчою. Можна се розуміти, оправдувати і так далі — але не можна не бачити і тут, як і в стількох иньших аналогічних випадках недостачі живого відклику на все що хвилює, журить і тішить наше громадянство, — якусь незвичайну тяжкість, з якою наші політичні круги не йдуть, а тягнуть ся за живими почуттями, що порушують нашу суспільність, і незвичайно інертно реагують взагалі на всякі події з-поза того невеличкого поля парламентарної політики, на яке в даний момент обернена їх ува-

га. В с'їм проявляєть ся відчуженне нашої парламентарної репрезентації від нашого громадського житя. Електричні іскри, які пробігають по нашій суспільности, не передають ся сим парламентарним кругам. Треба спеціальних заходів, щоб скоординувати їх з бажаннями і настроями суспільности. Парламентарні, взагалі політичні круги українські ідуть своєю осібною орбітою, незалежно від руху суспільности, і немов вважають для себе пунктом чести — як найменше відкликати ся і реагувати на суспільні пертурбації і незрушимо йти своєю орбітою. Просто виглядає на те, як би наші політичні круги були осібною клясою суспільного, що править ся своїми спеціальними клясовими інтересами, має свій світогляд і психологію. Адаже оден з ходячих афоризмів галицького політичного житя каже, що тільки посол може розуміти посольську політику! ¹⁾).

Се стара, але неперестаріла — бо незвичайно шкідлива для нашого (псевдо!) демократичного житя — історія дала ще раз відчутти себе в тій тяжкій повільности, з якою наші посольські круги розмахували ся під натиском суспільного занепокоєння і подраження в Жулинській справі.

Коли польсько-українські відносини Галичини, так як вони відбили ся в отс'їм інциденті, дихають найсуворійшою, найбільш зловістною трагедією — так навпаки ті рефлексии, які сей сумний епізод розбудив в кругах російських, по лінії російсько-українських відносин, — в сильній мірі впадають в тон трагі-комічний, в стиль якогось національного фарса.

Російські націоналісти ллють крокодилячі сльози над могилкою галицького школярика, котрого його товариші і односельчане вважають жертвою української народности. Оборонці російського православя справляють гучні парастаси за уніяцьку душечку, що згинула за привязанне до своєї грецько-католицької віри і обряду... Ну се ще нічого! можна б було подумати, що образ малого школярика проломив с'ї камінні серця і вони на хвилю підняли ся над проповідю національної виключности і гнету — або з політичних мотивів хотіли вискочити на позицію приятелів покривджених.

Момент був справді дуже для того відповідний, бо і на другім фронті Поляки поставили себе під ту хвилю в незвичайно прикру позицію — в відносинах своїх до Жидів в Королівстві, котрих при нагоді заведення міської самоуправи за помічю спеціальних

¹⁾ Див. мої торішні статі, кн. VIII с. 344.

курій і процентних норм збирали ся в союзі з істинно-руськими антисемитами і правительством поставити в позицію ще гіршу від своєї — так би сказати, попавши на позицію горожан другої класи, хотіли зробити Жидів горожанами третьої класи. Російські націоналісти мали щасливу нагоду осоромити „кичливого Ляха“ з його претенсіями на рівноправність, показавши світові, що сі герої рівноправности самі роблять з иньшими народностями — з Українцями і Жидами.

Але нещасте хотіло, щоб усе се припало на часи, коли в російську думу прийшов закон про викладову мову народної школи в Росії, і з тим на порядок дня виступило питання про навчання українською мовою в українських губерніях Росії. Спокуса — побити Поляків їх відносинами до Українців в Галичині не могла устояти перед ще важнішою обороною „єдинства русского народа“ від страшного українського сепаратизму. Колоти очи Полякам українським школяриком, що за українську мову потерпів в Галичині, і разом з тим відмовляти українським школярам в Росії всім поголовно уживання своєї рідної мови в школах тутешніх — се була занадто трудна позиція навіть для еластичности російських націоналістів. І от бідний Михась Коханчик в устах російських чорносотенців став жертвою російської народности в Галичині, котра зарівно терпіла від своїх учителів Поляків як і від товаришів Українців, від польського режиму і від української школи. А опікуни галицьких рублехватів почали з нагоди жулинского епізоду накликати російське громадянство до жертв на користь „підяремної Руси“!.. Але як тільки знайдено такий „зручний“ вихід з трудної ситуації, так жулинська трагедія в сих істинно-руських устах обернула ся в фарс найчистішої води..

Правда, що з тим не перестала бути зловіщим намордником в істинно-руських руках на всякі будучі польські плачі на покривдження польської народности в російських школах. Польський режим Галичини сим разом дав в руки антипольським політикам Росії вічну карту проти всіх польських жалів на всі гріхи російського централізму, як перед роками дав його антипольським сферам Пруссії.

Зрозуміле занепокоєння повстало в польських кругах Росії з приводу сього нового тріумфу польської органічної праці в Галичині. Залунали розпучливі накликування подумати про те, що з Галичиною не кінчить ся Польща і польські розбої галицькі можуть бути суто оплачені польськими національними інтересами иньших частей Польщі. Та трудно сподівати ся, щоб польські гоф

рати і депутати Галичини, котрих політичні гороскопи не йдуть звичайно далі рахунків особистої кар'єри, — стали входити в такі „складні обчислення“ польських національних перспектив.

Коли у російських чорносотенців жулинська трагедія обернула ся в чистий фарс, то не багато краще становище зайняли і російські ліві круги в с'ім інциденті, як і в інших голосних епізодах польсько-української боротьби Галичини (наприклад в недавній справі Коцка і товаришів). Причини звісні: особисті редакційні впливи польські і протекційне трактування польської справи, що стало вже одною з традиційних при звичаєнь в російських поступових кругах, з огляду на покривдження Поляків в Росії й їх опозиційне становище до старого режиму, — з одного боку; з другого — повна неорієнтованість російських поступовців в галицьких справах і їх неприязний настрій до українського питання, котре було так розкішно поховане всякими „тоже малороссами“ і тепер, як здаєть ся всяким тайним і явним прихильникам „єдинства русского народа“, на лівім крилі так само як і на правім — штучно роздмухуєть ся „українськими націоналістами“. Під сей „український націоналізм“ раз-у-раз підтягаєть ся всякий хоч трохи живійший прояв українського почуття — все те що у иньшій народности було б признане „вповні натуральним проявом національного почуття“, похвальним привязаннем до своєї поневоленої землі й народу. Через се людина яка хоч трохи переступила за поріг „тоже-малоросійської“ байдужости до всього українського ніколи не забезпечена тепер від перспективи почути такий докір в крайностях націоналізму з уст хоч би й найбільш созвучних, ідейно близьких, — завдяки отьому свідомому чи несвідомому общеросійству російських поступових кругів. І жулинський інцидент дає розкішні взірці сих настроїв.

І так оден київський орган, що певно вважає себе прихильним українству, на перші вісти про Жулин поспішив надрукувати статю, де запевняло ся, що „жерело чуток іде від радикальної преси демагогічної закраски і виникло воно на ґрунті агітації за реформу виборчу до сойму, що захвилювала стояче галицьке болото, на котрім пишно розцвітають квітки найобридливішого націоналізму“. А другий київський орган — певно так само в своїм переконанню прихильно настроєний до всіх угнетених, з тої притоки взагалі виступив против сучасного націоналізму в таких виразах:

„Як бачите, діло темне, невияснене і ще жде всестороннього і об'єктивного освітлення. Національне засліплення, хороблива атмосфера на-

ціональної ворожнечі робить правдоподібними всі версії, які тепер ходять могло бути і так, що Поляк Грейс дійсно покалічив і вислав на той світ бідного хлопчика, могло бути й инакше — натуральною смертю хлопчика могли покористувати ся на те, щоб викликати антипольську агітацію. Наші націоналісти вхопили українську версію, бо у них на черзі розправа з Поляками і таких історій, як убите руського хлопчика Поляком-нелюдом пропускати їм не можна. В інших обставинах, колиб у нас на черзі стояло українське питання, тіж самі націоналісти вхопили б польську версію і бо-зна чого не наговорили б про українську інтригу, „істеричність“ українських націоналістів..“

„В даній хвилі нам не так важно, що властиво стало ся в Жулині, бо чи при тій чи при сій версії на весь зріст встає ще раз проклятий національний шовінізм, необчислений в своїх шкодах. Кілька літ тому розходила ся так звана „Вжесня“. Учитель Німець у Вжесні катував польських дітей, що не піддавали ся германізації. Буквально такаж сама історія, що тепер у Жулині, тільки з переменою національностей. У Вжесні, де панують Німці, учитель-Німець катував польських дітей, в Жулині, де панують Поляки, учитель-Поляк катував дітей - Українців. Хто б здивував ся, як би виявило ся, що на Україні учитель-Українець катує дітей-Євреїв? Що ж се таке? Поляки стогнуть під тягарем чужого шовінізму, але ще не визволивши ся, вже рвуть ся поневолити Євреїв.¹⁾ Грейс, може бути, і не вбив Михайла Коханчика, але справа стоїть так, що міг і вбити. Міг же у Вжесні учитель-Німець калічити польських дітей! Українці, може бути, і не видумали, для демагогічних цілей, цілу сю історію, але могли й видумати. Обошільна ненависть така завзята і така сліпа, що в такій гарячій боротьбі можна бо-зна чого наробити. Поляки стогнуть під панованнем Німців, Українці стогнуть під панованнем Поляків, Євреї з страхом поглядають на Українців і не ждуть собі добра від їх побіди: антисемитська отрута уже затроїла частину Українців. Горячий казан якийсь — і в нім виварюють ся живі кости і мясо людське. Несамовиті народи готові поїсти оден одного наче павуки. *Natio natoni lupus*. Поневолені забувають, що вони й їх близькі переживають і пережили і самі готові неволити інших. Моральні принципи зовсім стерли ся в відносинах. Мене гнетуть... о! страх як се нелюдсько, я гнету — се національно“.

Як бачимо, шановний публіцист, в своїм благороднім змаганні, вийти на верхи об'єктивности, зайшов, що називаєть ся в хмари—вийшов на такі висоти, з яких пропадають уже всякі лінії і контури і все зливаєть ся в оден сірий туман. Сим сірим туманом обгорнув він не

¹⁾ Натяк на відносини в Королівстві.

тільки жулинську історію, а всі взагалі національні відносини : „хтось когось бють, а здаля не видать“. А головно — і нема охоти роздивлятись, бо теж лекше крикнуть за прикладом поліції: „Не скопляйтесь!“

Хто кого бє, се мало інтєресно, бо для сих публіцистів се все однаково — оден націоналізм.

„Коза дере лозу, а вовк козу, а пан вовка, а пана юриста, а юристу триста чортів“. І далеко лекше поставити над сим усїм хрест і всїх замазати одною сірою фарбою, ніж розбирати ся, хто кого за що дере, і де між ними правий і винуватий.

Тим більше, що інтєресований тут нікому не інтєресний Українець, над котрим поступовим російським публіцистам таки й шкода трудити собі голову.

Німець мучить Поляка, Поляк давить Українця, а Українець Жида — правда ще не мучить, фактів таких нема — але „кто бы удивился, если бы обнаружилось, что на Украинѣ учитель-украинецъ истязаетъ дѣтей-евреевъ?“

Шановний публіцист „Кіевской Мысли“ такій звістці „не удивился бы“. А публіцист „Кіевлянина“ мабуть „не удивился бы, если бы обнаружилось“, що учителі-Євреї не тільки „истязали бы дѣтей-христіанъ“, а і ще гірше б з ними виробляли, як би їх пустили учителювати в школах. І потягнув би тою ж самою націоналістичною фарбою і Жидів. Се метод, як бачимо, обосічний і взагалі такий що рекомендувати його ніяк не можна.

Що як би якесь перо почало б малювати отак само одною сірою фарбою всю економічну боротьбу, і представило б, що терор і гніт тут явище загальне і імманентне, бо капіталісти тероризують робітників, організовані робітники тероризують хазяїв, кооперативи кривлять ся на капіталістів, а дрібні підприємці „съ опаскою поглядываютъ“ на кооперативи? Як би воно прокляло з тих мотивів усю ту економічну боротьбу „необчислиму в своїх шкодах“, „гарячий казан, де виварюють живі і мясо людське“, та замість розбирати ся в сій боротьбі, порекомендувало поставити на жертвах сеї боротьби пам'ятник економічної гармонії — так як цитований публіцист проектував на могилі Коханчика поставити „пам'ятник примиренія національностей“? Правдоподібно, на се відповіли б зовсім резонно, що натиск капіталістів і натиск робітників се „двѣ большія разницы“, назвали б дурною маніловщиною всяке балаканне про поєднання пролетаріату з капіталістами на могилах жертв сеї боротьби, і вияснили б зовсім добре, що боротьба являєть ся єдиною дорогою до здобуття людських прав поневоленими клясами,

котрим не замазувати економічну суперечність інтересів, а усвідомляти треба. Так само була б певно, висміяна всяка маніловщина, яка б радила боротьбу політичних партій, ідейних течій і т. д. замінити братським цілованням — скажимо вільнодумців з клерикалами на могилі жертв клерикального обскурантизму. Отже так само маніловщиною треба назвати всяке замазування „большихъ“ національної боротьби солодкими деклямаціями на тему національного поєднання. Боротьба стала неминучою прикметою людського життя і зістанеюся нею. Культурний чоловік повинен вміти орієнтувати в її мотивах, а не кричати без толку „не скопляйтесь!“ Се обовязково супроти фактів національної боротьби як і всякої иньшої.

І так треба було б поступити і в данім випадку, не звалюючи все на націоналізм, не пошиваючи в одно і тих хто бореться против національного поневолення і тих хто поневолює, не малювати мари українського шовінізму на тій тільки підставі, що якісь Євреї вже „съ опаскою поглядывають“ на Українців і снить ся їм „можливість“ катування єврейських дітей Українцями учителями.

Перебільшений об'єктивизм кінець кінцем сходиться на індіферентизм і в результатах своїх являється вірним союзником саме того національного гнету, котрий він так горячо осуджує.

ІГОР УЛАГАЙ.

Великий Старець гори.

На башту вийшов він, думний,
І позирнув на діл і гори.
Під ним розкинувся край рясний,
Далекі бачились простори.
Там, долі, край німий заснув,
В долинах стлались мли вечірні,
І погляд Старця все збагнув,
Аж по верхи далекі гірні.
І руку гордо він простер
Туди, де світ застлала гори,
І рік він: „Хто мене тепер
У світі цілім переборе?
Я — цар. Покірне все мені:
Близкі й далекі всі країни.

Пильнують потай скрізь грізні,
Ніким незнані асасіни.
Мое все — й дуки, й королі,
І папа сам в далекім Римі:
Лежать на всім, по всій землі
Мої кайдани невидимі.
І хай крижацтво нетямне
Справляє бучно перемоги:
Мій меч їх хутко досягне
І кине їх мені під ноги!..“
Скінчив. І ось в-же йдуть раби
Йому сказати, що посланці
Від крижаків прийшли, аби
З ним погодити ся в останці.

Зійшов він з башти, мовчазний,
Худий, похилий, ніби хорий,
І сів на дзиглик мідяний
І жде гостей, як смерть суворий.
Ідуть. Ввійшли. В кобеняках,—
Барвистий натовп і блискучий.—
В кольчугах, зброї, шишаках...
І рухи їх важкі й рішучі.
— „Витаєм тебе. Нас післав
Мицний король ерусалимський.
Здавай ся! Час вже твій настав:
За нас і хрест, і папа римський.
Перемогають крижаки
На суходолі і на морі...
Здавайсь мерщій: стоять полки
Крижацькі близько в повнім зборі.“
І встав він з дзиглика, гнівний,
І мовчки їх підвів до кручі,
Де у безодні, нависний
Ревів і гув потік грімучий.
— „Дивіть ся, бачите? Страшне
Провалле там без дна, без краю...
Ось як хто з вас туди стрібне,—
На згоду зараз повертаю.“
Ніхто — ні згуга... Перед ним
Стоять, німі і остовпілі...
І Старець поглядом грізним
Зирнув на джури занімілі.
— „Алі, сюди!“
Іде Алі—
І став без слова коло кручі.
— „Стрибай!“

Стрибнув — і зник у млі,
На дні, де бе потік ревучий.
— „Сюди, Гассан!“
Гассан іде
І по знаку одному пана
Стриба в безодню... І тверде
Обличче гордого тирана...
Стояли мовчки крижаки,—
І слово Старця гнівом пада:
— „Чи є в вас лицарі такі?
Чи в короля така є влада?
„Ідіть і знайте, що не ви
Дасте умови, договори:
Таких бойців більш, ніж трави,
І собі ховають наші гори.
„Нема для мене ні ровів,
Ні веж, ні замків нерушимих,
Куди-б не зміг своїх рабів
Послать, грізних і невидимих.
„І знайте: всюди, коло вас
Стежить за вами варта дбала,
І що-дня, скрізь і по-всяк-час
Чека вас згуба від кинджала.
„Мені підвладна вся земля,
Стежу за всім я невидимо...
Оповістїть-же короля,
Що мали тут перед очима.“
І уклонились, і пішли
Похмуро лицарі суворі,
І з криком гірської орли
Над ними плавали в просторі.

СЕЛЬМА ЛЯГЕРЛЕФ.

І Н Г Р І Д.*)

Оттак сидів край могили та грав. Грав дуже не ногоно; ні одної невірної ноти і всі звуки були такі тихі та ніжні, що здавалося ледве досягали сусідньої могили.

Найдивніше було те, що то грав зовсім не далекарлієць а тільки його скрипка, яка мала якихсь дві-три пісні. Треба було тільки торкнутись до неї смичком й враз чули ся вони. Для іншого се може було б і байдуже, але він не памятав ні одної мелодії й ся скрипка самограйка була для його найдорозшим скарбом. Граючи він сьав та усміхався, як людина що слухає лепетання дитини. Скрипка розмовляла, а він слухав. Як чудно що сі дивні звуки розтинали ся усяк раз, що тільки він доторкав ся смичком до скрипки! Смик сам знав своє діло, а гандляр сидів тільки та слухав.

З скрипки пісні росли, як трава з землі.

Не можна було зрозуміти, як се давно було — мабуть уже далекарлієць ладен був просидіти оттак весь день прислухаючись до сіх звуків, що виростали з скрипки, наче білі та кольорові квіточки. Він гратиме доти, поки не вкриється квітками все поле, вся долина, ціла величезна рівнина.

Тим часом завмерла що лежала в труні, мабуть вчула ті звуки і на неї вони чудно вплинули. Завдяки їм вона побачила сон, а те що в йому було, так зрушило її, що серце її заколотило ся, кров побігла по жилах і вона прокинула ся.

Треба сказати, що все пережите нею як вона завмерла, — все що думала тоді і навіть останній сон — все зникло й забуло ся саме в ту хвилину, коли вона прийшла до памяти.

Вона навіть не знала що лежить у труні, а думала, що все ще у себе в дома на ліжку. Здавало ся тільки чудно, що живе ще. Недавнечко, коли ще тільки завмирала, вона знесилена була в борні зі смертю. Все вже повинно було скінчитись для неї.

Вона попросила ся з батьками, родичами, братами й сестрами з челядью. Пробст сам приходив запричастить її, бо батькови було тяжко робити самому се. Вже кілька день, що її думки відцурались усього земного. Дивно, що вона й досі не вмерла.

Дивно було теж, що так темно в кімнаті, де вона лежить: зви-

*) Довіщення, див. кн. XI ЛНВ.

чайно горіла свічка всю ніч, поки вона лежала хора. Ось і ковдра скотила ся з неї. Їй стало так холодно і вона вчула що тіло зробило ся, як лід.

Вона трохи підвела ся, щоб натягти на себе ковдру. Враз вона вдарила ся лобом об віко труни й скрикнувши од болю впала назад.

Забилася вона дуже і знов згубила притомність. Знов лежала нерухомо й здавало ся, що життя зовсім опустило її. Далекарлієць вчув стук й викрик, зараз поклав скрипку на землю й почав прислухатись. Все було тихо, — ні звука!

Він сидів й очей не спускав з труни, як і перед тим. Сидів та похитував головою, неначе притакуючи своїй думці, що нічому в світі не можна вірити. От думав, що тут-то знайшов найкращого мовчазного товариша, а хіба не ошукано його?

Він напружено дивив ся на труну, немов-би сьгнути хотів своїм зором у середину, нарешті впевнився що все зовсім тихо й з труни нічого не чути, знов узяв свою скрипку і почав грати.

Але скрипка не хотіла більш грати. Як не гладив, як не пестив, пісні не виходили більш. Се його так засмутило, що ледве не заплакав: збирав ся цілий день тут просидіти слухаючи, а вона не хоче більш грати.

Але він знає, чого воно! Скрипка злякала ся того, що ворушило ся в труні. Вона забула всі свої пісні та думала тільки про те, щоб то воно було таке, що стукало у віко? Оттак завше буває: коли боїш ся чого, то про все на світі забудеш! Він догадав ся, що треба заспокоїти скрипку, коли хочеш щоб вона ще грала.

Тільки що було йому так добре, коли він слухав оті ніжні звуки, так було добре, як давно не було. Як що в труні було справді щось страшне, то може краще одкрити та випустити його геть? Скрипка заспокоїть ся й з неї поллють ся знову звуки.

Він рішучо одкрив свою торбу й почав порпатись у залізничі поки не знайшов одвертку. Через хвилину він уже був у могилі, та злігши на труну одшрубовував віко.

Шруба по шрубі повиймав усі, а вільне віко притулив до стінки могили. В сю мить покривець зсунув ся з голови завмерлої.

Тільки що свіже повітре торкнуло ся до обличча Інґрід, вона зараз розплющила очи. Тепер кругом було видно — мабуть й перенесли десь инде: тепер лежить вона у жовтій кімнаті з зеленою стелею, звідкіль падає сліпуче світло.

Кімнатка тісна, а ліжко ще тісніше.

Чого се здасть ся, наче руки й ноги у неї звязані?

Може се навмисне звязали її, щоб не борсалась на таким вузькім ліжку.

Ото чудно: пошід-бороду поклали їй молитовник, сеж тільки мерцям кладуть!

В одній руці пучечок квіток: то її мати зрізала кілька гилячок з своєї мірти та вклала їй в руки. Інґрід здивувала ся: що се стало ся з матірью?

Вона побачила, що лежить на подушці, обкладеній широким плетевом, а зверху вкрита тонким білим простирадлом, так гарно згорненим. Се їй до вподоби: вона любить тонку та гарну білизну. Але все ж краща була-б тепла ковдра. Навряд-чи добре лежати слабій без ковдри!

Інґрід вже хотіла затулити очи руками та заплакати — так їй було холодно.

Коли відразу вчула вона коло своєї щоки щось тверде та холодне. Мимоволі вона всміхнула ся: то була стара деревляна конячка, тренога Камілла, — се вона лежала рядком з нею на подушці. Маленький братік, що було й незасне без своєї коханої конячки, тепер поклав їй свою цяцьку. Се було так любо з боку малого. Інґрід ще дужче схотіло ся встати, як подумала, що мале хотіло втішити її цяцькою. Але так і не вспіла заплакати: уся правда одразу розкрила ся перед її очима: братік подарував конячку, мати дала пучечок мірти, а молитовник поклали через те, що вважали її за мертву!

Інґрід взяла ся обіруч за труну й сіла. Вузеньке ліжко була труна, а тісна кімнатка могила. Все те було так тяжко зрозуміти: ніяк вона не могла збагнути, що все те тичить ся їй, що се її поклали в труну й спустили в могилу. Мабуть вона просто лежить в дома в своїму ліжку, а се їй сниться сон. От зараз певне все вяснить ся й вона побачить себе дома, — як звичайно.

Їй все здало ся таким простим та ясним. „У мене частенько таки бувають оттакі чудні сні“, подумала вона. Все осе я бачу у-сні“. І зітхнула з полегкістю, навіть знов лягла в труну: вона була певна, що се її власне старе ліжко, бо воно й було не дуже широке.

Весь отой час далекарлієць стояв у могилі, в ногах у Інґрід. Якихсь два ступні од неї стояв, а вона заворушилась й одкрила очи, він зараз зібгав ся в куточку, ховаючись, але вона побачила-б його, дарма що загородив ся віком, якби їй очи не застелило якоюсь імлою, що дала їй змогу бачити тільки те, що було щільно коло неї. Інґрід не бачила навіть, що кругом неї були стіни з піску, сонце їй здало ся панікадилом, а зелена липина за стелю.

Бідний далекарлієць стояв чекаючи, поки те, що ворухило ся в труні, піде собі геть. Він був певен що „воно“ піде само: через те „воно“ й стукало, що просило ся вийти. Він довго чекав сховавши ся за віко, часами виглядав, думаючи, може пішло. Але „воно“ не йшло, а

все ще лежало на своєму ліжку з стружок. Се вже йому не до вподоби, годі з сим!

Давно вже скрипка не балакала так гарно як сьогодні, і йому кортіло швидче зостати ся з нею сам-ра-сам.

Інґрід що вже почала була засинати, вчула що хтось балакає до неї по далекарлійському.

— Здаєть ся, вже тобі пора-б і встати!

Ледве тільки вимовив тай сховав голову за віко.

Але біла імла, що застеляла очи Інґрід, одразу розвіялась, скоро почувла вона людський голос. Вона вбачила далекарлійця, що скорцюбивсь у куточок могили й загородив ся віком. В-мент вона зрозуміла, що лежати, марити, що то сон — уже годі. Зрозуміла, що то дійсність й треба зясувати собі все, що ото трапилось. Без сумніву труна, де вона лежить справжня труна і що могила теж справді могила й що вона, Інґрід, дві хвилини назад була не що, як покійниця. Тільки тепер вже вона жажнула ся всього того, що з нею стало ся: деж! подумати тільки, що всю хвилину вона була-б мертвою! Гниючим огидним трупом!

Спустили її в яму, щоб потім закопати й од неї лишив ся-б тільки маленький горбок й всі забули-б її: точили-б її черви, а всім булоб за неї байдужечки!

Інґріді була справжня потіха бачити коло себе живу людину в такі страшні хвилини. Вона зараз-же впізнала Цапа, — скоро він виткнув свою голову з-за віка. То був старий знайомий у пасторський оселі і вона його й трошки не бояла ся. Байдуже, що божевільний, про те жива людина. Хотіло ся їй щоб він прийшов ближче, щоб можна вчути себе серед живих а не мерців.

— Ой, Бога ради, йди ближче! попрохала з сльозами, простягаючи з труни руки.

Але далекарлієць міркував щось своє. Побачивши, що вона так бажає, його ближче, він поставив свої умови.

— Я підійду, — аби ти вийшла геть! — сказав.

Інґрід хотіла вилізти з труни, але так міцно була загорнена в простирадо, що їй не можна було підвестись.

— Іди-ж поможи мені! — сказала. Що їй треба було помогти, то правда, але ще більш хотіло ся їй упевнитись, що вона зовсім вирятувала ся од смерти, а для сього їй було потрібно мати близько себе живу істоту.

Нарешті він зважив ся підійти, пропихаючись між труною та боком могили, нахилив ся, вийняв її з труни тай посадив край могили на травниці. Охоплена якимсь дивним почуттєм, Інґрід охопила його за шию руками, схилила ся йому головою на плече й заплакала; згодом ніяк не

могла зрозуміти, як се вона зважила ся зробити так й як взагалі тоді не бояла ся його. Вона ж так зраділа що коло неї жива людина, а до того, ще вдячна була, що він, вирятував її. Господи! щоб то було, як би не сей божевільний!

Се він зняв віко, він вернув її до життя!

Вона не знала як се воно стало ся, але була певна що се він одчинив труну! Що було-б з нею як би не він? Стукала-б, кричала-б... А хто чув-би її, законану на шість ліктей під землею? Інґріді було страшно й подумати, й вона вся пройняла ся вдячністю за свій порятунок.

Вона повинна дякувати. Повинна прихилити голову до грудей живої людини та виплакати ся влячними сльозами.

Але найдивніше за сей день було те, що далекарлієць не одіхнув її. Він не міг собі зясувати, що вона жива, думав що мертва, а мертвих не варт ображати. Проте як-не як, а випручав ся з обіймів та спустивсь у могилу.

Закрив труну віком, зашрубував, усе опрятав як й було. Все сподівав ся, що через те труна стоятиме тихо, а його скрипка заспокоїть ся і згадає свої пісні. А Інґрід сиділа на травиці, намагаючись зібрати свої думки. Вона глянула в той бік, де церква і побачила коні та воли і — догадала ся: се була неділя, її поховали вранці, а тепер люде слухають обідню. Жахнула ся Інґрід: обідня може скінчитись, а люде вийдуть з церкви та побачать її, а на їй же нічогісінько, крім простирадла — мало що не гола. Недай Боже, побачать її оттакою! Та вони-б її сегодніколи не забули, сорому на цілий вік було-б!

Ніяк не могла придумати, де-б ще добути яку одежину, коли ось — лежить кожух далекарліяця: хiba накинати на-опашки?

Вона раптом звернула ся до божевільного, що й досі вовтузив ся з труною.

— Слухай, — сказала, — ти мусиш мене сховати у свою торбу!

Миттю кинулась до торби, де було краму на цілу крамничку і почала розстібати.

— Ой любий, швидче йди поможи мені!

Але й кликати не треба було: тільки побачив, що вона торкнула його торбу, зараз вискочив з могили.

— Зачеши лиш мою торбину — я тобі! — насварив ся він.

Інґрід і не помітила, як він крикнув та все вважала його за свого найкращого друга.

— О милий, любий, — сказала вона, — поможи мені, зроби так, щоб люде не побачили мене оттут! Виклади весь крам з торби, щоб мені можна було заховатись у ній та однеси мене додому! Благаю тебе,

зроби так! Я з пасторської оселі, а вона зовсім недалечко. Ти-ж знаєш, де вона!

Гандляр стояв та дивився на неї тупим безглуздим зором. Не можна було розібрати, чи зрозумів хоч словечко з того, що вона йому казала. Знов попрохала, але він і знаку не подав, що хоче послухатись.

Тоді вона сама почала викладати речі з торби. Побачивши теє, він тупнув ногою і видер у неї з рук торбу.

Боже, що його зробити, щоб він послухався?

Коло Інґрід на траві лежали скрипка та смик. Несвідомо для себе самої взяла вона скрипку в руки: так довго жила вона з скрипачем, що бачити, як скрипка валяється долі було їй дуже тяжко.

Але тільки вона торкнула скрипку, як божевільний покинув торбу і видер їй з рук скрипку.

Немов сказився, побачивши, що зачепила його скрипку. Був просто страшний.

А вона все мізкувала, як би ото зникнути з кладовища перше ніж люде вийдуть з церкви. Вона надавала йому усяких дивних обіцянок, — як ото роблять з дітьми, коли хочуть їх забавити.

— Я попрошу батька, щоб він купив у тебе цілий десяток пилоч. Я позамикаю усіх собак, як прийдеши до нас у двір. Я скажу матері, щоб гарненько пригостила тебе!

Але видно було, що ті обіцянки не торкають його.

Вона згадала про скрипку й распачливо сказала:

— Як однесеш мене додому — я заграю тобі!

І щож? На обличчі у божевільного заграла усмішка: — мабуть того тільки йому і бракувало.

— Я гратиму тобі весь час після обіду, гратиму скільки схочеш!

— А навчиш скрипку грати нових пісень?

— А якже! навчу!

По сім слові гандляр ухопив свою торбу й поцупив через могилки.

Інґрід з жалем дивилася, як трюсила важка торба квітки, шилаючи по собі глибоку борозну.

Божевільний спинився перед купою сухого листу, хмизу та сухих вінків, що було накидано під тином кладовища. Витяг усе, що було в торбі тай закопав під хмизом.

Коли торба була спорожнена, він вернув до Інґрід.

— Оттепер можна тобі влізти сюди, — сказав він.

Інґрід улізла, зібгалася у клубочок на її дощаному дні. Гандляр старанно застібнув усі ремінці, так, наче збирався нести звичайний свій крам, присів, просилив руки в петлі, застібнув два ремінні навхрест через груди й випроставсь.

Ступивши кілька разів, він засміявсь: торбина за плечима була така легесенька, що він міг би з нею танцювати.

Від церкви до пасторської оселі було не більш, як чверть милі. Сей шлях далекарлієць міг-би пройти в двадцять хвилин.

Інґріді треба тільки було, щоб він її приніс додому раніше, ніж родина вернеться з церкви й поки ще не зберуться гості, що були на погребі.

Її жахала думка, що її побачать усі ті люде, їй хотіло ся, щоб там була тільки її наречена мати та наймичка. Інґрід взяла з собою маленький міртовий пучечок, подарунок нареченої матери. Вона так раділа тому пучечкови, що все цілувала його і так ніжно думала про наречену матір, як ніколи зроду.

Вона, звісно, й так думала-б про неї гарно, бо той хто вийшов з могили, може думати тільки гарно про всіх і все на землі.

Тепер її було зрозуміло, що пасторша мусить любити рідних дітей дужче од приймачки. Здало ся й те звичайним, що коли в пасторській оселі таки нестатки, що нема за що наймати няньку — то її-же припадало глядіти усіх маленьких братиків та сестричок.

А як діти і не завше були до неї ласкаві, то се мабуть тільки через те, що всі вони звикли, що вона в їх нянька. Вони не могли-ж раз-у-раз памятати, що її взято в родину як їх сестричку.

А врешті — всему винна була тільки їх бідність. Якби батько одержав яку иншу посаду, або його було зроблено пробстом чи настоятелем, усе було-б зовсім инакше. Тоді знов повернула ся-б та гарна пора, коли всі в родині любили її. О, певне колись ще вернеться той любий давній час!

Інґрід поцілувала квітки. Може мати і не хотіла-б бути такою лихою та коли-ж бідність то вона так осоружила її.

Але тепер її було вже байдуже, як там до неї ставитимуться; ніщо вже не вразить її, вона тільки радітиме з того, що вона живе. А як часом і трапить ся тяжка хвилина її, варто тільки згадати міртовий пучечок материн та цяцьку маленького братика.

Тішила ся Інґрід самою тією думкою, що се її несуть живу по шляху. Вранці ніхто і не думав, що її доведеться вертатись по сіх стежках та узбіччах.

Ося запашна конюшина, осі пташки-щебетушки, осі кучеряві дерева — все створено на радість усім живущим. І ото мало-б зникнути для неї!

Але Інґріді вже ніколи було далі роздумувати, бо за двадцять хвилин далекарлієць був уже в пасторовій оселі, в дома була тільки пасторша та наймичка, як і бажала Інґрід.

Пасторша цілий ранок порала ся коло поминального обіду. Тепер уже все було попорано і вона дожидала гостей. Вона тільки що вийшла з своїх покоїв, прибрана у жалобу.

Подивила ся проз вікно на шлях — нікого ще не видно. Пішла тоді ще раз у пекарню, скуштувати чи добра страва.

Вона була дуже задоволена, бо все вдало ся, як найкраще, а се ж втішає навіть у горі.

У пекарні була тільки одна наймичка, саме та, що пасторша привезла з собою ще од батьків і через те вона вважала можливим балакати з нею сердечніше, ніж з другими наймичками.

— А знаєш, Лізо, — сказала вона, — здаєть ся такими поминками хоч хто вдовольнив ся-б.

— Хотіла-б я щоб вона сердешна побачила, як пишно ви все оте впорядили задля неї, — сказала Ліза. — То-б-то зраділа!

— О, ні — озвала ся пасторша, — мої клопоти ніколи не владували-б її.

— Так, — сказала наймичка, — тепер нема вже її в живих. Звісно, неможна судити ту, що тільки що закопали в землю.

— Ох, немало мені доводило ся вислухувати лихих слів од чоловіка все через неї! — Зітхнула наречена мати. Пасторша почувала якусь потребу побалакати з ким-будь про покійницю. Її таки трохи гризло сумління через оту приймачку і через те вона впорядила такі пишні поминки: думка, що докори сумління минуть після всего того клопоту погребового. Але надія не справдила ся.

Чоловік її теж мучив ся й казав, що не витримали вони присяги, не були до дівчини такі як до своїх дітей. Він навіть казав, що краще було-б не брати її зовсім коли не могли зробити так, щоб їй не помітно було що вони своїх дітей люблять більш, як її. От і схотілось нареченій матери побалакати з ким про помершу, довідатись, чи не думають люде, що вона була для неї недобра. Вона помітила, що Ліза рвано колотить в одному казані, наче-б то з великого пересердя. Наймичка була не дурна, знала як підлабузнитись до господині.

— Отже здавало ся-б, — почала Ліза, — має дівчина матір, що доглядає, пеклуєть ся, щоб вона була у теплі та в добрі — то й повинна-б слухатись, догожати. Узяли дівчину в добру пасторську родину, виховують, як панночку — пристарай ся-ж і ти! — ні, ходе десь по-за хмарами, мов дурна. Радаб-б я знати, що було-б з нещасним дівчам, як-би ви не приголубили: певне тягало ся-б з кумедіянтами по світі, а потім пропала-б десь під тинном.

В сю хвилину ввійшов у двір далекарлієць з торбою, дарма, що неділя.

Тихо ввійшов у пекарню і присів, вітаючись, але ніхто і не обізвався на його вітання.

І господиня, і наймичка обернули ся глянути, хто то ввійшов, але як побачили хто, спокійно правили своє далі.

Пасторші не хотіло ся перебивати балачки, бо саме сподівала ся вчути те, що заспокоїло - б її сумління.

— Може то й краще, що її нема вже на світі, — сказала вона.

— От скажу вам, паніматко — підхопила наймичка, — мені здаєть ся, що й пан-отець думають так, або принаймні думатимуть незабаром. Ось побачите коли не запанує тепер мир та злагода в домі, а се-ж пан-отцеві так до мислі.

— От правда! — притакнула добра мати, — чимало таки доводилось мені змагати ся з ним. Він разураз хотів витратись на її одєжу — се до безглуздя в його доходило. Він так бояв ся, щоб її не обділено чим, що иноді їй припадало навіть більше, як другим. А на неї-ж завше йшло багато бо велика-ж вона була.

— А що тепер, паніматко, її муслінову сукню ви мабуть Греті віддасте чи може собі візьмете?

— Еге, доведеть ся або Греті оддати, або собі візьму — сказала зажурена мати.

— Небагато-ж кидає спадків по собі, сердешна!

— Кому там потрібні її спадки! — озвала ся наречена мати. — І то гаразд було - б якби хоч добрим словом можна було її згадати!

Оттак кажуть люде, що мають нечисте сумління, а хочуть його чимсь задурити та виправдати себе.

Далекарлієць поводив ся так, як і завше під час торгу: хвилинку постояв, роздивляв ся, потім спустив торбу з плечей на стіл, розв'язав реміні. Ще раз озирнувся, щоб упевнитись, чи не загрожує бува напад kota або собаки, випростав спину і почав розбирати незлічені застіжки та вузлики.

— Даремне розв'язуєш торбу — сказала Ліза. — Адже-ж сьогодні неділя, а ти-ж знаєш, що у неділю не торгують? Сказавши осе, вона вже більш не звертала уваги, що божевільний все-ж розв'язує реміні та знов повернула ся до господині: не хотіла прогавити такої гарної години, щоб прислужитись.

— От не знаю, паніматко, чи добра-ж вона була до дітей? Щось я частенько чувала крик та плач у дитячій покоїку.

— От, яка була до матери така сама й до дітей — одрізала пасторша. — Тепер, звісно, діти плачуть за нею.

— Вони ще не розуміють, що їм на користь. Вірте, паніматко, що за якийсь там місяць ніхто вже не плакатиме за нею.

В сю хвилинку обидві жінки одвинули ся од плити глянули на стіл, де гандляр розв'язував торбину. Вчуло ся їм не то зітханне, не то хлипанне. Але ось гандляр вийняв середню заслінку і з торбини відвелась тільки - що похована приймачка, зовсім така як її поклали в труну.

Ні, вона зовсім була не схожа на себе, тепер вона більш була схожа на мерця, ніж тоді, коли її клали в труну: тоді в неї обличча було сливе таке, як і завше, а тепер воно зробило ся сіре, мов у привида, губи посиніли, а очи глибоко позападали.

Вона нічого не казала, але на обличчі була написана така роспука і вона простягала до матери той лучечок мірти, що достала од неї, з таким німим докором, з таїм невимовним жалем.

Те видовисько було по-над людські сили.

Наречена мати впала в ту-мить непритомна. Наймичка хвилинку постояла, поглядаючи то на дочку, то на матір, потім вхопила ся за голову тай вибігла з пекарні, тріснувши й дверми за собою.

— Ні, — сказала сама собі, — що вона не до мене прийшла, нічого мені там зоставатись!

Але Інґрід звернулась до гандляря.

— Застібни знов торбу та винеси мене звідси! Чуєш? чуєш? Винеси мене звідси! Неси туди, звідки мене приніс!

Якось прийшло ся далекарлійцеві глянути у вікно: гостинцем їхала довга низка возів і вже завертала у двір. Ага, коли так, то він тут не зостанеть ся! Се йому зовсім не до мислі!

Тимчасом Інґрід уклалась на споді торбини, вона вже більш нічого не казала, тільки ридала.

Знов над нею зачинила ся покришка торби, знов її піднято на плечі й винесено з дому. Гості, що приїхали на поминки, реготали з Цапа, що хапав ся втікати та присідав перед кожною конякою.

V.

Ганна Стіна була вбога бабуся, що жила у самій гущавині лісу. Інколи вона приходила на пасторський двір, щоб допомогти поратись: тільки що там захожувались прати білизну або щось особливе готувати: — вона зненацька зявляла ся з-за лісових горбів. До того-ж вона була дуже розумна й добра бабуся, й Інґрід ще малою дуже подружилася з нею, тим-то і тепер вона постановила собі прохати у бабусі Ганни поради.

— Слухай! — сказала далекарлійцеві: — як вийдеш на шлях, зверни у ліс, потім іди та йди просто вперед, аж поки дійдеш до плоту: от-тоді звернеш в ліворуч; тудою йтимеш, аж поки не натрапиш великої ями, де беруть пісок. Звідти тобі вже видко буде маленьку хатку — от-туди ти мене й однеси — я тобі за се заграю!

Суворий холодний голос, яким вона загадувала бідноту гандляреви,

раяв їй самій серце, та нічого робити: інакше він би не послухав ся.

А справді: яке-ж вона має право керувати другими, коли сама не має права жити? Ні, з сього дня вона вже ніколи не повірить, що має таке право! От у чому був весь жах тільки-що пережитого. Проживши в родині пастора цілих шість років, вона не заробила й крихотки любови, ну хоч би так, щоб принаймні не бажали її смерти! А кого ніхто не любить, тому не треба й жити!

Правда, що Інґрід ніколи не чувала, щоб хтось її учив оттак думати, але для неї тепер ся правда стала ясна, як день. Вона зрозуміла се в той саме мент, коли почула, що її не люблять і їй здало ся, що якась залізна рука стиснула їй серце, мов би хотіла навіки його припинити.

От же перед нею замкнули двері до власного життя у ту саму хвилину, коли душа її одвернена од смерти, зайняла ся життєрадістю, замкнули-ж — і тим одняли в неї право на життя.

Се було гірш од смертельного присуду, пекучіше від усякої карі. Інґрід знала, до чого вона схожа: до дерева, яке зрубано не так, як завше, підпилявши стовбура — ні, але перше відрубали корінне та й покинули так стояти та поволі всихати. І ось стоїть воно, те дерево, і не розуміє, через що ж йому не доходить ні їжа, ні сік; бореть ся воно зі смертю з усіх сил, тягнеть ся до життя, але його листячка дрібнішають, гилля не дає пагінців, кора злущуєть ся. Воно мусить умерти, бо його одрізали од джерела життя — еге, воно мусить умерти!

Дійшовши до маленької хатки в лісі, далекарлієць спустив торбину на її східці.

Двері було замкнено.

Але Інґрід, що вже вилізла з торби, знайшла ключа під порогом, одімкнула та й увійшла.

Вона добре знала сю хатку і все, що в хатці: не першина було їй тут шукати розваги, не першина нести до бабусі Ганни своє лихо, казати їй як не сила вже жити вдома, як мати не любить її і що нехочеть ся вертатись до-дому.

Стара кожен раз брала ся її розважати і врешті таки заспокоювала. Після того вона садовила її на каналі та напувала препоганою кавою і хоч у тій каві не було жадного справжнього кавового зернятка, а сам за себе смажений горох та цикорія, — все-ж вона завше вливала в Інґрід нову бадьору силу. Кінчало ся тим, що і бабуся, і Інґрід веселішали, реготали ся з усякої дрібнички, а молода дівчина, весело приспівуючи вистрибала після того по горбах та лісах додому.

Проте сього разу і бабуся Ганна навряд-чи зарадила що, хоч би й наварила своєї препоганої кави.

ЛНВістник кн. XII, 1910.

Та її не було й дома: вона-ж пішла до пастора поминати Інґрід, бо пасторша не забула закликати усіх, хто любив їх покійницю. Мабуть і се було зроблене, щоб заспокоїти настирне сумління.

В бабусиній хатці все було, як і оддавна.

Глянувши на тверду деревяну канапу, ката та пузатого імбрика до кави, Інґрід не то щоб повеселіщала або розважила ся, — але вона вчувала, що тут в осій хатці вона може дати повну волю своїй журбі. Їй і то вже було легше, що ніхто не заваже їй плакати та скаржитись. Кинула ся на канапу, припала в куточок головою та й плакала гірко та довго, не чула як і час збігає.

Тимчасом делекарлієць чекав терпляче на східцях, бо через ката йому не хотіло ся увіходити в хату. Все думав, що Інґрід вийде до його, й скрипку давно налагодив.

А як Інґрід усе не було, то почав і сам пригравати. Грав тихо та лагідно, як і той раз, і згуки ледве досягали до дівчини.

А Інґрід тимчасом струсувало, мов у пропасниці: їй була добре по знаку ся трясця, бо вона її частенько трусила перед її хворобою, і вона догадала ся, що се хвороба знов вертаєть ся до неї.

— От і краще, — подумала собі: — на сей раз, Бог дасть, пропасниця мене задавить.

Аж ось до вуха її долинули звуки скрипки. Вона почала здивовано озиратись на всі боки.

Хто-ж то грає? Невже студент? Невже-ж він прийшов?

Але незабаром їй стало ясно, що то грає не хто-ж инчий, як делекарлієць і вона, важко зітхнувши, впала знов на канапу.

Вона не могла зрозуміти, що він грає, але тільки що приплющувала очи, як скрипка їй зараз здавала ся голосом студента і Інґрід розуміла, що він говорить: він оступаєть ся за неї перед пасторшою і промова його така-ж розумна та гарна, як тоді перед панством Блюмґрен.

— Інґрід треба багато-багато любови! — казав він: — ось чого їй завше бракувало, ось через що вона часами кидала роботу, втопаючи у мріях. Ніхто, мовляв того не знає, на які жертви здатна вона за для того, хто-б її справді полюбив; за його витерпить усе: — злидні й хвороби, й людський глум, для нього вона буде дужа, як велетень, а лагідна, як овечка.

Інґрід чула все, що казала скрипка і на душі їй легшало. Усьому тому була правда: як би пасторша любила її, вона б сама знала до чого здатна Інґрід, — але не любила вона, і Інґрід жила в неї, як у неволі. Еге, то все була правда!

Пропасниця стихилась, не трусила її й вона могла добре прислухатись, що казав їй студент; тільки мабуть часами засинала, бо їй

кілька разів здавало ся, що вона лежить у труні і кожен раз студент приходив її визволяти.

Вона з усміхом картала його :

— Ти все приходиш до мене тільки ві-сні!

— Авже-ж, се я прихожу тебе рятувати, Інґрід, — говорив він: — я виймаю тебе з могили, я виношу тебе на плечах, я заколихую тебе музикою все я, ніхто, як я!

Раз-у-раз Інґрід турбувала ся однією думкою: що вона мусить устаїти й заграти далекарлїйцеві на скрипку, і вона силкувала ся підвестись, але сили не мала й падала знов на канапу. І кожного разу бачила, що вона сидить, скорцюбившись у торбі, а студент несе її через ліс — все він тай годї.

— Але-ж то не ти ніс мене? — питала вона.

— Авже-ж я! — обізвав ся він, усміхаючись на її неймовірність. — Ти скільки років згадувала мене що-дня, то розумій — хіба не мусив я прийти вирятувати тебе з великої пригоди?

Їй і самій здало ся, що се так, і вона повірила, що се справді був він. В самій сїй думці було стільки втіхи, що вона аж прокинула ся.

Коханне так переповняло її всю, неваче милий був ось-осьдечки і говорив їй любі ласкаві речі.

— Чого-ж се він ніколи не приходить віч-у-віч? — сказала вона пошепки: чого я тільки ві-сні його й бачу?

Вона бояла ся поворохнутись, бояла ся сполохати дивне почутте кохання. Їй ввижало ся, наче в неї на плечі сидить мала пташка і вона бояла ся, що легенька пташка спурхне, а важке лихо та журба знов опанують її душею.

Коли вона зовсім прочнула ся, у хатці вже смеркло, — видно-ж вона проспала день і вечір, бо в сю пору смеркає тільки у пів-до-десятої.

Скрипки не чути було. Далекарлїєць теж, мабуть, помандрував десь далі.

Бабуся Ганна Стіна ще не вертала ся: певне там її залишили почувати.

Інґріді те було байдуже, їй хотїло ся одного: лягти та й заснути, бо дуже вона бояла ся суму-роспачи, що охоплювали її, як тільки вона прокидала ся.

Та зараз же вона помітила де-що, що її примусило замислитись. Хто-ж се зачинив двері? Хто вкрив її теплою хусткою бабусї Ганни? Хто поклав коло неї на лаві скибу черствого хліба?

Невже се зробив „Цап“?

На хвилинку їй здало ся, що перед її очима сон і житте стоять рядком і наввипередки силкують ся її розважити: сон променистий, усміх-

Сельма Ляґерлеф

нений кропив над нею втіхами щастя, щоб розвеселити її душу, а вбоге, суворе, мізерне життя і собі принесло свою пайку ласки, щоб показати, що їй воно не жичить їй лиха.

VI.

Інґрід з бабусею Ганною йшли темним лісом.

Йшли вони вже чотири дні та три ночі, підночовуючи у хижках гірських пастухів.

Інґрід виглядала втомленою, знесиленою, вид їй укрила прозора блідість, очі позападали та жевріли, мов у пропасниці.

Бабуся Ганна раз-у-раз поглядала на неї та молила Бога, щоб покріпив дівчину, не дав загинути серед глухого бору десь на моховині. Іноді бабуся не видержувала і жакливо озирала ся на всі боки, — їй було моторошно: — усе здавало ся, що смерть іде за ними тихою ходою, щоб забрати дівчину, яку були оддали їй словом Божим та трьома жменями землі, киненими в могилу.

Бабуся Ганна була собі маленька присадкувата бабка, обличчя у неї було велике, аж четверокутне, але на тому негарному обличчі сяяв такий розум, що воно здавало ся аж вродливе. Забобонів вона не мала, жила в лісі сама, не боячись ні лісовиків, ні русалок, але тепер, ідучи рядком з Інґрід, почувала ясно, що ся дівчина належить вже тому світови. Се почуття вклянуло ся в їй ще в понеділок, коли вона знайшла Інґрід у себе в хатці.

У неділю вона зостала ся ночувати на селі, бо пасторша несподівано заслабла, і бабуся Ганна, що добре вміла доглядати слабих, згодила ся посидіти ніч коло її ліжка. Цілісніньку ніч слаба верзла, що до неї приходила Інґрід і бабуся не надавала тому ваги.

Коли-ж вернувшись знайшла дівчину у себе в хаті, — хотіла була одразу піти сповістити пастора, що то пасторші не приверзло ся, а справді Інґрід жива. Але на самий замір бабусі Інґрід зробило ся так погано, що вона не обісмілила ся його довести до діла: здавало ся що в дівчині от-от погасне життя, як ото гасне вогник під подувом вітру. Вона-б умерла, як спіймана пташка. Смерть уже пантрувала її, як свою здобич їй треба було дуже берегти та цестити дівчину, щоб зберегти в їй життя.

От же Інґрід дуже клопотала добру бабусю. Часами вона не знала, що вже їй думати, часом навіть сама себе питала, чи не привид, бува, ося дівчина, о-стільки кволе було життя, що ще ледве жевріло в їй.

От через що вона їй не стала вмовляти її розумними словами, а обіцяла не казати нікому, що Інґрід жива. У бабусі була сестра, служила за господиню в одному багатому панському маєтку у Далеккарлії. Стара їй поклала собі одвести Інґрід до сестри Стафи та попрохати,

щоб та дала їй яке місце у себе у дворі.—Доведеть ся тобі стати за просту наймичку — сказала вона їй, — нічого иншого не вимірюю.

І ось тепер вони простували у ту панську оселю.

Бабуся Ганна добре знала місцевість, тим-то вони й пішли не битим шляхом, а глухими лісовими стежками.

Іти важко було: черевики стоптали ся, одіж покаляла ся, пелени пообдріпувались; маленький, а лихий сучок прoder на рукаві Інґрід велику роспирку.

Четвертого лиш дня над вечір вийшли вони з лісу і з бугра побачили під собою глибоку долину.

На дні тієї долини виблискувало озерце, а на березі маленького острівця стояла біла панська оселя.

Бабуся Ганна сказала, що то Мунктан, де живе її сестра. Там же на бугрі обидві вони й почали чепуритись, як могли: наново позапинали хустки, почистили вохким мохом черевики, вмили ся в лісовому струмочку. Бабуся Ганна вхитрувала ся так закласти закладку на Інґрідіному рукаві, що не знать було, де дїрка. Але глянувши на дівчину, стара важко зітхнула: у широкій бабиній сукні, що зовсім на неї не приходила ся, Інґрід виглядала кумедною й негарною, а головне, була така мертво-бліда, що певне сестра Стафа — міркувала бабуся Ганна, — ні защо не візьме до себе у найми, бо з такою певністю можна було найнити у службу вітрець, дівчина виглядає не дужчою од хворого метелика.

Причепурившись, вони спустили ся з горба до озера. Йти вже було недалечко й швидко вони опинили ся у панському дворі.

Але яка-ж була та панська оселя! Кругом розляглись широкі майдани, нашів зарослі лісом. Місток, що був перекинений через озеро на острівець, увесь покривив ся, так що здавало ся от-от провалить ся під ногами. Алея, що вела од мосту до будинку, уся поросла буряном, а поперек стежки лежала деревина, повалена бурею.

Проте гарно було на острівці, так гарно, що й замкови було-б не сором там стояти!

Та тільки в садку не було ні одного квітника, у парку дерева порозростували ся так густо, що не давали одне одному дихати, а по вохких стежках лазили здорові чорні слимаки.

— Що-ж се? невже сестра Стафа померла? Як се маєток дійшов до такого страшного занепаду? Чи то-ж було тридцять років назад, коли я була в останне! Що-ж се, справді, Бог дав Стафі?

Вона ніяк не могла збагнути, як міг панувати такий нелад там, де була сестра Стафа.

Інґрід поволі й нерішучо йшла за бабусею і в ту хвилину, коли

вступила на місток, вчула, що вона не сама, що хтось вийшов навпроти неї, а зустрівшись, повернув і пішов поруч з нею. Інґрід не чула ходи свого товариша, але тїнь його вбачала о-стїльки, що не могла вже не вірити в його присутність.

Вона злякала ся й хотїла вже просити бабусю, щоб іти назад, хотїла сказати їй, що тут мабуть усе зачароване, що вона боїть ся іти далї, але не вимовила ще й словечка, як той невідомий наближав ся так щільно, що вона його таки впізнала. Образ його, зразу неясний, як сутїнь, почав поволї вирізатись яснїше й нарештї вона побачила, що то був „він“, її студент.

Моторошність та жах зникли одразу і нечувана радість сповнила її серце. Здавало ся, що то він сам привів її сюди, щоб привитати її отут на містку.

Разом з нею пішов він вздовш алеї, разом з нею увійшов навіть у будинок.

Інґрідї аж нетерпилось: вона все повертала голівку вліворуч: так, близько-близенько, біля самісїнької щоки видїло його обличча. Власне то було навіть не обличче, а сама усмішка, що ласкаво схиляла ся над неї. Але тїльки вона повертала голову, щоб роздивити ся пильнїше, як та усмішка зникала. Ні, певне таких річей пильно розглядати не можна! Дивила ся просто перед себе, і знов чудове зявище світило ся коло самого її обличча.

Він нічого не говорив, він і не робив нічого, він тїльки усміхав ся, а для неї сього вже було за-досить: сим він показував їй, що є на світї хтось, що любить її щиро-гаряче.

Вона приймала ту близькість, як щось о-стїльки дїйсне, що почула себе, мов у захиству від усяких пригод.

В раюванні од сїєї думки зовсїм потопала туга, що була викликана пасторшиними словами.

Інґрід чула, як вертаєть ся життє: коли є на світї людина, що її так кохає, то вона знов вертає собі право жити.

І ось через сю думку, коли вона увійшла у пекарню мунктанського будинку, то на щокїх у неї вже променїли нїжні румянці, а очи їй сяяли радісним блиском; нїжна, крихка, прозора, вона була вродлива як тїльки що розквітла рожа.

Вона все ще ходила, неначе у-ві-снї, не зовсїм тямлючи, де вона, і одразу мов остовпіла од непорозуміння! от-там коло плити стояла друга бабуся Стїна, точнїсїнько така-ж маленька, присадкувата, з четверокутним обличчем. Але ся чогось була куди краще убрата: у чорній басвій сукнї, у білому очипкови що завязаний був биндами попід-бороду.

Думки обертом йшли у бідній голівцї Інґрід.

Досить часу сплигло, поки вона добрала діла, що то й була панна Стафа.

Вона почувала, як бабуся Ганна заклопотано поглядає на неї, силкувала ся швидче дійти до пам'яті та привітатись із панною Стафою але в голові крутила ся одним одна щаслива думка: се-ж „він“ прийшов до неї!

За пекарнею була невеличка горничка, уся заставлена старовинними меблями, з картатим блакитним оббиттєм. Сюди-то й повела панна Стафа гостей, посадовила їх на канапі і напувала їх кавою.

Бабуся Ганна зараз же почала розмову про свою справу. Почала здалеки: знає, мовляв, вона добре як шанує стара пані сестру Стафу, як у всьому покладаєть ся на неї і найминок доручує наймати самій їй.

Панна Стафа і словечком не обізвала ся, тільки обвела Інґрід таким поглядом, немов-би сказала, що навряд-чи доручали-б їй се, як-би вона наймала таких, як ся дівчина. Після свого вступу бабуся почала вихвалювати Інґрід, що й слухняна вона дівчина, й працьовита. Досі, мовляла, служила вона у пастора, але там вже мало чого можна було навчитись, то ось вона обіцяла, що оддасть її в науку до такої господині, якої на всю округу нема.

Панна Стафа знов нічого не сказала, але і не ховала в очах того подиву, що мовляв, як се дівчина, що служила в пастора, та немає на собі власної одежі, й прийшла найматись у бабиній? Бабуся провадила, як вона собі живе в лісі самотою, забута всіма і як дівчина ся нераз одвідувала її вранці і у вечорі, то за се бабуся і надумала ся притулити її десь не гарненьке місце.

От тепер вже заговорила панна Стафа.

Шкода, мовляв, що вони ішли такий світ шукати місця: на думку її, гарна дівчина залюбки знайшла-б відповідне місце десь у сусідньому маєтку. Бабуся Ганна з сего зрозуміла, що справа їхня обертаєть ся кепсько і через те заговорила вже більш урочистим тоном.

— Ось бач, Стафо! Ти весь вік прожила, як у Бога за дверми, тоді як я весь вік поневіряла ся у злиднях. Але до нині я й разу в тебе нічого не попрохала, а ти ось хочеш мене вирядити, як старчиху, що вагодують тай випихають, більш і знати її не хочуть!

Панна Стафа злегенька всміхнула ся і сказала.

— А чом же ти не кажеш всеї правди, сестро, Ганно Стіно?

— Адже-ж і я з Реглянда: цікава-б я знати — у якій се там хаті знийшли ся-б такі очі та таке личко? — Показала вона на Інґрід та провадила далі:

— Я розумію, щей гаразд, що ти хочеш помогти дівчині з оттакими очима, але не розумію, як осе ти вважаєш мене за таку дурочку та верзеш мені осі всі байки?

Бабуся Ганна так перелякала ся, що їй аж заціпило.

Але Інґрід сама собі поклала звіритись на Стафу і зараз-же тихоспівним своїм голосом почала оповідати про себе.

Коли Інґрід довела до того, як вона лежала в труні, як прийшов далекарлієць та вирятував її, панна Стафа чогось враз почервоніла й раптом нахилилась, щоб захвати своє замішанне.

То було лиш одну хвилинку, але мабуть на добре йшло ся, бо після сего панна дивила ся на Інґрід вже куди ласкавіще. Вона вже доладу почала розпитувати про все, а найбільш, чи бояла ся Інґрід божевільного?

— О, ні! сказала Інґрід — адже він нікому не робить лиха. Та до того-ж він зовсім не такий вже й божевільний, він купує, продає, тільки все чогось заляканий.

Найважче було Інґріді переказувати оту розмову пасторши з наймичкою, що вона тоді підслухала, але вона по правді передала її до словечка, хоч голос їй не раз уривав ся од плачу.

Панна Стафа устала, розправила Інґріді хустку на голові і пильно зазирнула у вічі, потім того погладила її по голівці й сказала:

— Не кажіть, серденько, про се! Мені не треба того знати. Ось тільки тепер вибачайте на годинку і ти, сестро, і ви, панночко: — мушу нести каву своїй пані. Проте я зараз верну ся й дослухаю вас.

Доправди вона хутенько повернула ся, й сказала що пані, почувши од неї про дівчину, яка була в могилі, дуже забажала її бачити.

Бабусю та Інґрід повели широкими сходами на другий поверх, де пані вже дожидала у своїй маленькій вітальні. Бабуся побожно спинала ся на порозі панського покою, але Інґрід, ні трохи не лякаючись, підійшла до старої пані та простягла їй руку. Звичайно була вона боязька і дуже соромляла ся людей хоч вони були і далеко не такі поважні, але тут їй було чогось вільно та лехко, почувало ся лиш невимовне щасте, що ось вона добрала ся сюди.

— Так осе тебе, любко, покладали у труну і поховали були? Спитала ся стара пані ласкаво киваючи їй головою.

— Як що не тяжко тобі, — розскажи мені свою пригоду, моя дитино!

— Я живу така самотня, нічого не бачу й не чую що у світі дієть ся.

Інґрід почала знову оповідати і знов-же її швидко перепинили: стара пані, точнісінько, як і панна Стафа, раптом підвела ся, підійшла до Інґрід, зсунула їй хустку і зазирнула в вічі.

— Так, так! — бубоніла вона до себе: — таких очей він не міг-би не послухатись!

У перше на віку похвалено Інґрід за сміливість: пані мала її з дуже сміливу тим, що вона не побояла ся звірити ся на божевільного.

— Та мені й було трошки боязько — зауважила Інґрід, — але ще більш того я бояла ся, що люде побачать мене роздягнуеною. А тимчасом він-же нікому лиха не робить, зовсім не такий і дурний і дуже добрий.

Стара пані хотіла взнати, як його звать, але Інґрід не могла їй сего сказати, бо ніколи не чула, щоб хто инакше звав його, як „Цап“.

Пані спитала ся, як він поводить ся гандлюючи, хотіла дізнати ся, чи не сміяла ся коли й вона з його та чи не гребує вона отим „Цапом“.

Чудно було слухати, як вимовляє пані оте „Цап“: вимовляє безкраю гірко, але невпинно повторювала.

— Ні, сказала Інґрід — гребувати я ніколи не гребувала, а сміятись з того безталанного було-б гріх!

Облича пані все розяснювалось по мірі того, як вона розмовляла з Інґрід.

— Здасть ся мені, що ти-б зуміла поводитись з божевільним, моя дитино — сказала вона. — Се — великий хист! Багато людей боять ся сих нещасних

Дослухавши Інґрід до кінця, вона кілька хвилин сиділа замислившись.

— Як нема в тебе тепер иншого притулку, моя дитино, то ось зоставай ся зо мною. Я стара, живу самотою, ти поділятимеш мою самоту, а я за се доглядатиму тебе і дам усе, чого тобі буде треба.

— Чи до мислі се тобі? Може колись прийде час — казала далі вона — що треба буде сповістити твоїх батьків, що ти жива, але поки що хай все зоставь ся по старому, треба дати тобі змогу заспокоїтись. Можеш мене звати тіткою. А тебе-ж як звать, моя дитинко?

— Інґрід, Інґрід Берґ.

— Інґрід — задумливо сказала стара пані: — атже мені-б хотіло ся, щоб ти инакше звала ся. Коли ти увійшла сюди, та глянула своїми зіроньками - очима, мені зараз на думку спало, що тебе треба звати Міньоною.

Коли дівчина зрозуміла, що старопаньська оселя має стати їй новою вітчизною то ще більш упевнилася ся, що доля привела сюди якоюсь надзвичайною силою і вона пошепки подякувала свого невідомого охоронця ще раніш, ніж пані, панну Стафу та бабусю Ганну.

Інґрід спала у снігобілому ліжку, під серпаньковою запоною, ви- качувалась на пухових подушках, укрита тонким простирадлом обкладеним мережевом, а зверху шовковою ковдрою, де було вигантувано шведськї корони та французкї лілеї. Ліжко те було таке широке, що лягай хоч вздовш, хоч впоперек, а таке високе, що коли хоч вилізти на його,

то треба було ступити на дві приступки. Зверху над ліжком летів амур, що ніби спускав над нею запону, а по чотирьох кутах сиділи янголятка, підхоплюючи вгору згортки серпанку.

Крім пишного ліжка у горниці стояла ще старосвіцька пузата комода, обкладена цитриновим деревом і звідти Інґріді вільно була собі виймати білої, макущої білизни, скільки схоче. У кутку стояла шахва, повна чудових суконь з шовку та серпанків, що немов того тільки їй дожидалися, щоб їх надіти.

Прокинувшись уранці, Інґрід вже знаходила коло ліжка на малому столику срібну тацу, заставляну старосвіцьким срібним та порцеляновим посудом з кавою.

Кожного ранку подавали їй до кави смашний білий буханець та марципани. Що дня вона вдягала легеньку серпанкову сукенку, зверху неї на плечі коронкову хустку, навхрест кінчиками завязану за спиною. Голову їй зачісували так, що всі коси високо збундючували на маківці, а на лоб та виски їй спадали дрібненькі зграбні кучерики, мов віночок.

Проміж двох вікон висіло довге дзеркало у широкій золотій рамі. Інґрід видивляла ся в його і, ласкаво киваючи своєму образу, питала ся: — ти хто? Се ти? Справді таки ти? Як-же се ти сюди попала?

Вдень звичайно Інґрід сиділа у вітальні, гаптуючи або малюючи на шовку, а коли те набридало, брала гітару та пригравала собі, співала маленьких пісеньок, або розмовляла з пані радниковою, що вчила її французкої мови та і взагалі брала ся переробити Інґрід на справжню шляхетну панночку. А тимчасом Інґрід ніяк не могла позбутись думки, що в старопанській оселі негаразд і що се вона попала в якийсь зачарований палац.

Думка ся як вклонула ся з неї спочатку, так і не кидала її ніколи.

Ніхто не приходив в оселю, ніхто не виходив з неї. На весь будинок було тільки декілька мешкальних покоїв, решта були замкнені і ніхто туди не ходив як ніхто не ходив у садок, не доглядив і його.

На весь двір був тільки один двірник та ще якийсь дід, рубав дрова, а у панни Стафи були тільки дві наймички, що пособляли їй на пеккарні та коло дійва. Але на столі завше були добірні страви, а пані та Інґрід вбирали ся як славетні пані. Стара занедбана оселя, здавало ся, була навмисне зроблена для всяких мрій. Ніхто там не впадає коло квіток, — затеж Інґрід кохала-пестила чудовий квітущий садок своїх мрій і рожі його зараз розцвітали ся круг неї, тільки що вона лишала ся на самоті: тоді їй увижало ся, що пишні червоні рожі розростують ся над нею чудовим наметом.

Кругом всего острівця, там де верби низько схиляли ся понад воду і переплутали ся гиллям з зеленим очеретом, проміж розрослі кущів бігла вузесенька стежечка, яку Інґрід найдужче любила: їй все тут здавало ся чудовним: і дерева, де на стовбурах було повирізувано якісь літери і похилані старі лави, і напіврозвалені альтанки, куди було страшно увійти, бо здавало ся, от-от завалять ся. Як було чудно думати, що й тут колись були люде, як жили, мріяли, кохались і що паньска оселя не завше була зачарованим замком.

Отут, на самому березі, чари найдужче почували ся, тут зявляло ся їй те обличче з невимовно-гарною усмішкою, тут вона могла дякувати його, студента, що привів її сюди, де вона остільки щаслива, її кохають, допомагають їй забути твердосердя інших людей. Як би не він, навряд — чи дозволили-б їй тут зостатись, — вона була певна у сьому. Вона знала, що ніхто, як він зробив так.

Ніколи ще зроду вона не зазнала таких чудних палких думок; вона, правда, завше думала про його, але ніколи не чувала так яскраво, що він ось-тут близько і захищає її.

Хотіло ся тільки знати: коли-ж прийде він сам?

А він мусить таки прийти колись!

— Дуже подібно, що він прийде саме сюди, — думала Інґрід; бо в сіх алеях він покинув частину своєї душі.

Минуло літо й осінь, надходили Різдвяні свята.

— Панночко, — сказала таємничо панна Стафа: мені здаєть ся, ви повинні-б знати, що молодий пан-дідич на Різдво вертаєть ся завше додому. Принаймні попереду так бувало, — додала вона зітхаючи.

— Пані ніколи не згадувала, що має сина, — сказала Інґрід, а сама й трохи не здивувала ся, мало не сказала, що давно була певна в тому.

— Досі ніхто вам нічого не казав про молодого панича, — сказала Стафа, — через те, що пані не звеліли згадувати про його.

Більш Стафа нічого не хотіла казати, а Інґрід не насмілила ся питати: бояла ся почути щось докладно: усі її сподіванки були такі гарні, що вона мимохить бояла ся розчарування. Може-б воно й добре було-б знати усю правду, а може-ж вона така гірка, що поруїнує всі її принадні мрії.

Але після сеї розмови „він“ був з нею і в день, і в ночи. Вона ледве мала час балакати з другими, бо без перестанку думала про його.

Раз побачила Інґрід, що двірник пробиває стежку у глибокому снігу алеї. Вона жажнула ся: а може він сьогодні й прийде?

Другого дня пані радникова сиділа біля вікна і очей не зводила

з шляху. Неспокій її був такий великий, що не могла всидіти коло вікна.

— Чи ти знаєш, Інґрід, кого осе я виглядаю? — несподівано спитала пані радникова.

Дівчина мовчки кивнула головою: бояла ся, що голос ізрадить її на першому голосному слові.

— А чи казала тобі Стафа, що мій син чудний?

Інґрід похитала головою.

— Він чудний... я не можу про се балакати... не можу... ти сама побачиш!..

То було сказано таким душу проймаючим тоном, що Інґрід навіть моторошно стало.

Чого се тут в сій оселі було так дивно, так надзвичайно? Чи нема тут якої страшної таємниці?

Чи не було сварки між матірю та сином?

Що-ж би воно ото було?

Вона почувала, як то щастє невимовне обіллє її, то струсне її мов у пропасниці од ляку та зневіри.

Мусила викликати наново весь ряд тих згадок, щоб знову вчути, що се-ж прийде він, студент її. Вона не вмiла-б до ладу довести чого вона така певна, що то саме „він“ і є панич — адже-ж міг би то бути і другий хтось. Боже, як тяжко, що вона не чула ніколи, як його звуть.

День тяг ся нудний та довгий. Усі сиділи аж до вечора, чекаючи німо та палко.

У двір віхав віз дров. Наймит спинив коняку і почав дрова скидати.

— Інґрід! — скрикнула пані гнівним владним голосом; — біжи у низ, скажи Андрієви, щоб зараз одвів коняку до стайні! Та хутко, хутко!

Дівчина побігла по сходах, вийшла на ганок та й стала, мов укопана, зовсім забула по що її й послано. З-за навантаженого воза виткнув ся чоловік у кожусі з великою торбою на плечах.

Проходючи поуз коняку він уже кілька разів уклонив ся та й без сього Інґрід вже взнала його.

— Але-ж... але... — вона стисла виски руками і так стояла, важко дихаючи. Як же тяжко! Хиба ради сього чоловіка послала її пані униз? А чого то наймит так хапаєть ся одводити коняку? Та чого здіймас шапку та вітаєть ся?

Що то наймитови до божевільного?

І ось вся правда звалила ся на Інґрід з такою руйнучою силою що вона ледве не скрикнула на весь голос.

То не милий боронив та пестив її, ні! Охоронцем її був осей божевільний! Її тут лишили тільки через те, що вона говорила про нього ласкаво і через те, що мати хотіла завершити добре діло, яке почав її нещасний син.

„Цап“ — то був панич!

А до неї не прийде ніхто! Ніхто не вів її сюди, ніхто не дожидав ся її тут! То були тільки мрії, облуда, омана чуття. Боже, як се було тяжко! О, хоч би не зазнала вона тих дивних сподіванок!

А вночі, коли заснула Інґрід у своєму пишному ліжку під серпанковою запоною, студент знову кілька разів за ніч увижав ся їй.

— Се не ти-ж прийшов! — казала йому.

— Ні се я! — одказував він.

І ві сні вона вірила йому.

VII.

Минув цілий тиждень після Різдва.

Інґрід сиділа у маленькій вітальні за пальцями, пані як завше щось плела, сидючи в куточку на канапі. Тихо було в покою. Молодий Геде вже тиждень жив вдома, а Інґрід і досі ще й разочку його не встріла. Він і вдома жив, як селянин, їв і спав у пекарні, а до матери й не заходив.

Інґрід добре вчувала, що й пані, і панна Стафа чогось од неї сподівають ся. Вона гризла сама себе, що не може сповнити їх сподіванок, до роспуки доходила од тяжкого знесиля, що опанувала її з того часу, як зруйновано її надії та нічого не могла вдіяти з собою.

Вранці панна Стафа сказала, що вже панич пакуєть ся й збираєть ся в дорогу.

— Ниньки він вирушає ще раніш ніж коли, — сказала вона кидаючи докірливий погляд на Інґрід.

Дівчина добре розуміла, що й пані, панна Стафа тїшили ся надією, що вона якось поможе молодому Геде, або принаймні хоч вдома примусить посидіти. Але вона почувала, що нічого не може йому помогти і гапувала усе мовчки. Панна Стафа вийшла, і в хаті запанувала повна тиша. Інґрід зовсім забула, що вона не сама. На неї напав якийсь чудний сон, в якому всі її смутні думки злили ся в одну картину. Вона подумки бачила, що йде по просторому панському будинку, проходила салі та покої без ліку.

Скрізь меблі було позапинано сірими покрівцями, образи та лямпки завішано серпанком, а на підлозі скрізь лежав такий грубий шар пилу, що піднімало ся ціле курище, коли вона проходила по хаті. Нарешті вона прийшла у покій, в якому ще зроду не була: то була маленька горничка, а столи й стіни в ній були зовсім чорні. Придививши ся

ближче, можна було розібрати, що вони не помальовані чорною хварбою і не оббиті чорною тканиною, а то так рясно унизані кажанами, що висіли щільно один по-при одному. В одному вікні була вибита шиба і се нагадувало, яким побитом набрало ся їх сюди така сила. Застиглі у зимовому сні, вони так і висіли там, вкриваючи весь pokій і жаден не ворухнув ся, коли ввійшла Інґрід. Саму-ж її охопив такий жах та огида, що вона затремтіла усім тілом, неначе в пропасниці.

Ся сила висячих тварюк наганяла на неї якійсь забобонний острах. Всі вони загорнувшись у свої крила, мов у опанчу висіли в тяжкому сні, учепившись за стіну довгим гострим пазурем.

Вона все те ясно бачила і мимохіть запитала сама себе, чи знає панна Стафа про се, що ось кажани забрали собі в домі аж цілий pokій.

Вона подумки пішла до Стафи й спитала — чи була вона у малому покоїку, чи бачила кажанів, що там оселили ся.

— Авже-ж, я бачила їх, — одказала панна Стафа: — то-ж їх pokій. Отже знаєте, панночко, то тут у нашому краю нема ні одної панської оселі, де-б кажанам не оддавали цілого покою.

— Зроду я такого не чувала! — сказала Інґрід.

— Ось поживіть на світі та постарійтись, як осе я, — то побачите, що я сказала правду! — сказала Стафа.

— Не розумію, як се люде терплять! — зауважила Інґрід.

— Ми мусимо терпіти — сказала Стафа, — кажани — то птахи Турботи, вона звеліла нам притулити у себе.

Інґрід, побачивши, що панні Стафі не дуже хочеть ся балакати, знов взяла ся до гаптування; але думки про Турботу, таку дужу та владну, що примусило й панну Стафу поступитись цілу горницю, — ні-як не давала їй заспокоїтись. І ось, уся поринувши в думки, неначе бачить вона, як під широкий кам'яний ганок підїхали чорні санки, запряжені чорними кіньми. Бачить вона, що на ганок вийшла Стафа і низенько комусь вклоняєть ся.

З санок вийшла стара пані у чорній оксамитовій опанчі з безліччу комірів. Вона була горбата, ходити їй було важко, вона ледве посовувала ноги переступаючи по східцях.

— Інґрід, — сказала пані радникова, підводячи схилян у плетевом голу — здаєть ся пані Турбота приїхала: я вчула її дзвінок. Чи тобі в примітку, що на її конях нема балабончиків, а тільки один маленький дзвінок. Але кожен чує його, кожен! Так вийди-ж у передpokій, устринь пані Турботу!

Коли Інґрід вийшла у передpokій, Турбота вже стояла на веранді, розмовляючи з панною Стафою. Ніхто з їх не чув як вона підїйшла.

Інґрід з подивом закримітила, що горбата стара пані під численними комірами ховала щось, що нагадувало жалібну намітку. Вона була дуже хитро підобгана й захована, але припильнувавши, моледа дівчина побачила, що то не намітка, а двоє великих кажанових крил.

На сей вигляд цікавість її ще дужче розжевріла ся, вона намагала ся зазирнути в обличчя пані Турботи, але се було неможливо, бо вона стояла до неї плечима та дивила ся у двір. Зате, коли вона простягла панні Стафі руку, то Інґрід таки встигла роздивитись, що один палець у неї був значно довший од других, а на кінці закарлючив ся великим гакуватим пазурем.

— Ну що, як у вас? Усе по старому? — запитала Турбота.

— Так пані! по старому! — одмовила Стафа.

— Квіток не сїяли, дерева не підрізували? Містка не лагодили? в аляях не ґрасували?

— Ні, пані!

— Виходить, усе доладу! — сказала стара. — Певне-ж ви не насміли шукати нових копалень або нищити березняк, що посїдає ниви?

— Ні, вельможна пані!

— А колодязїв не чистили?

— Ні, вельможна пані!

— Гарні у вас тут місця! — сказала пані Турбота. — Добре мені тут у вас живеть ся! Ще кілька років, і мої пташки займуть усі покої в сьому будинку. Ви добре доглядаєте моїх пташок, папно Стафо!

Стафа низенько вклонилася в подяку за хвалу.

— А як взагалі тут справи в оселі? Як справляли Різдво?

— Різдво справляли, як і завше: пані день-у-день сидить у вітальні, все думає про сина і не знає що свято.

— Ялинки не робили? куті не варили?

— Ні, навіть до церкви не ходили, навіть свічок на вікнах не було на Різдво.

— З якої речі пані радникова стала-б справляти Різдво, коли Бог не хоче вилічити її рідного сина! — сказала пані Турбота.

— Справді, з якої речі!

— А що, здаєть ся він тепер вдома? Може йому покращало?

— Ні, не покращало. Такий же переполоханий.

— І все живе, як селянин? У горниці не вступає?

— Ми не можемо його вмовити, щоб ішов туди, а пані знає, що він її боїть ся.

— А спить у челядні і їсть у пекарні?

— Так, вельможна пані.

— І ви нічого не знаєте, чим-би його вилічити?

— Ні пані, нічого не знаємо, нічого не придумаємо!

Пані Турбота на хвилинку задумала ся, а коли знов заговорила, то голос її став якийсь різучий.

— Все се добре, панно Стафо, але все-ж я не дуже задоволена з вас. За сим словом вона повернула ся і пильно подивила ся на Інґрід. Та здрігнула ся.

Пані Турбота мала дрібне зморхле личко, звужене у низу так, що підборіддя зовсім не знати було. Зуби її нагадували гостру пилку, над верхнею губою росло густе волосся, брови не що инше, як два костру-батих кущики, а шкура на обличчю була зовсім бура.

Інґрід одвернула ся з огидою. Невже панна Стафа не бачить того, що й вона? Адже пані Турбота навіть не людина, вона тільки тварина.

Побачивши Інґрід, Турбота роззявила рота, так що заблищали ощерені зуби.

— Коли ся дівчина прийшла до вас, звернула ся вона до Стафи, — ви думаете, що її послав вам Бог? В її очах ви думали вичитати, як сам Бог послав її, щоб урятовати його.

— Вона, думали ви, має хист поводитись з божевільними. Ну, що-ж вдали ся вам ваші заходи?

— Ні, ні-що не вдало ся. Вона для нього нічого не зробила.

— А вже-ж, сказала Турбота, — то цілком моя заслуга: я поклопотала ся, щоб вона нічого не знала, за для чого її тут лишили. Як би вона знала се раніш, то вона-б не панькалась би з такими рожевими мріями, а через те й не була-б так люто обдурена. Як би розчарування не підрізало їй сили, вона-б може де-що й зробила за-для божевільного. Тепер же вона на нього й не глянула. Вона його ненавидить за те, що він не той, яким вона його собі уявляла. Осе моя заслуга, панно Стафо, моя заслуга!

— Уже пані самі добре знають, що роблять!

Пані Турбота вийняла коронкову хустку тай обтерла червоні розятрені очи: очевидячки, то було ознакою її радощів.

— Та ну, не вдавайте, панно Стафо! Адже вам зовсім не до мислі те, що я забрала у вас покоїк для моїх пташок, не до мислі й те, що я незабаром заволодію усім сім домом. Добре знаю: і ви, і ваша пані хотіли мене обдурити — але годі, минуло ся!

— Еге! — сказала панна Стафа; — нехай вельможна пані не турбують ся, се справді минуло ся: панич вирушає сьогодні, він уже сьогодні спакував ся, а ми знаємо, що тепер його ніщо вже не вдержить. Все, про що мріяли ми з панію сеї осени, — минуло ся!

— Ніщо не одмінило ся. Ми думали — вона принаймні вдержить

його вдома, але даремне їй зроблено стільки добра: вона нічого не зробила для нього!

— Еге, з неї теж погана поміч. Як там воно не є, а їй тут нема чого вже робити. Сама я побалакаю з панією про се.

Пані Турбота почала сходити на другий поверх.

Важко шкандибаючи на сухих ногах, вона на кожній приступці стріпувала крилами неначе от-от полетить.

Інґрід слідком за нею: щось невдержно вабило, а zarazом і гнітило її. Як би Турбота була найкращою красунею в світі, то й тоді-б вона не вабила її дужче.

Коли Інґрід увійшла у маленьку вітальню, пані Турбота вже сиділа з пані радниковою рядком на канапі та про щось приязно та ймовірно шептали ся, неначе-б вони собі були найщирішими приятельками у світі.

— А що, правда? розумієш тепер, що держати на далі її нема чого? — настирливо казала пані Турбота. — Ти, що не можеш бачити в саді жадної квітки, не схочеш-же терпіти у себе в домі молоді дівчини. Як там не є, а вона завше приносить з собою трохи радості й веселощів, — а се-ж так не личить тобі!

— Я вже й сама про се думала! — обізвалась пані радникова.

— Добудь їй десь місце компаньонки, а тільки тут її не держи.

Після сього пані Турбота підвела ся, щоб прощатись.

— Так бач, про що я осе хотіла з тобою побалакати. Ну, а взагалі, як тобі живеть ся?

— Ножі та гострі мечі весь день крають моє серце: — сказала пані радникова: — поки він вдома, — я тільки й живу, що ним. Але сей раз було гірш ніж коли, багато гірше... далі вже я не видержу!

Тут Інґрід аж підскочила, вчувши дзвоника пані радникової: вона бач, так заглибила ся у свою мрію, що навіть не вірила собі, що то була тільки мрія і що пані сидить, як і сиділа на канапі і ніяких чорних санок перед ганком нема.

Пані дзвонила Стафу, а як та довго щось не приходила, то вона попрохала Інґрід піти до неї в горничку покликати.

Інґрід пішла, але блакитна горничка була порожня. Молода дівчина хотіла піти до пекарні, попитати, чи не там Стафа, та тільки не вспіла ще одчинити туди дверей, як почув ся голос молодого Геде.

Інґрід стала: думка, що вона зараз його побачить, була їй невимовно тяжка. Але перемогла ся: — треба-ж себе примусити!

— Хиба він винний, що він не той, яким я собі його уявляла; треба щось почати. Умовлю його, щоб зостав ся вдома!

ЛНВісник кн. ХІІ, 1910.

36

Раніш вона не почувала до нього такої огиди: — він-же був зовсім їй не страшний.

Вона нахилила ся й зазирнула у замкову дірочку.

Геде сидів за столом та їв.

Наймички сміяли ся з його, дратували та тішили ся з його кумедних річей, питали ся з ким він збираєть ся одружитись.

Геде усміхав ся — він любив, коли його про се питали.

— Її звать Грובהва Лілея — хиба-ж ти не знаєш!

— Гарне ймення! А звідки-ж вона?

— Вона не має ні краю, ні дому, а її оселя у мене в торбі.

Наймичка сказала, що, звичайно, то найкраща квартира, але спитала, хто її батьки.

— У неї нема ні батька, ні матери — уневняв Геде: — вона гарна, як квітка, вона виросла в садку!

Се ще він казав досить зрозуміло, але як схотів розказати, яка то гарна його наречена, — ніяк не міг добрати доладних виразів. Він наговорив купу слів, але вони були так поплутані, що ніяк не можна було уловити їхнього головного змісту, хоч йому очевидячки самому було дуже любо: він сидів весь аж сяючи з радощів.

Інгрід кинула ся геть.

— Не можу, не можу його бачити! Нічого не можу для його зробити! осоружний він мені! — кричав у їй внутрішній голос.

Але не встигла вона збігти в гору по сходах, як вчула дужі докори сумління: тут їй зроблено стільки добра, а вона не хоче навіть вдячною бути!

От щоб побороти в собі огиду до молодого Геде, вона намогла ся подумки обернути його в пана. Який би то він був раніш, у коштовній одежі, з зачісаними назад кучерями? Вона заплющила очи і задумалась.— Ні, нічого не виходе; ніяк не може вона уявити його собі инакше, ніж такого, як він справді був.

І враз вона вбачила перед собою риси коханого обличча: з чарівною яскравістю впливло воно ліворуч од неї.

На сей раз миле обличче не всміхалось: уста тремтіли, мов би од пекучого болю, а невимовна мука прорізала глибокі зморшки по обидва боки од вуст.

Інгрід спинила ся на середині сходів і очей не зводила з чудового зявища: легеньке, невловиме, як соняшний промінь, що мінить ся у криштalex, воно було таке-ж, як він, видиме й дійсне. Згадала вона свою мрію про Турботу, але то було инше, а се-ж ось сама правда.

І вона все дивила ся на кохане обличче і зразу побачила, що вуста його ворухнули ся: воно щось говорило, але що, — Інгрід не могла

розслухати. Тоді вона почала відгадувати по рухах губів, як ото роблять глухі — і се їй пощастило.

— Не одпускай мене! — говорили вуста, — не одпускай!

З яким-же смертельним жахом вимовляли ся сі слова! Як би хтось упав їй до ніг, благаючи за своє життя, і то зворушило б її не більш: вона уся тремтіла, серце рвало ся на шматки. Те благання було саме проймаюче, якого вона зроду ще не чувала, навіть не уявляла собі, щоб можна було благодіяти з таким невимовним жахом в очах.

А вуста все шопотіли благаючи: — не одпускай мене!

Що раз все з дужчою смертельною нудьгою говорили ся ті слова.

Інґрід не розуміла, але спинила ся, сама охоплена невимовним співчуттем.

Вона вчувала, що він благав не за життя, а за щось вище, за спасінне душі своєї.

І ось губи перестали ворухитись, напіввідкриті вуста замерли в безсилій розпачі.

На сей вигляд тупого знесилля Інґрід скрикнула і кинулась: вона впізнала обличчя божевільного, воно було точнісінько таке, як вона зараз бачила його в пекарні.

— Ні, ні, ні! — скрикнула. — Я не можу, не хочу вірити, щоб то він був!

Примара зникла.

Інґрід просиділа години з півтори на холодних приступках, ридаючи в беззарадній тузі. Але врешті в неї вкльонулась надія, — ясна відрадна. Нова бадьора хвиля зміцнила її серце, примусила її підняти голову.

Все, що зараз стало ся — очевидчки, вказувало на те, що вона має силу врятувати його. Се за для нього доля привела її сюди: їй судило ся велике-велике щасте урятувати його.

...А там у маленькій вітальні пані розмовляла з Стафою. Боляче було слухати, як вона благала господиню, щоб та умовила її сина зостатись ще хоч на кілька днів. Панна Стафа опирала ся.

— Та просити можна, скільки хоч, — сказала вона, — але пані самі знають, що ніхто не примусить його зостатись, коли він сам не схоче.

— Адже в нас досить грошей. Зовсім йому не треба йти. Хіба ви панно Стафо не можете сього йому сказати?

У покій ввійшла Інґрід: тихенько причинивши двері, вона легенькою ходою промайнула по хаті. Очи в неї сяяли, немов бачили щось чудове там далеко, далеко перед себе.

Глянувши на неї, пані злехка скривила ся. Її охопило лихе бажання ушпигнути Інґрід, бути до неї теж твердосердою.

— Інґрід, — сказала вона: — ходи-но сюди, мені треба побалакати про твою будучину...

Дівчина взявши свою гітару, налагодила ся йти, на слова пані обернула ся.

— Мою будуччину? — перепитала Інґрід, проводячи долонею по лобі, — та вона вже вияснила ся! — сказала вона з лагідною, як у мучениці, усмішкою.

Не додавши й словечка, вона вийшла з хати.

Пані радникова і панна Стафа з подивом зглянули ся проміж себе і почали радитись, куди-б осе притулити дівчину.

А коли п. Стафа вернула ся в свою горничку, вона там застала Інґрід: дівчина пригравуючи на гітарі, співала якихсь пісеньок, а проти неї сидів Геде і прислухав ся до її співу з розпроменілим од радощів обличчем.

VIII.

З тієї-ж таки хвилини, коли Інґрід впізнала свого студента, вона тільки й думала, як би його обрятувати. Але тяжка була завдача і вона не знала, як до неї й узяти ся. З початку вона дбала лиш, як його вдержати вдома і се їй вдавало ся досить легко: що дня грала вона йому на гітарі, або на скрипку і він за-для однієї надії послухати її хоч кілька хвилин — чекав терпляче зранку до ночі у Стафиній горничці. Інґрід дуже хотіло ся вмовити його, щоб пішов у другі покої, але він на се ніяк не зважував ся. Вона вживала усяких заходів: сама лишала ся [у] покою й казала, що не гратиме йому, як він до неї не прийде. Але, як вона оттак два дні не вийшла до його, то він почав пакуватись і зібрав ся йти. Довело ся уважити.

Він дуже полюбив її і шанував над усе, але своїм острахом навіть їй не поступавсь.

Вона колись попрохала, щоб він скинув кожуха та вдяг звичайного сурдута. Він справді згодив ся був, але на другий день прийшов знов у кожусі. Вона сховала його кожух, він прийшов у двірниковому. Коли так, то краще-ж було лишити йому власного.

Він усе був такий же заляканий та полохливий, жахав ся, коли до його хто наближав ся, навіть Інґрід не повинна була сідати близько до його.

Раз якось вона попрохала, щоб він не вклоняв ся котови.

Вона казала, що вже й не прохає його, щоб не вклоняв ся коням або собакам, бо то було б уже занадто, але маленької кицьки, мовляв, чого-ж боятись?

— Як же не боятись? — адже кицька — цапеня!

— Ні, та вона-ж не може бути ні цапом, ні козою, — доводила Інґрід: — адже бач у неї не має рогів!

Се його втішило, наче він справді знайшов спосіб одрізнати кіз од других тварин.

Другого дня перед ним пробігла кицька панни Стафи.

— У папа немає рогів! — сказав він гордо усміхнувшись. Він проминув її й сів на канапі, щоб слухати, як грає Інґрід. Але незабаром знов чогось почав турбовати ся, устав, підійшов і вклонив ся котови.

Інґрід тратила надію. Вона вхопила його за рукав і почала торсати. Він зараз же втік за двері і вже цілий день не повертався.

— Дитино, дитино! — сказала пані, — ти се робиш так само, як і я робила. Може статись тільки, що й ти його налякаєш, то і до тебе він не йтиме. Облиш краще. Ми вже й того раді, що хоч вдома живе.

Так нічого й не можна було зробити! Вона даремне ломила руки в тяжкому смутку по тій гарній людині, що зникла в образі сього божевільного.

Цікаво було знати: чи на те її тільки і привела сюди доля, щоб вона грала йому дідових пісенок? Чи в тому тільки й усе життє? Невже ніколи не перемінить ся?

Иноді вона йому щось оповідала. Бувало, що иноді серед оповідання вираз його обличча зовсім вяснить ся і він скаже щось таке гарне, проймаюче, що найрозумнійшому-б не придумати. Кожен раз то надавало сили Інґрідінім надіям, додавало їй бадьорости і вона робила все нові та нові спробунки.

Вечоріло. Місяць тільки що зіходив. Білий сніг позамітав стежки, озеро блищало мов криця. Деревя простягали чорнобурі гилля на тлі червоного неба, де сідало сонце.

Інґрід сходила до озера, щоб посковзатись на коньках. Вона йшла вузенькою стежкою, пробитою у глибокому снігу. Геде слідком за нею. В його постати щось нагадувало собаку, що йде слідом за своїм хазяїном.

Інґрід мала втомлений вигляд: очи її не блищали, обличче зблідло. Вона йшла роздумуючи чи задоволений з себе сей день, що зараз ото завмірає? Чи він ото з великої радости запалив червону зорю отам на заході? Сама ж гірко вчувала, що не було в неї радости ні сього, ні другого якого дня. Цілий місяць, що вона впізнала у божевільному Гуннара Геде, а й досі з того часу нічого не досягла.

І ось сьгодні охопив її безглуздий острах: їй здало ся, що вона тратить своє коханне: думаючи тільки за хворого, забуває свого студента. Все, що було легкого, гарного та радісного у тому коханні, зникло і зостала ся сама лиш важка дійсність. Серце її повнило ся розпачем, вона почувала, що не вміє допомогти, чула що мусить зрестись усяких спробунків. Боже, Боже! А він ось йде ззаду такий здоровий та гарний тілом, а такий безпорадний, невилічимо-хворий!

Ось прийшли на озеро. Вона взула коньки собі, взула й Геде.

Але тільки він ступив на лід, зараз же впав. Плазом якимось добравсь до берега і виліз на камінь, а вона помчала геть озером. Проти каміня де сидів Геде, був маленький острівець, зарослий березою та осикою. За ним вечірне небо палало червоним вогнем, а тоненькі прозорі верхівіття дерев ніжно вирізалися на тому полум'ї у такій чудовій красі, що не можна було не помітити її.

Часто буває, що визнаєш місцевість по якійсь дрібниці, бо навіть у самих знайомих обставинах любиш не все однаково. Мункхтан найкраще було впізнавати по сьому маленькому осиковатому острівцю, що простягав на захід свої темні голі гіллячки.

Геде занімів на камені й дивився. Дивився на острівець, на перешлетене гилле й на блискучий лід, що розлягався на всі боки.

Се місце він завше любив над усі: у всьому маєткови не було другого такого йому рідного. Сей острівець вабив його очі. От і тепер він не зводив з нього очей, нічого не думаючи, як то завше буває, коли дивисся на щось дуже знайоме.

Довго-довго сидів він, упершись поглядом. Ніщо йому не заважало; ні люде, ні звіри, ні страшні образи. Інґрід він теж не міг бачити: вона сковзалася поза лукою. Гуннарову душу оповів такий спокій, така тиша, яких ми знаємо тільки у рідних обставинах. Од малого острівця дихало на нього миром та безпечністю, він заколисував у Геде той страх, що раз-у-раз мордував його. Геде завше ввижалося, що його звідусіль оточують вороги і він думав тільки як-би то оборонитись, цілими роками він не знав того спокою, який би дав йому забуття і тепер ось настав той спокій. І ось на березі ані про що виразно не думаючи, Гунар Геде мимоволі зробив рух, який робиш, коли буваєш у звиклих обставинах. Перед ним блискучий лід, а на ногах коньки! — Він устав і просковзався кілька ступенів, так же мало про се думаючи як ми за їжою мало думаємо, що держимо в руці ножа та вилку.

Він сковзнувся по блискучій поверхні та тільки вже на середині озера помітив, що сковзається на коньках.

— Який чудовий лід — подумав він, — а я чогось не сковзався сьогодні в день. Байдуже — вчора за те довго сковзався, — потішив він себе. — Тепер треба буде користуватись з кожного дня бо незабаром вже й в Упсалю.

Чи тим що Геде опинився серед обставин, які любив до своєї хвороби — в йому прочнулося його попереднє „я“.

В свідомості піднялися образи та думки, що були звязані з його попереднім життям, а разом зовсім потопло в забутті все те, що тичилось до його хвороби.

Він помчав по озері широким півколом, щоб зазирнути за вузь-

ку та гостру косу, що видавала ся в тому місці. Він зробив те мимохіть, за звичку, і тільки вже завернувши за косу, зрозумів, що то-ж він хоче побачити, чи горить світло в покою матери. — Вона думає, що мені-б уже пора й до-дому тільки — ні! хай ще трошки почекає. Дуже вже гарний лід сьогодні! — Ясніше всього прокинулось у йому почуття задоволення й від фізичного руху, і од чудового морозяного вечора. Як гарно сковзатись при місяці! Який гарний сей м'який перехід до ночі! На обрію ще ясно, а над озером вже заснула нічна тиша. Світ та тиша — ото найкраще що можуть дати день та ніч.

Там на озері ще хтось сковзаєть ся.

Молода дівчина.

Він не знав, чи знайома вона йому і побіг, щоб упевнитись.

Ні, він не знає її, і проте не втерпів: сковзаючись поуз неї, сказав їй кілька слів про те, який сьогодні чудовий лід. Незнайома була, очевидячки, міська панна, не звикла до того, щоб до неї звертали ся просто, бо дуже злякала ся, коли він до неї забалакав. Але правда, він до чогось так кумедно вдягнений, неначе селянин! Щоб не заважати їй сковзатись, він повернув і широкими півколами помчав назад. На льоду досить простору обом.

Інґрід трохи у голос не скрикнула з подиву: він мчав ся назустріч певний себе, зграбний, з руками навхрест на грудях, криса бриля йому заломила ся, кучері одкинули ся назад, так що вже не спадають на вуха.

Він говорив голосом освіченої людини і в розмові його не чуло ся грубої вимови далекарлійських селян.

Але вона швидко опам'ятала ся од переляку та й помчала до берегу що духу.

Задихана кинула ся вона в пекарню й сама не знала, як-би скоріше й ясніше оповістити радісну новину.

— Панно Стафо! Панич вернув ся!

В пекарні не було нікого: ні Стафи, ні наймичок. Горничка пани теж була порожня. Інґрід побігла по всьому домі, по покоях, куди ще ніколи не входила та все гукала.

— Панно Стафо! Панно Стафо! Панич вернув ся.

Вона була не при собі і все ще кричала, коли вже круг неї зібрали ся дві наймички, панна Стафа і сама пані.

Інґрід разураз повторювала ті-ж самі слова, бо, була надто зрушена, щоб замовчати.

І всі вони зрозуміли, всі вони були вражені, як і вона: губи й руки тремтіли у всіх. А Інґрід схвильована, не тямлючись обертала ся то до однієї, то до другої.

Їй хотіло ся щось розяснити, щось звеліти, але що саме? Які прикази? І як таки можна так стерятись!

Вона змішала ся і дивила ся на пані.

— Чого-ж се я врешті хотіла?

Стара пані тихим тремтячим од хвильовання голосом почала давати порядок.

— Подайте світла! Роспаліть у комінку в паничевій хаті! — трохи пошенки казала вона, — приготуйте йому одіж!

Хоч і не час, і не місце було тут чим пишатись, але в голосі панни Стафи мимохіть вчула ся малесенька нотка гордощів, коли вона сказала:

— В паничевій кімнаті що-дня напалено. Одіж давно наготові.

— Піди, Інґрід, до себе! — сказала пані.

Але молода дівчина не послухала ся: вона пішла у маленьку вітальню, стала коло вікна тай заридала тяжко, невдержно, сама почуваючи, як глибоко вона зрушена.

Нарешті нетерпляче обітерла сльози й почала дивитись на снігову плащинку перед будинком. Тільки-б сльози не заважили: при місяшному сьайві не так видео.

Ось він увійшов у хвіртку.

— Ось-ось він — крикнула вона пані радникової: — він іде швидко! він біжить! Та йдіть-же, сюди, довідайте ся самі.

Пані радникова мовчки сиділа коло комінка й прислухала ся.

— Цить, цить! — попрохала вона Інґрід: — не заважай мені: я хочу підслухати його ходу!

Інґрід причаїла дух, щоб не заважати пані прислухатись його ході. Вона стояла, конвульсійно, вхопившись за лутку, неначе бояла ся впасти.

— Тихо, тихо, — казала собі: — мати хоче вчути ходу свого сина!

Радникова сиділа уся подавшись наперед; душа її насторочилась.

— Чи чує-ж вона як іде він через сіни? Оттепер мабуть сподіває ся, що він зараз зверне у пекарню.

Інґрід бачила, що стара пані не обісмілюеть ся иншого сподіватись.

— Чи чує вона, як рипнули двері на гору? Чи чує, — як швидко підіймасть ся він по сходах? на другий поверх? Ось він бере по дві, по три проступки разом.. Чи чує вона се?

То вже не була важка хода селянина, якою він вийшов був з дому... Ось-ось.. хода наближажаєть ся до вітальні.. Боже, як колотять ся серця! Якби він в сю хвилину ввійшов, то обидві мабуть не вдержали ся й скрикнули у голос.

Не дійшовши вітальні, хода повернула до паничевого покою.

Пані радникова впала головою на спинку кресла й заплющила очі. Інґрід подумала, що мабуть вона б рада й умерти у сю хвилину.

Не росплющуючи очей, пані простягла руку.

Інґрід нечутно подійшла і вхопила ту руку. Стара притягла її до себе.

— Міньоно, Міньоно! Осе є твоє справжнє йменнє!

— Ні, — прошепотіла вона: — тепер не можна плакати! Тепер не можна про се говорити. Ось візьми собі стільчика та підсядь сюди до вогню. Нам, дитинко, треба заспокоїтись. Балакаймо про щось друге: коли він увійде, нам треба бути зовсім спокійними.

Через півгодини увійшов Геде. На столі було все наготоване до чаю і лампа горіла. Він і справді переодяг ся: усякий слід селянина зник, він виглядав справжнім паном.

Інґрід і пані радникова міцно стиснули одна одній руки. Вони все готували ся його стрінуги.

— Не вгадаєш, що він зробить, або скаже — промовила пані, — завше він був якийсь особливий. Але чи так, чи сяк, а треба бути зовсім спокійними.

Інґрід справді зовсім заспокоїлась. Невимовно велике почуттє щастя охопило її і втишило її всі турботи.

Їй здавало ся, вона йде шляхом до небесного раювання, — безклопотно лине на крилах янголиних туди в небесну височінь!

В Гуннарови не знать було й сліду ніяковости.

— Я зайшов тільки сказати, що у мене дуже болить голова — сказав він, — а через те я зараз же ляжу спати. Ще на озері розболіла ся.

Пані нічого не одмовила. Те, що він сказав, було таке звичайне, просте, а разом і несподіване.

Минула ціла хвилина, поки вона розібрала, що він нічого не памятає про свою хворобу, а живе десь у минулому.

— Шклянку чаю проте, мабуть, випю — сказав Геде, здивований мовчанкою матери.

Пані радникова підійшла до столу. Він глянув на неї.

— Ти плакала, мамо? Чого се ти така мовчазна?

— То ми зараз згадували одну сумну подію — я та ось моя молоденька подруга — сказала пані радникова, вказуючи на Інґрід.

— Ох вибичай, будь ласка! — похопив ся він, — я не бачу, що в тебе гість!

Молода дівчина вийшла в освітлене коло, гарна як янгол, знаючий, що перед ним зараз одчинять небесну браму.

Геде вклонив ся досить сухо — очевидячки не знав, хто се перед ним.

Пані познайомила їх.

Він ледве глянув на Інґрід.

— Я бачив панну Берг осе на льоду — сказав він.

Він нічого про неї не знав, ніколи зроду не бачив.

ІХ.

Щаслива пора настала. Хоч Гуннар Геде був ще не зовсім здоровий, але в Мунктані вірили, що він одужає і се ущасливлювало всі серця.

Памяти Гуннар сливе не мав: багатьох подій свого життя зовсім не пригадував, вмів грати на скрипку, забув усе, чого коли вчив ся, а свідомість у його була о-стільки плоха, що він навіть неохоче писав або читав. Але все-ж йому кращало.

Він уже не був у тому постійному остраху, він любив свою матір; вигляд та звички освіченого чоловіка вернули ся до його.

Звісно, що і пані, й вся оселя були щасливі.

Сам Геде був у найкращому настрої, всенький день він сміяв ся жартував, ніколи не загадувавсь, якось проминав усе, що було йому не в тямки, ніколи не заводив розмови про щось, над чим треба було мізкуватись, але балагав охоче та жваво.

Найвеселіший був коли рухав ся: то він брав Інґрід з собою на лід, то возив її саночками. Хоч мало при тому з нею балакав, але їй було любо з ним. До неї він був прихильний, як і до всіх, але ні крихотки не закоханий.

Частенько він згадував свою наречену і все дивував ся, що вона нічого йому не пише й не подає жадної вісточки. Але й сей смуток швидко промайнув: він якось умів одгонити усякі журливі думки.

А Інґрід збагнула, що оттаким побутом він ніколи не видужає. Треба було його примусити хоч раз та гаразд задуматись, зазирнути в самого себе, а на се в його, очевидячки, не вистачало духу. Але ні вона, ні хто другий не зважували ся примусювати його. От, якби він хоч трошечки покохав її — о, тоді-б вона може й зважила ся — думала собі Інґрід. Їй здавало ся, що усім їм треба було насамперед хоч трошечки щастя.

Саме в ту пору трапило ся, що в пастора де виховувалась Інґрід, умерла дитина. Гробокон мав йому копати могилу. Він копав саме коло того місця, де торік копав на Інґрід. Прокопавши кілька ліктей, він натрапив на край віка.

Гробокон не вдержав усмішки: до його звісно, долинула чутка, що покійниця, захована там, приходила до пасторші. Ніби в день похорону вона одшрубувала віко, вийшла з могили й прийшла додому. Треба знати, що пасторшу на селі не дуже то любили і звичайно були раді пащикувати про неї.

— Як би то люде знали як добре під землею заховані покійники — думав гробокоп, — та як щільно віка...

Думки йому перервали ся. На краю труни, що виглядав з землі, віко було трошки зсунуте тай одна шрубка не закручена.

Він нічого не сказав, навіть не подумав, тільки покинув копати і засвістав полкову зорю, бо був колись москалем. Але потім поміркував, що краще доладу обдивитись об що тут йде. Гробокопови не личить панькатись з думками про мерців, що встають з гробів та ходять осінніми ночами лякати людей. Він узяв ся копати тай напоров ся лопатою на труну, а труна ясно й виразно промовила йому, що вона порожня, порожня, порожня!

За півгодини гробокоп був уже в пасторському дворі.

Питання, дивування, вигуки так й посипали ся. Тепер усім стало ясно, що дівчину справді приніс далекарлієць у торбі. Але що стало ся далі з нею?

Бабуся Ганна Стіна стояла біля печі: доглядала пирогів, що пекли ся на поминки. Довго вона мовчала, прислухаючись до розмови, тільки пильнувала печево то виймала дечко, то знов посовувала, так що страшно було й наблизити ся до її довгої лопати. Але нарешті одіпнула хвартуха обігерла піт та сажу з обличча тай пішла просто у покій до пастора і сама не знаючи, як се стало ся.

Нічого було дивуватись, що однієї гарної мартової днини перед паньским будинком у Мунктані спинили ся маленькі своєробні санки з зеленими квітками по червоному полю, запряжені гнідою конячкою.

Пастор сам приїхав по Інґрід, — вона повинна їхати до матери.

Він не дуже розводив ся про те, які вони раді, що вона жива — по всему його обличчу й так було видно, який він радий.

Він ніяк собі не міг того подарувати, що його приймачці погано у їх жило ся і ось тепер сяяв з радощів, що може ніби наново почати й полагодити усе.

Про втіканне Інґрід а-ні словечка, бо навіщо-ж згадувати такі речі та даремне мучитись? А Інґрід добре розуміла, що й пасторша пережила тяжкі часи, бо сумлінне гривло її, тай вся родина дуже бажала її повороту, щоб загладити свою провину. Інґрід зрозуміла, що мусить їхати з пастором, коли хоче показати вареченим батькам, що не має серця проти їх.

Всі находили, що то річ звичайна, що вона поїде до пастора погостювати тижднів на два. — Чому ні? Одмовлятись тим, що вона необхідна у Мунктані вона не могла: Геде любісінько міг прожити без неї кілька тижднів. Для неї самої се, правда, було важко, але як всім здаеть ся, що се так, то, звісно, вона мусить згодитись. Може вона серцем і

сподівала ся, що її попросять зостатись. Коли сідала в санки, усе думала: от-от, пані або панна Стафа непременно вернуть її, не пустять; не вірило ся, що се вона їде алеями, звертає у ліс і за нею потроху зникає ззаду весь Мункхтан.

А може то її не вдержували тільки через добрість: мовляв, молода душа нудить ся й рветь ся геть з Мунктану? може набридло доглядати божевільного? Інґрід вже й руку підняла, щоб ухопити віжки та завернути коня. Тепер, коли проїхали цілу милю, їй здало ся, що мабуть її через се й одпустили. І так скортіло вернутись - довідатись, чи правда тому. І їй здало ся, що блукає вона серед глухого бору, де її оточує глибока тиша, ні од кого ні одвіту ні просвіту. Здавало ся, що швидче-б од сосни та ялини, або од білки та пугача можна було сподівати ся поради, ніж од людей.

Тепер Інґрід було однаковіснько, як би там ни жило ся вдома. „Мабуть добре“, думала вона, але се їй було зовсім байдуже. Як би її тепер посадили в чудовий палац у розкішному садку і то-б її не втішило, бо нема такого м'якого ліжка, де-б можна було заколисати журбу.

Спочатку вона невпинно благала, щоб їй дозволили вернутись, бо вона вже навтішала ся, побачивши батьків, братів та сестер. Але сказано їй, що тепер, мовляв, сльота, треба потерпіти, адже-ж не вмре, коли зараз не поїде в Мунктан.

Інґрід ніяк не розуміла, чого се всі на неї гнівають ся, як вона тільки згадає за Мунктан — й батьки, й чужі люде, неначе, справді, тому, хто живе в Реглянді, вже не личить і думати про инче місце. Незабаром однак вона розібрала, що краще зовсім не балакати про відїзд, бо тільки що знімеш розмову, зараз знайдуть ся усякі перешкоди: мало того, що шляхи не протряхли — нагороджували круг Інґрід цілі мури-окопи: то треба ткати полотно, то садовити розсаду, то стьобати ковдру, а то знов: — наступають іменини пастора, а там — невже таки виїхати, не одгулявши весілля Карін Ляндсберг?

Виходило — хоч здійми руки вгору та благай весняне небо, щоб воно прискорило свою працю. Зосталось одно: просити в Бога сонця та тепла, благи ласкаве сонечко, щоб воно проймало своїми проміннями густі сосни та прогоняло з-під їх сніги. Миле, добре сонечко! Хай собі в долинах зостаєть ся снігу, скільки завгодно, аби лиш гори счистили ся та попросихали стежки лісові! Тільки б швидче пастухи вигонили череду на узгірря, а самі оселили ся в своїх лісових хижках, тільки-б попересихали рудки, щоб можна іти навпростець!

Інґрід не збирала ся чекати okazji, або просити грошей на підводу — тільки б лісові стежки попросихали — вже вона якоїсь ясної весняної ночі вирушить сама, ні в кого не дозволяючись.

Давно Інґрід думала, що завше нудьгує за весною. Звичайно, люде її нетерпляче дожидають. Аж тепер вона збагнула, що то є нудьга за весною! — те що раніш було, ніяк не можна назвати тим іменнем.

Перше вона було радіє зеленим брунькам, першим проліскам, співам дроздів або зозулї, — але то були дитячі забавки! Хто радий лиш красї, той не журить ся за весною.

Нї, отой справді нудить ся за нею, хто здатен цілувати першу проталу гальовинку, хто поспішає зірвати перший листочок кропиви та добре ним онектись, щоб вчути, що ось вона таки прийшла.

Усі були до Інґрід ласкаві, прихильні, але хоч вона нікому й словечка, всі чогось були певні, що вона тільки й думає, як би швидче виїхати.

— Не розберу, чого се тобі так кортить у ту нещасну оселю доглядати божевільного? — сказала колись Карін Лянсберг, неначе вчитавши у Інґрід у думках.

— О, нї, вже їй зовсім перехотїло ся! — втрутила ся в розмову пасторша, перше ніж дївчина успїла сказати словечко. Коли Карін пішла, пасторша сказала :

— Люде всі дивують ся, чого се ти хочеш од нас їхати.

Інґрід мовчала.

— Люде кажуть, що ти закохала ся в Геде з того часу, як йому покращало.

— О, нї, зовсім не з того тільки! — А самій стало смішно.

— Але про те він не такий, щоб за його можна було виходити заміж. Ми з батьком уже радили ся про се і по-нашому тобі краще зоставатись у нас.

— Якї ви добрі! — сказала Інґрід.

Все-таки не діймали віри Інґрідї, яка вона нї була покїрна та слухняна, і Інґрід ніяк не могла догадатись, яка то сорока на хвостї носить їм про її замїри.

Нареченїй матери мало було того, що заборонити їй відїзд, вона ще додала :

— Якби ти їм потрібна, могли б же вони написати листа!

Інґрідї знов стало смішно: де-ж видано, щоб з зачарованих замків та приходили листи!

А колиб тільки пасторша знала, скільки вона й без того приймала вісток — отоб дивувалась!

Звістки приходили і в день, і в ночи: в день у примарах, в ночи у-віснї „він“ подавав Інґрідї звістку, що вона йому потрібна, що він хворий, такий хворий!

Вона знала, що він знов на дорозї до божевілля і що їй пора вер-

нутись до його. Як-би хтось сказав їй про його хворобу, вона-б тільки й промовила, що давно вже про се знає.

Великі зорі-очи все вдивляли ся кудись у далечінь. Хто бачив той погляд, тому вже годі було вірити, що Інґрід вседить спокійно вдома.

Адже по обличчю людини знати, чи їй добре живеть ся вдома, а чи пориває її в инший край: — досить для того тільки малої іскри щастя в очах, коли людина вертаєть ся з роботи або одпочиває при світлі коло печи, — а в очах Інґрід ніколи не світила ся та радісна іскра, от хіба тільки як гляне на гірський струмок, що шумуючи збігав з кручі, — бо він же їй шлях пробивав.

Якось Інґрід сиділа у двох з Карін Ляндсберг і почала розповідати їй про своє житте у Мунктані. Та аж злякала ся: як се Інґрід могла оттак жити? Карін Ляндсберг збирала ся, як відомо, заміж. Вона була дуже закохана і ні про що инше не могла балакати, як тільки про свого милого. Все, що вона знала, вона навчила ся у його, а коли брала ся до якого діла, то не инакше, як після поради з ним.

Саме тепер і згадала вона, що Оляф їй колись говорив і надумала ся скористати з того, щоб Інґрід остерегти, як би вона справді закохала ся у божевільному.

Ось, мовляв, який той Гуннар Геде божевільний: в осени Оляф їздив на ярмарок з якимись панамі, що упевняли його, ніби „Цап“ зовсім не безглуздий, а тільки так вдає, аби привабати покупців та краще продати крам. Оляф стояв на свому, пани на свому. Оляф, щоб доказати свого, пішов на товариачу торговицю і купив там маленьку миршаву кізку. Отгоді і побачили, що його правда: тільки що пустив Оляф кізку на стіл, де вже Геде росташував ся з своїми ножами та ножицями — як не дремене той! покидав і торбу, і весь свій крам. І всі дуже реготали, як побачили, що він так злякав ся мізерної тварини. Як же можна, щоб кохати оттакого божевільного?

Може се вона зробила й необачно, що за весь час розмови не глянула на Інґрід: як би побачила, як у тієї стисли ся брови, певне спинила ся-б!

— А ти хочеш виходити заміж за чоловіка, що зробив оттак? Та вже краще вийти за самого „Цапа“!

Інґрід вимовила се так твердо та рішуче, аж чудно було, що вона, така завше м'яка, лагідна, може бути такою твердою. Се ушпигнуло Карін в серце: кілька день вона ходила, як не своя: може Оляф і справді не такий чоловік, як би їй хотіло ся. Думка ся труїла їй житте, аж поки вона не признала ся Оляфови, а той, звісно, приголубив і розважив її.

Дождатись весни у Вермлянді не так-то лехко. Буває, що після

теплого соняшного дня усі поля к світу забіліють од снігу, буває що кущі агріса та травиця вже як зеленіють, а березовий ліс стоїть голий тай годі! На зелені свята в долині вже цвіла весна, а молитви Інґрід ще не дійшли до Бога: ні один скотар не переселився у ліс, ні одна рудка не висохла і по лісових стежках не можна було пробратись.

На перший день зелених свят Інґрід з матір'ю поїхали до церкви. За-для такого великого свята вони поїхали у колясі.

Бувало, ніщо так не тішить Інґрід, як ото вихорем винестись на церковний майдан, та бачити, як селяне вздовш дороги й попід кам'яним муром усі раптом здіймають шапки, вітаючи їх, а ті, що були серед шляху, одскакують набік, немов переполохані.

Тенер їй ніщо те не тішило. „Журба одбирає пахощі у рожі, а в місяця слево“, каже примовка.

Однак їй подобалося те казанне, що вона вчула в церкві; їй було любо, як Христос утішив своїх учнів, їй було відрадно чути, що Христос втішає усіх, хто вболіває за ним.

В той саме час, Інґрід та другі парохвіяне сиділи в церкві, — великим шляхом ішов високий далекарлієць. Він видко не розбірав зими од літа, або свята од будень, бо на йому був кожух, а на плечах важка торбина з залізним крамом. Він не ввійшов у церкву, а прокрався поуз коні, що були на припоні під повіткою й зайшов на цвинтар.

Тут він присів на одній могилі й задумався про покійників, що тихо сплять у сирій землі й про ту покійницю, що прочнула ся. Він все ще сидів, як народ почав йти з церкви.

Попереду всіх вийшов Оляф, наречений Карін,

Неможна вгадати, що вабило його, цікавість, чи що инше, але він підійшов й завів з ним розмову. А може йому кортіло дізнатись, чи справді він, про якого казали, що одужав був, осе знов збожеволів?

Виявляло ся що справді.

Далекарлієць сказав Оляфови, що він сидить, чекає тут одну дівчину, найменше Гробову Лілею. Вона мовляв, зараз прийде та гратиме йому, а грає — вона так, що сонце починає танцювати й зорі зплітають ся у танки.

Оляф сказав, що та, яку він очікує, стоїть якраз на церковному майдані і що варто лиш підвестись, щоб побачити її звідси. — Вона певне зрадіє, побачивши! — сказав він йому.

Пасторша та Інґрід тільки що збирали ся сісти у калюсу, як побачили, що до їх біжить далекарлієць.

Він пробіг поуз коні, не зважаючи на їх й дуже махав дівчині рукою.

Побачивши теє, Інґрід стала як укопана. Не можна було зважити,

що більше: чи радість, що побачила його, чи горе, що він знов стратив розум, але все инче на світі вона забула в ту хвилину.

Очи у неї засяяли. В сю хвилину вона вже не вбачила в йому нічемного хворого, а тільки вчувала, як близько та шляхетна душа, за якою вона так сумувала.

Народ, що вийшов з церкви, оточив їх й всі дивили ся, очей не зводили з Інґрід. Вона стояла, а-ні руху назустріч, дожидаючи. А люде всі бачили сяєво щастя на її обличчі, неначе-б до неї йшов великий красень, а не нещасний божевільний.

— Здавалось, — казали потім люде, — неначе між його та її душею був якийсь таємний звязок, такий глибокий та невловимий для людського розуму!

Коли Геде вже був не більш, як на два ступені, пасторша раптом обхопила Інґрід і посадила в колясу: вона не хотіла сієї зустрічи отут, привселюдно. В той же мент, як вони опинились в колясі -- фурман вдарив по конях й погнав у весь дух.

Ззаду розляглись дикі, душу проймаючі викрики.

Пасторша дякувала Богови, що дівчина була вже з нею.

Незабаром на пасторський двір прийшов якийсь селянин тай викликав пастора.

Він прийшов порадитись, що робити з божевільним далекарлійцем, який почав бушувати так що довело ся вже його звязати. Що мовляв, пан-отець порадять? Що з ним почати?

Пастор тільки й міг пораяти: везти хворого, яко мога швидче до дому. Він сказав селянинови, хто се такий і де він живе...

Пізніше він розказав Інґрід, що стало ся з далекарлійцем. На його думку, краще було сказати їй усю правду, щоб вона швидче зохмала ся.

Але як настала ніч, Інґрід зрозуміла, що тепер вже чекати немає чого. Відна дитина пустила ся в путь, щоб хоч битим шляхом достати ся до Мунктану. Вона вірила що й так вона досягне своєї мети, хоч знала, що тудою було у-двоє далі, ніж через ліс.

X.

Було вже надвечір другого дня зелених свят.

Інґрід йшла битим шляхом. Місцевість була мальовнича; в-далені видніли гори, а проміж нивами тай посеред самих нив зеленіли купки берез.

Горобина та дика вишня стояла у-цвіту. На осиках тремтіли ніжні липучі листячка, у фосах побіч шляху тихо плескала ся прозора водиця, а чисто змиті камінці на дні блищали крізь воду, неначе самоцвіти.

Інґрід з смутком на серці думала про того, хто знов стратив розум. Вона мізкувала ся, як би то йому допомогти, а сама себе питала ся, чи придасть ся на щось оте, що вона покинула рідну оселю.

Їсти їй хотіло ся, ноги втомили ся, черевики почали дертись.

— Чи не краще-б вернутись — думала вона: — все одно, я мабуть ніколи не дійду!

Що далі — робило ся сумніше. Мимохіть лізла все одна думка, що тепер, коли він наново стратив розум, вона вже йому нічого не вдіє. Вже мабуть пізно й даремне буде всяке силкування зробити щось кращого.

Але кожен раз, що вона збирала ся повернути назад, — коло саміснійкої щоки їй зявляло ся обличче Геде, як вже нераз було. У ній знов прокидала ся надія, їй здавало ся, що він її кличе, й в серці росла віра, що вона таки врятує його.

У ту хвилину, як Інґрід підняла голову та глянула трохи бадьоріше кругом, — вона побачила на шляху поперед себе якийсь кумедний поїзд.

Маленька шкапа везла повозчину; на її сиділа гладка жінка, а рядком дибав сухорлявий чоловік з довгими сивими вусами.

У глухому сільському закутку, де ніхто не розуміє мистецтва, пан і пані Бльомґрен завше приймали вигляд звичайних міщан. Повозка, на якій вони їздили, була напята полотном так, що й нікому б на думку не спало, що там були сховані усякі хвокуси, вертепні ляльки та прилади до фейерверків. Ніхто-б не впізнав, що гладка жінка, яка сиділа високо на возі й мала вигляд заможної мішанки — то й була та сама міс Біоля, що колись літала в повітрі через цирк.

Ніхто не подумав би, що чоловік її, що йшов рядком, скидаючись на одставного салдата, — часами за-для розваги нудної подорожи робив сальто-мортальє, стрибаючи через коняку, або дратував чижиків та дроздів що співали в кущах при дорозі такими брухомовними хвокусами, що вони аж не тямали ся.

Маленька конячка, що колись замолоду крутила карусель, ніяк не хотіла бігти, коли не чула музики. Через се пані Бльомґрен мусила завше грати на маленькій гармонії, яку ховала в кишеню, тільки що стрівала ся з ким-будь, щоб люде бува не приєднали й їх до тієї верстви артистів, яких на селі ніхто не поважає.

Оттаким способом вони посували ся уперед дуже поволі, але їм таки й спшити не було куди.

Сліпому музиці, що належав до їхнього гуртка, було наказано, щоб він ішов собі трошки з заду, на те, щоб люде не подумали, що він з ними товаришує.

ЛНВістник кн. XII, 1910.

У сліпого за поводарку була маленька собачка: панство Бльомґрен не дозволили щоб його водила дівчинка: то раз-у-раз би нагадувало їм другу дівчинку, що звали Інґрід, а се було-б дуже тяжко!

На провесні уся кумпанія виїжджала на село. Які-б ни були гарні заробітки в місті, — пана й пані Бльомґрен в сю пору завше тягло геть, — на те вони й були справжніми артистами, оте панство Бльомґрен.

Вони не впізнали Інґрід, а вона теж зразу пролинула була не вітаючись, бо бояла ся згаяти багато часу. Але зараз же подумала, що то було-б невдячно і негарно так робити — і через те вернула ся до їх.

Як би могло щось урадувати Інґрід, то певне зраділа б вона, бачучи оту радість стареньких артистів, коли вони впізнали її. Пішли попити, вигуки, зняла ся жвава розмова. Конячка вже кілька разів повертала голову, неначе питала: що-ж стало ся з каруселью?

Інґрід чогось балакала більш за всіх. Старі зараз же помітили, що вона чогось плакала і самі так зажурили ся, що вона мусила вже розказати їм усе, що довело ся їй за останній час пережити.

Їй навіть полегшало од свого одвертого оповідання, бо старі мали зовсім свій особистий погляд. Вони залескали в долоні, коли Інґрід довела до того, як вона прокинулась у труні та як налякала пасторшу.

Вони голубили її та хвалили, що вона втекла з пасторської оселі. На їх думку, тут не було ні тяжкого, ні сумного, а все було повно надій.

Вони неначе не мали ніякої мірки для дійсности і через те зовсім не розуміли всеї ваги її. Всяку життєву надію вони мимохіть рівняли до вертепних пес та пантомім.

Адже було трошки трагічного і в вертепі, але тільки для того, щоб дати дужчий відтінок, а все звичайно кінчало ся щастем та радістю для всіх.

Щось захоплююче було в сій життєрадості.

Правда, Інґрід знала, що панству Бльомґрен не вирозуміти всього її лиха, але їх веселі розмови якось бадьорили.

Однак старі дали їй справжню заемогу. Вони розказали, що на обід заїхали якісь селяне з одним божевільним.

Пані Бльомґрен, що не могла бачити божевільних, зараз же схотіла їхати, а пан Бльомґрен послухав ся її.

Може той нещасний і був саме Інґрідін вихованець? Інґрід і сама впевнилася ся в сьому і хотіла зараз іти далі. Тут Бльомґрен звичайним собі врочистим тоном звернув ся до дружини з запитанням: хіба вони не за ради самої весни виїхали на село і чи не однаково їм, куди їхати?

Інґрід

А папі Бльомґрен з неменшим-же запалом перепитала: чи не думає він, що вона тепер покине свою любу Інґрід раніш, ніж та допливе до щасливого берега?

Оттаким то побутом карусельна конячка повернула назад і розмові стало заважати те, що треба було раз-у-раз комусь грати на гармоніку. Коли пані Бльомґрен хотіла балакати, то мусила, одірвавши гармоніку од губів, зараз же передавати чоловікови, а коли припадала потреба говорити йому, то так само він вертав її дружині. А конячка спиняла ся що разу, як була та передача.

Усю дорогу добренькі старі артисти розважали Інґрід.

Вони пригадували усяких пес, які колись давали ся у їх вертепі, потішали її й Сплячою Царівною й Попіломцею, й всіма на світі казками.

Паньство Бльомґрен і очей не зводили з Інґрід, аж поки на свою втіху не побачили, як нарешті засяяли ті очі.

— Очи аргистики! — переморгнулись вони: — адже ми казали, що у неї очі артистки!

І, хто зна вже чого, вони рішили одразу, що Інґрід тепер належить їм, належить мистецтву і бере участь в якийсь драмі. То було великою втіхою їм на старість.

Старі поганяли, яко мога швидче, одного бояли ся: як-би не спізнитись, що вже божевільного Геде не буде в коршмі.

Однак боятись їм було нічого: божевільний все ще був там, а до того ще ніхто не знав, як і приступити до його.

Двоє реглюндян, що привезли його, повели його в панську горцю та й замкнули там, поки то дадуть коней. Вони покинули його там з скрученими назад руками, але невідомо як, йому вже пощастило випрочатись і, коли селяне прийшли по його, він, цілком уже вільний, вхопивши стільця замість зброї, скажено вимахував ним, наміряючись вдарити першого, хто тільки підійде.

Селянам довело ся тільки швидче тікати, замикаючи за собою двері. Вони сиділи тепер, дожидаючи хазяїна та наймитів, щоб тоді усім вкупі звязати божевільного.

Отже й навпаки сьому, надія, що викликали у Інґрідіному серці старі артисти, — не пропала.

Правда, Інґрід знала, що Гуннарови зараз гірш ніж коли, але вона-ж иншого й не сподівала ся. І тепер все вона кохала надію. Не казки артистів, а їх дуже гаряча любов додавала їй бадьорости.

Інґрід попрохала, щоб її впустили до Геде, кажучи, що знає його і що він їй не зробить лихого.

Але селяне одмовили, що ніби вони-ж принаймні ще не стр

розуму : адже божевільний вбе всякого, хто лиш беззбройний увійде до нього.

Довго Інґрід сиділа та думала мовчки. Вона міркувала про сьогоднішню зустріч з Бльомґренами : мабуть се не дурно, мабуть тая зустріч має якесь особливе значіння, бо инакше собі й пояснити не можна.

Почала пригадувати, як то Геде polegшало у перше : може-б і тепер навести його на якісь згадки про минуле та одтягти од божевільних думок ? Довго сиділа та думала, думала...

Пан і панї Бльомґрен сиділи на ослонї коло коршми з такими сумними обличчами, наче то були не їхні, а чийсь чужі ; кожную хвилину здавало ся, от-от заплачуть.

Та ось вийшла до їх Інґрід їхня, „люба дівчинка“, усміхнула ся як уміла тільки вона одна усміхатись, погладила їх по стареньких зморхлих щоках і попросила зробити їй велику втіху : представити одну з тих кумедій, які вона колись що-дня бачила у їх — се ніби, було-б для неї великою розвагою.

Старі спочатку одмовляли ся, що не в тому ніби вони настрої, але-ж як Інґрід ще двічі-тричі подарувала їх своїми усмішками, вони подали ся : пішли до воза і почали витягати свої тріко, вшиті ясками.

Коли все було готове і сліпий музика теж надійшов, Інґрід сама вибрала місце, де було треба представляти.

Вона не хотіла, щоб вони робили се в дворі перед коршмою, а одвела їх у садок, що оточував коршму з другого боку. То власне був і не садок, а так собі город, де ще ніщо на грядках не посходило, за те-ж там росло кілька яблунь у цвіту і ось Інґріді схотіло ся, щоб вони представляли як раз під однією цвітучою яблунею.

На голос скрипки збігло ся кілька наймитів та наймичок, так що на представлення зібрала ся чимала купка народу. Але панство Бльомґрен все ще не хотіли починати.

Вони бач дуже зажурені, Інґрід од їх дуже багато вимагає. Та й вигадка завести їх у садок здала ся панї Бльомґрен зовсім недотепною : адже вона мабуть і не подумала, що туди-ж одчиняють ся вікна з панської горниці. Ну що, як божевільний, почувши музику, та вистрибне вікном на їх ! Панї трохи не втікла серед самого представлення, коли раптом одчинило ся вікно, але зараз же заспокоїлась, побачивши перед вікном гарного хлопця.

Він був, правда, в одній камізелці, але взагалі був гарно вдягнений, погляд у його був спокійний, губи всміхали ся, а однією рукою він раз-у-раз одкидав кучері, що спадали йому на чоло.

Пан Бльомґрен був так захоплений своєю працею, що вже нічого

не помічав, пані-ж Бльомґреновій не було инчої роботи, як на всі боки розсилати летючі поцілунки, то вона добре до всього придивила ся.

Дивно засяяла молода дівчина! Очи її блищали небаченим блиском, а обличче збіліло, що аж світило ся. Щаслива, промениста, вона не зводила очей з вікна і з того, хто в йому стояв. А він, не довго думаючи, став на лутку, а звідти й скочив у садок. Потім підійшов до сліпого попрохав у його скрипку. Інґрід зараз-же взяла у сліпого скрипку і подала йому.

— Заграйте вальса з Фрейшютца! — сказала вона йому.

Він почав грати, а Інґрід усміхала ся і так надзвичайно, що пані Бльомґрен здавало ся — от-от дівчина перекинеть ся в соняшний промінь і полине геть.

Зачувши гру незнайомого, пані Бльомґрен зараз-же впізнала його.

— Ось воно що! — сказала собі подумки: — та се-ж він! Так ось чого їй схотіло ся, щоб ми представляли.

Гуннар Геде сновитав по хаті з такою лютістю на серці, — привів-би вбив першого, хто нахопить ся. Але тільки почув скрипку, як се йому разом нагадало одну подію з його минулого.

Одразу не міг був розібрати, де-ж се поділа ся його власна скрипка, але згадав, що її взяв з собою Юлін. Нічого робити, треба попрохати хоч у того сліпого, щоб хоч трохи заспокоїти душу. Він зараз почав грати і не думав, що вже кілька років не грав нічого иншого, як поганеньких якихсь пісеньок. Він був тепер певен, що він в Упсалі, в будинку, що обріс диким виноградом і кожної хвилини сподівав ся, що зараз комедіянти почнуть танцювати.

Щоб пригнати їх до танців, він з усієї сили намагав ся грати захоплююче жваво, але пальці йому чогось подубіли, а смик не слухав ся.

Напружив ся з усієї сили, так що піт зросив йому чоло, а таки нарешті знайшов справжню мелодію, під яку танцювали в перший раз. Він заграв так ніжно і так гаряче, що не можна було встояти.

Але старі комедіянти і не думали танцювати. З того часу як в Упсалі вони стріли ся з студентом, сплигло чимало часу, вони й забули зовсім, як тоді були запалили ся і тепер не догадувались, чого се він од їх хоче.

Геде глянув на Інґрід, немов питаючи її, чого-ж се вони стоять. Але вражений неземним сяєвом в її очах, він покинув грати. Хвилину стояв нерухомий, оглядаючи присутних, а вони дивились на його чудними стурбованими очима.

Не можливо було грати під такими поглядами і він пішов геть.

У кутку садка стояло де-кілько яблунь у цвіту — туди він і попростував.

Він зрозумів, що ніщо кругом не схоже до його згадок про Упсалу: і Юлін його не замикав, і він не в Упсалі: адже те, що сад тут куди більше, а по мурі не дереться виноград — ні, се не Упсала!

Але йому було байдуже: він уже бог-зна коли не грав, а тут в руки попала ся скрипка: уже-ж таки він пограє! Він притулив скрипку до щоби, загравав: знов чогось шкодять неловкі рухи пальців: він може грати тільки простеньких мельодій.

— От-же доведеться, мабуть, починати наново!

Усміхаючись, він загравав маленького менуета. То була перша песка, що загравав йому батько, яку він вивчив після того по памяти. Одразу згадала ся вся дитяча подія, навіть слова вчули ся: „даревич танцювать схотів та й ніжку поломив“.

Після сього наміг ся пригадати ще кілька легеньких танців. Він грав їх, бувши школяром, коли його було запрохано грати на уроках танців у одному дівчачому пансіоні. Він тепер наче бачив, як крутили ся, як стрибали маленькі дівчатка, а учителька увесь час одлічувала такт притопуючи ногою. Далі він ще обісмілив ся: загравав уже один з квартетів Моцарта, якого він вивчив ся, ще будучи гімназістом у Фалуні.

Стало ся так: кілька підстаркуватих аматорів-музик виготовали сей квартет для якогось концерта. Той, що грав першу скрипку, несподівано заслаб і тоді першу скрипку доручили Геде, дарма що він ще був молодий — він дуже тим пишав ся.

Йому тепер ішло тільки об тім, щоб розімняти пальці, коли грав оті дитячі пески, але незабаром помітив, що щось недоладу: у голові панує якась густа темрява, що зовсім ховає од його минуле. Тільки він починав пригадувати якусь мельодію — йому здавало ся, що він шарить у темній хаті навпомацки, починав грати — і темрява розвівала ся, так що й сам не замів, як потроху пригадав усі дитячі та шкільні роки. Тоді він поклав ся на скрипку: чи не виведе вона його зовсім з темряви.

Справді за кожною песою трохи розвиднювало ся. Скрипка вела його з року в рік, пригадала йому товаришів, студентство, веселі молодечі забавки. Муром стояла перед ним темрява, а коли він, озброєний скрипкою наступав на неї, вона подавала ся назад крок за кроком.

Иноді він озирав ся, чи не зімкнула ся вона знов за ним — але і ззаду був соняшний день.

Скрипка тимчасом довела його до цілої низки дуетів з клявікордами. З кожного він грав якихсь два такти, а темрява усе одступала, так що незабаром він уже пригадав свою наречену і заручини. Він би охоче спинив ся на сьому часі, але треба було ще розігнати і останню темряву, ніколи гаятись.

Чогось він загравав якогось псалма... згадуєть ся, що чув його тоді, як йому було дуже-дуже сумно, згадуєть ся, що сидів тоді у сільській церкві, але чого-ж се йому було сумно?

Того, що він ходив по селах та хуторах вбогим гандлярем.

Так! то було важке житте! які гіркі спогади!

Смичок вихорем літав по струнах і знов темрява одступила геть-геть.

Ось глухий дрімучий бір... Замерзлі кози: чудні такі горбки наметені хугою. Згадала ся і подорож до нареченої, і розмир з нею. І зразу все виринуло перед ним, ясне та зрозуміле...

Сі спогади вже не робили йому ні радощів, ні болів: найважніше йому було те, що він міг пригадати — ото було для його найбільшим щастем.

І ось смичок сам спинив ся, не схотів вести далі — а такого багато треба було попригадувати! Темрява знов стоїть перед Гуннаром.

Він примусив себе грати. Смичок програв дві маленькі пісеньки, найнікчемніші з усіх, які тільки коли чував.

Де се його смичок міг навчитись такої музики?

Сі пісні не проганяли темряви, вони нічого не навчали, вони тільки викликали такий нечуваный смуток. І зразу охопив його холодний безглуздий жах — безкрайний жах загубленої душі.

Він покинув грати, не сила було далі видержати. Що-ж то за пісні? Що воно взагалі?

Перед ним темрява не одступала, ні, ще гірш: здавало ся, наче вона без скрипки знов стала посуватись, загрожує поглинути його зовсім, як що він не оджене її знову скрипкою.

Досі він грав з приплющеними очима, тепер підвів повіки і глянув на те, що було кругом його. Погляд його влучив в Інґрід, яка весь час стояла поруч його, слухаючи його гру.

Побачивши її, він спитав, хоч не для того, щоб почути одвіт, а просто бажаючи хоч на хвилинку затримати насуваючу темряву.

— Коли - пак я грав се в - останнє?

Інґрід затремтіла. Вона відважила ся:

— Хай буде, що буде, він повинен знати всю правду! Я йому скажу! — подумала вона.

І страх її охопив, і разом відвага і тверде розумінне, чого вона бажає: тепер вже вона не дасть йому вислизнути та знову стерятись!

Але дарма що зважилась, вона все - ж не змогла йому сказати в вічі, що він се грав, бувши божевільним.

— Ти грав осе дома в Мунктані, — сказала вона, оминаючи питання.

Где здало ся, що з усіх боків його оточують таємниці.

Чого ся дівчина каже на його „ти“? Вона не селянка: ач, її коси

зачісані, як у панночки і кучері спадають на чоло. Сукня на їй, правда, з своєробної тканини, зате на шиї повязана тоненька коронкова хустка. Личко ніжне, а рученята малі; тонкі риси та великі мрійні очі ніяк не можуть належатись сільській дівчині.

Пам'ять нічого йому не могла довести. Чого се вона йому каже „ти“? звідки знає, що він грав осе дома?

— Як тебе звать? — спитав. — Хто ти така?

— Я Інґрід, яку ти бачив кілька років назад в Упсалі, Інґрід, що ніяк не могла вивчитись ходити по шнурі, а ти мене тоді розважав.

Се - ж знов - таки належало до тієї минувшини, що осе розяснило ся - було перед ним. Він одразу впізнав.

— Як же ти виросла та покращала, Інґрід! — сказав він.

— Та яка - ж ти зграбна! А що се в тебе за чудова застібка?

Ся застібка увесь час вабила його очі: точнісінько така, з перлів та емалі, була у його матери.

Дівчина поспіхом озвала ся.

— Сю застібку подарувала мені твоя мати. Ти мабуть сю саму й раніще бачив.

Гуннар кинув скрипку на лаву і весь задихавшись, підійшов до Інґрід.

— Як се так? Нащо ти носиш її застібку? Чом же я не знаю, що ти знайома з моєю матіррю?

Серце захололо од жаху в Інґрід, обличчя зблідло. Вона наперед знала, про що він зараз питає.

— Я - ж нічого не знаю, Інґрід! Не знаю, чого я тут, не знаю нащо ти зо мною. Чого - ж се я не знаю нічого сього?

— Ох, не питай мене! — Вона одступила на кілька ступенів й простягла руки, немов - би обороняючись.

— Ти не хочеш мені сказати?

— Не питай ся! не питай ся!

Він захопив її за руки й міцно стис, наче - б для того, щоб примусити її сказати всю правду.

— Говори - ж! Адже я при своєму розумі! Чого - ж се однак багато е, такого, чого ніяк не можу пригадати?

Вона помітила у його в очах вираз дикої погрози, знала, що він уже догадуєть ся, знала що повинна йому сказати, та як же його сказати чоловікови в - вічч, що він був божевільний? Се було важче, ніж вона сподівала ся. Се неможливо! неможливо!

— Говори! — крикнув він.

А вона вже по голосі догадала ся, що він не хоче чути тієї правди, що за ту правду він може її вбити.

Тоді вона зібрала всю силу свого кохання і пильно зазираючи Гуннарові в вічі, сказала.

- Ти був не зовсім при пам'яті.
- Невже! і довго?
- Не знаю напевне! Років може зо - три, чотири!
- Був зовсім, зовсім божевільний? Кажі!
- Ні, ні! ти ходив по ярмарках, купував, продавав.
- У чому - ж було мое божевілля?
- Ти бояв ся.
- Чого - ж я бояв ся?
- Худоби.
- Чи не кіз?
- Так, найбільше кіз!

Где все ще стискав руки Інґрід, а тепер він одкинув їх геть з усієї сили. З скаженою люттю одвернув ся од Інґрід, наче - б вона злісно переказала йому огидну брехню.

Але се почуття скоро змінило ся другим, що ще більш схвилювало його. Він подумки побачив ясно, мов намальовану картину, високого далекарлійця, зігнутого під тягарем здоровенної торбини. Ось він наміряєть ся зайти в якийсь двір, а на його кидаєть ся маленька миршава собачка. Далекарлієць спинаєть ся, присідає, вклоняєть ся і незважуєть ся увійти, аж поки з хати не вийшов хозяїн та не оборонив.

Гляючи на сю картину, Где чує, як йому серце стискає нестерпучим болем.

Картина зникла, але вчули ся голоси. Вони кричать, регочуть, лайка сиплеть ся з усіх боків. Голосніще й настирніще лунають різучі голоси дїтвори: якесь слово, якесь огидне прїзвище вигукують, шекочуть, повторюють, трублять йому в самісінькі вуха „цап! цап!“

І все оце вони кричать йому, Гуннарови Где! Ось що пережив він!

В повній свідомості вчув він той же невимовний жах, що мордував його, гонив за ним у божевіллі. Тільки тепер він бояв ся не того, що кругом його, — ні він бояв ся себе самого.

— То був я! то був я! — стогнав він, ломлючи руки, кинув ся навколушки, та припавши головою на лаву, распачливо заривав.

— І се був я! — говорив, заливаючись гіркими. — То був я! Де взяти сили щоб витерпіти оттаку муку? Осміяний, оганьблений дурень!

— Дай мені знову здуріти! — крикнув він, трїснувши кулаком по лаві. — Се над мої сили!

Він причаїв дух. Темрява, як прикликаний рятовник, знов насувала на його. Усе заволїкало ся туманом.

Губи перекривили ся усміхом, риси обличча, він сам чув, ставали тупі, вялі, погляд божевільний.

Але так було леше, бо та мука була нестерпуча...

Осміяний, оганьблений дурень, осудовище людське! Ні, вже краще бути божевільним, нічого не розуміти. Навіщо вертатись до життя, де всяк стріне його призирством?

Темрява огорнула його першою легенькою пеленою.

Інгрід стояла поруч, вона чула й бачила увесь його жах й почувала, що незабаром усе загине.

Вона ясно бачила, що божевілле знов опановує його розумом. Серце стискало ся од жаху, відвага кидала її.

Але перше ніж одпустити його в той край божевілля, коли він перестане й її підпускати до себе, вона сказала собі, що хоч попрощаєть ся з ним, попрощаєть ся з своїм щастем.

Гуннар Геде почув, як вона стала рядком з ним навколушки, обняла його за шия рукою, притулила ся до його щоки й цілувала-цілувала його.

Вона не гребувала ним божевільним! Не гидувала поцілувати.

В насунувшій темряві щось засичало. Розвіяли ся клапті темряви, а замість їх звідусіль гадючі голови, що скаженно сичать через те, що не можуть його вкусити.

— Годі, годі! — сказала Інгрід. — Не жури ся, не прикладай до серця! Ніхто й не згадуватиме того, що було, аби — лиш ти одужав!

— Я хочу здуріти! стогнав він. — Я не можу терпіти!

— Не знесу тієї думки, що я таким був. Я не можу!

— Можеш! можеш!

— Ні! ніхто того ніколи не забуде, — провадив він. — То було таке страшне! ніхто не полюбить мене!

— Я люблю тебе! — сказала Інгрід.

Він зневірливо подививсь на неї.

— Ти цілуєш мене, бо боїс ся, щоб я не збожеволів. Ти жалуєш мене!

— Я тебе й ще поцілую!

— Ти се так говориш, бо знаєш, що мені хочеть ся те чути, що мені треба чути се!

— Тобі треба чути, що хтось любить тебе?

— Чи треба мені? Боже мій, чи треба! О, дитино! — сказав він одриваючись од неї: та як - же жити, коли всяк, глянувши на мене, думатиме: ось він був божевільний! Він вклоняв ся котам та собакам!

І знов у безглуздій роспачи він унав головою на лаву і ривав, сховавши голову в руки.

— Краще здуріти! Я чую, як вони кричать наді мною! я бачу себе самого! Се мука, мука, мука...

— Твоя правда! — скрикнула Інгрід, якій уже терпець урвав ся.

— І добре: дурій! Нічого сказати, — гідно чоловіка бажати собі бо-

жевілля, щоб тільки здихатись хвилиної муки! — Вона кусала собі губи, ледві здержуючи сльози. Голосу їй бракувало і вона, вхопивши його за плече, почала торсати. Вона була не при пам'яті од гніву, бачучи, що от-от згубить його, а він ще не хоче й боротись!

— Що тобі до мене? Що тобі до матери? Дурій собі, принаймні тобі буде спокійніше!

Вона ще раз струснула його за плече.

— Щоб не чути муки — кажеш ти? А се хиба не мука для того хто любить, дождяє тебе весь вік, що ти все не приходиш? Якби ти любив кого крім себе самого, то в тебе вистачило-б сили на боротьбу з хворобою, поборов би й одужав. Але нема в тебе чуття, нема серця! Вісні, у примарах ти вмієш так гарно проникливо просити заповоги, а поправді ти не хочеш ніякої заповоги. Ти думаєш, що нема в світі муки над твою. Але повір, що є люде, які терплять куди більш ніж ти!

Нарешті Геде підвів голову і глянув їй пильно в-вічи. В ту хвилину її не можна-б назвати гарною: сльози струмками бігли по обличчю, а губи тремтіли од зусилля, що вона робила, аби можна було вимовити слово серед ридань. Але йому вона здала ся невимовно прекрасною у свому схвилюванні. Дивний спокій охопив його, серце переповнилось подякою: в хвилину своєї загибелі він знайшов великий прекрасний дар. Яке-ж було велике, саможертвне кохання!

Він страждав і скаржив ся на свою нікчемність, а кохання вже стукалось до його в двери. Він таки вернеть ся до життя, а в житті мало того, що перестануть знущатись з його, — ні, ще найшла ся людина, що кохає, що вболіває за ним! Правда, Інґрід говорила йому ущіпливі слова, але він чув, як тремтить кохання у кожному слові, йому здавало ся, що вона дарує йому і вінець, і ціле царство.

Вона розказала йому, як він, будучи божевільним, урятував їй життя, як розбудив її од смертеного сну, як виїняв з могили і як захищав її. Але сього мало їй: вона хоче його, самого його.

Коли вона почала цілувати його, він чув, що душу йому скреплюють цілючі ліки, але все не смів вірити, що нею водило кохання. Але її гнів, її сльози прогнали зневіру: се його кохають, його, нікчемного, нещасного, людське осудовище!

Перед глибоким великим раюванням, що прокинулось у серці Гуннара, зникли й останні тіни темряви: вона одсунула ся, мов важка заслона й він вповні ясно побачив те царство жаху, через яке він пройшов. Але там-же, у тому царстві він знайшов Інґрід, виїняв її з могили, грав їй на порозі лісової хатки, вона разом з ним працювала над його гоїнням.

Вернули ся не тільки спогади про неї — вернули ся заразом

чуття, які плинуло од неї: його всего охопило кохання. Він вчув той самий жагучий порив, що й тоді на церковному майдані в Реглянді, коли її одірвали од його.

В царстві жаху, у великій пустелі розцвіла ся таки йому квітка, що втішила його своєю красою та пахощами. І тепер він вчув, як кохання зміцніло і оселило ся в його серці: дика квітка пустелі не загинула, а перенесена у садок свідомого життя, розкоренила ся й розцвіла ся.

І коли він почув се, то повірив, що урятований вже навик: темрява божевілля одступила перед другою великою силою.

Інгрід мовчала. Вона почувала себе втомленою та розбитою, мов після тяжкої роботи, але разом з тим спокійною, бо бачила, що перемогла.

Нарешті Геде перервав мовчанку.

— Присягаю ся тобі, що терпітиму і видержу все!

— Спасибі, — сказала вона.

Більш нічого не було сказано.

Гедеви здало ся, що ніколи він незможе висловити їй, як він її кохає: слова - б не виявили всієї сили чуття — то можна - б показати ділом, доказувати кожен день, кожную годину в протязі всего довгого віку.

Переклала *Дніпрова Чайка*.

МИКОЛА ЗАЛІЗНЯК.

Українська популярна література в 1909 р.¹⁾

Література російської України.

Спочатку оглянемо видавничу діяльність у 1909 р. чотирьох найбільших українських видавництв, котрі мають на меті саме видавання книжок для народу: „Просвіти“ у Києві, „Лану“, „Українською Учителя“ і „Часу“.

Діяльність київської „Просвіти“, тепер на жаль уже покійної, все стрічала адміністративні перешкоди для свого доброго й ріжностороннього розвитку. Знаємо, що їй не дозволяли закладати читалень по селах, навіть заборонили відкрити у Києві публичну бібліотеку-читальню, забороняли уряджувати публичні виклади і т. д. Одиною областю культурно-просвітної роботи, де ще з найбільшою свободою й інтензивністю могла київська „Просвіта“ розвинути свою діяльність се було видавання книжок для народу. Не диво тому, що саме на сю справу й звернуло Товариство як найбільшу свою увагу, і те, що воно зробило на сім полі, являєть ся може найціннішим і найкращим проявом його існуван-

¹⁾ Докінченне, див. кн. IV, VI і XI. Через несподівані пригоди зацінявши ся з статьею, мушу докінчити її як коротше, тому й сі кінцеві розділи виходять у мене біднійші, ніж я сподівав ся.

ня, проявом до того довготривалим, бо хоч Товариство перестало існувати, але книжки лишилися. За кілька літ свого існування встигла київська „Просвіта“ в своїх виданнях нагромадити досить значний культурно-просвітний капітал. Велика частина його вже пішла в оборот, а при помочи тих запасів книжок, які ще лишилися, Товариство й по смерті своїй робитиме вельми важне діло національного освідомлювання й ширення просвіти й демократичних ідей серед нашого простого люду. Бо треба признати, що в своїй видавничій діяльності київська „Просвіта“ зовсім не трималася вузьких рамок хибно зрозумілого „просвітанства“ й поруч таких видань, як то „Про грім та блискавку“, „Про пустині“, давала й багато книжок на суспільно-історичні теми, і книжки сеї другої категорії цілковито переважали над книжками першої.

Такий поділ тем виразно відбивається і на книжках, виданих „Просвітою“ в 1909 р. В сім році видала вона шість книжок, із них тільки одна присвячена популяризації науки — се книжка П. Холодного „Як машина говорить“, в котрій подають ся основні відомости про явища звуку й розповідається про устрій грамофону. Три дальші книжки мають на меті найбільше національне освідомлення народу. Перша з них „Гетьман Петро Сагайдачний“ (з повісти Д. Мордовця, з додатками й одмінами, переробила М. Загірня) дає народови легку й цікаву лектуру в українській мові, а разом знайомить читачів з українським минулим життям і може сприяти розбудженню в них національної свідомости. Дві дальші книжки — „Українці в Америці“, В. Корольова й „Про Галичину та життя галицьких Українців“ В. Доманицького, — мають на меті розширити кругозір нашого селянина й познайомити його з життям сих відомів українського народу. Книжка д. Корольова має інтерес актуальности ще й з огляду на те, що багато наших селян переселяється до Америки. Написана вона і приступно, і цікаво, а до того перенята демократичним духом. Крім того розділи, хоч і коротенькі, про політичний устрій Сполучених Держав або Канаду можуть допомогти виробленню політичної свідомости. Автор оповідає спочатку про економічні умови життя наших переселенців, а потім про їх рух культурно-просвітний і політично-релігійний в Сполучених Державах Північної Америки, далі Канади й нарешті полудневої Америки. Ще корисніша книжка В. Доманицького про Галичину й галицьких Українців. Автор в перших двох розділах дає загальне поняття про країну й про її минулість. В розділі третім говорить ся про Галичину під Австрією, скасування панщини й про те „з чого живуть та чим себе ратують наші люде в Галичині“ (годовно про кооперативний рух); розділ IV — який державний та громадський лад у Галичині; розд. V. Польське ярмо на Українцях. — Про українські школи; VI. Як Українці в Галичині про-

кинули ся до нового життя (коротенько оповіджено про історію національно-українського відродження в Галичині); VII. Хто такі „москвофіли“. — „Просвіта“ та інші просвітні й наукові товариства. VIII. Письменство та партії в Галичині. — Січи та інші твариства. — Що мають галицькі Українці тепер. В Галичині український нарід вже перестав бути „етнографічною масою“, „будівельним матеріалом“ для чужих, дужчих народів. Він уже весь свідомий національно, а крім того й зорганізований культурно й економічно і політично як окрема національна одиниця. Тому то знайомість з життям галицьких Українців може бути дуже корисною для Українців російських. Книжочка В. Доманицького дає загальне понятє про Галичину, але і брак місця і неприхильні для праці обставини (автор жив у Закопанім і не міг мати багато з потрібних йому книжок) вплинули на те, що деякі сторони галицького життя, дуже важні й характеристичні, тільки ледве-ледве зачеплено. Для прикладу вкажу хоча би на розділ восьмий його книжки. Се одначе зовсім не зменшує ваги книжки.

Нарешті дві останні книжки „Просвіти“, також добре характеризують загальний напрям її видавничої діяльності. Перша, з області політичної економії. Се переклад польської книжки Б. С(відерский) — „Праця та капітал“. Російське виданне сеї книжки витримало багато видань і широко пішло між нарід. Се й зрозуміло, бо книжка написана дуже приступно (вияснюють ся основні понятя з політичної економії) — про працю й її поділ, про багатство, про вартість, про гроші, про ціну, про надвартість. Для доброго розуміння сучасного економічного життя і для розуміння сучасного суспільного життя взагалі незвичайно важно і селянам, і робітникам мати бодай елементарні відомости з політичної економії, а тим часом на Україні російській не було жадної подібної книжки. Правда, в 1906 р. у Петербурзі вийшов переклад „Царя-Голода“ А. Баха, одначе він був зроблений лихо і до того був пізнійше сконфіскований. Так само сконфіковано було й переклад книжки С. Дікштайна „Хто з чого живе“, і таким чином ми не мали ні одной популярної книжки з політичної економії. Тому ся книжка й являеть ся особливо на часі. Земельному питанню, так цікавому й важному для українських селян, присвячена книжка Г. Квасницького — „Брати Гракхи“. Говорить ся тут про земельну реформу братів Тиберія й Гая Гракхів, і при сій нагоді дають ся відомости про суспільний устрій і життя римської республіки того часу. Правда, мова тут іде про давно минулі часи, одначе книжка може багато дати для ширення соціальної свідомости серед українських селян в теперішности. До того ж виклад приступний й інтересний.

Видавництво „Український Учитель“ в 1909 р. видало шість кни-

Українська популярна література в 1909 р.

жок: три для дітей (М. Коцюбинського, Ялинка; Харитя; Мале грішник; його-ж — Харитя й Б. Грінченка, Олеся; Грицько; Украла), дві книжки для народу (С. Черкасенко, Про небо; В. Доманицький, Словаки, про їх жите та національне відродженне) і один підручник для шкіл (Г. Шерстюк, Українська граматика для школи, частина друга, складня). Книжки для дітей вибрано як найкраще. Книжочка В. Доманицького подає коротеньку історію словацького народу, а далі докладнійше спинаєть ся над історією їх національного руху й над рухом сучасним. Нарешті книжка С. Черкасенка „Про небо“, (частина друга) популярний переказ за Флямарионом, подає відомости про планети, комети, зорі й нарешті про календар і його астрономічні підстави.

Видавництво „Час“ видало в 1909 році четверту серію (десять книжок) невеличких оповідань для народу. З них краці отсі: Б. Грінченко — Панько (до книжки додано чималу біографію Грінченка); М. Конопницька — Мекдель Гранський; П. Пейверінга — В дорозі; Царь Менефта, єгипетське оповіданне; М. Пилипович — Землиця рідна; К. Фібіх — Попихач; С. Руданський — Співомовки. Решту дібрано менше вдатно. Крім того се ж видавництво видало в дуже великому числі примірників і з сіма кольоровими малюнками листок — популярну біографію Т. Шевченка під заголовком — „Жите Тараса Шевченка“. Досі видало видавництво „Час“ за три роки чотири серії (40 книжочок) книжочок-метеликів для народу по дешевій ціні (від 1 коп. до 5 к.) і сим дало дещо матеріялу для тих, що ширять українські книжки. Треба тільки, щоб видавництво й далі тримало ся вибраного напрямку й інтензивнійше розвивало свою діяльність. Треба, щоб воно видало не сорок, а двісті-триста таких книжочок. Кождий, хто мав діло з ширеннем книжок, знає, яку велику, часто рішачючу роль, грає тут ціна. І далеко лекше пустити книжку в українській мові серед широкі маси й спопуляризувати її, коли маєш до вибору десять різних книжок по копійці, ніж коли маєш одну за десять копійок.

Крім вичислених трьох видавництв, які існують вже по кілька років, в 1909 р. повстало ще два нових видавництва, котрі виявили досить значну, як на українські обставини, діяльність. Се видавництво „Лан“ у Кліві й видавництво „Промінь“ в Одесі. Видавництво „Лан“ як се видно з виданих вже книжок і спису тих книжок, які друкують ся, поставило собі досить широку програму. Воно видає популярно-наукові книжки для народу з усіх областей знання. З области природних наук видало воно талановито написану популяризацію Ю. Сірого „Жите рослин“. Автор потрафив сполучити простоту й приступність викладу з багатством і докладністю матеріялу; але заразом книжка не є сухим і нудним переповіджуваннем, а читаєть ся весь час з інтересом. До обла-

сти народознавства належить книжка Ю. Будяка „Дикі люди, де і як вони живуть“; оповідаєть ся тут про зверхній вигляд, побут, звичаї, занятя й обставини, серед яких живуть так звані „дикі люди“ в Австралії, Океанії, Маляйському архіпелазі, Мадагаскарі й Африці. Сільському господарству присвячена книжка М. Шаповала „Про ліс, як розводити ліс, доглядати за ним і хазяйнувати в нїм“. Чудова книжка М. Грушевського „Про батька козацького Богдана Хмельницького“ говорить про одну з найкращих сторінок нашої історії. Ся книжка написана строго науково, себ-то так, що простота і приступність викладу зовсім не вплинула на освітленне фактів і на висновки з них; таким чином се популярізація в найкращім значінню сього слова, без дрібки вульгарізації, яку дуже часто можна здібати навіть в популярних книжках, котрі загально-признані за добрі. Автор представив з захоплюючою живістю й виразністю величаву постать українського гетьмана на тлі обставин тодішнього життя українського народу, а се жите змалював в усій його ріжнородности. Артистичне сполученє обох сих елементів — біографічного й суспільного, й являєть ся, на нашу думку, тою прикметою, котра високо ставить сю книжку понад звичайний рівень популярної книжки і дає їй можливість робити однаково сильне вражінне і на читача з інтелігенції, вже обізнаного з фактами, про котрі йде мова, і на читача зовсім темного, котрий з сеї книжки може вперше довідуєть ся про те, що він належить до того народу, який колись був національно-свідомий і вмів геройськи бороти ся за свою незалежність. Нарешті в 1909 р. видало видавництво „Лан“ ще дві книжки для дітей „Казки“ Кіплінга й збірку оповідань під заголовком „Нелло та Патраш“. Про „Казки“ Кіплінга не треба й говорити багато, бо їх видатні прикмети, як от чудовий юмор і лагідний, нічим не скаламучений спокій, загально-признані й роблять їх чудовою лектурою для дітей. Гарно уложено також і збірку оповідань „Нелло та Патраш“, де найкращими є два перші оповідання — Уйда „Нелло та Патраш“ і Р. Кіплінга „Чудо Пуран-Багата“. Таким чином протягом несповна року „Лан“ випустив шість книжок. Треба ще зауважити, що видані вони дуже гарно, на добрім, тривкім папері (річ дуже важна для книги, призначеної для народу) і з малюнками.

Видавництво „Промінь“ видало в 1909 р. чотири книжки: „Князь Володимир святий та хрещення Руси“; „Святитель Микола-Чудотворець“, зібрав Юрко Сівач; „Діяння й чудеса святих Апостолів“, уложив В. Фоменко; „Іван-Воїн, оповіданне з життя перших християн“, написала Є. Некрасова, з російської мови на українську переклав К. Миколаевич під редакцією Юрка Сівача. Як бачимо, се видавництво має релігійний характер. З поміж сих чотирьох книжок хиба перша, про Володимира св.

й охрещенне Руси може мати яку користь, бо хоч там і напхано багато мітично-релігійної балаканини й історичної неправди, одначе вона всеж може збудити у своїх читачів інтерес до читання книжок історичного змісту. Оповіданечко „Іван-Воїн“ цілком безвартне з кожного погляду. Не більше варте й оповідання про чуда св. Миколи. На подібні книжки є одначе попит серед певних кругів простого народу, особливо серед міщан. Досі сей попит заспокоював ся книжками російськими; тепер появляють ся відповідні книжки в українській мові й тільки в сьому, що вони витискають з рук читача-Українця російську книжку, лежить їх одинока користь.

Видавництво „Вік“ видало в 1909 р. одну книжку для народу „Іван Виговський, його жите й діла“, напасав Б. Грінченко. Ся монографійка написана сухо; оповіджена прагматична історія того часу; загально характеристик або нема, або вони занадто короткі й шаблонні. Одначе з інформаційного боку про події того часу книжка добра.

Так само одну книжку видало й видавництво „Знаття — то сила“. Се книжка Д. Сіромахи „Про фінансову науку“; до неї додано дві статі М. Порша: „Місцеве фінансове хазяйство“ й „Україна в державному бюджеті Росії“. Книжка написана солідно й з багатим фактичним матеріалом. Автор добре виконав своє завдане й дійсно показав робітникам в приступній формі, як „хазяйнує велитель-капіталіст (російська держава), які порядки в його хазайстві, як доводить ся у нього працювати тим робітникам, які служать у нього в наймах“. Спочатку говорить ся про звичайні доходи держави, себ-то про доходи від державних маєтків і підприємств, про доходи від податків посередних і безпосередних, далі про доходи надзвичайні (позички). В окремих розділах обговорено державний бюджет і питання про податковий налог. Автор бере фактичний матеріал не тільки з практики російської держави, але наводить паралелі і з життя західно-європейських держав. Книжка д. Сіромахи оповідає тільки про загально-державне господарство Росії й першим доповненням до неї являєть ся стаття д. Порша „про місцеве фінансове хазайство“, в котрій обговорюєть ся господарство земств, міст і громад. Поруч з цифрами, що характеризують діяльність сих інституцій в цілій Росії, подає автор і цифри про їх діяльність на Україні, виказує слабкий взагалі розвій у нас місцевої самоуправи. Автор очевидно використовував для своєї статі лише дрібочку матеріалу, хоч тема настільки цікава й важна, що варто би мати про сю справу окрему книжку для народу. Свій виклад і аргументацію автор веде до того висновку, що серед тих домагань, заспокоєнне котрих „тільки може вивести нашу державу з тяжкого економічного і фінансового стану, одно з перших місць повинно заняти домагання широкого місцевого самопорядкування громад, міст, пові-

тів і країв на основі вселюдного, прямого, рівного і тайного виборчого права". Другим доповненням подана стаття того ж автора під заголовком „Україна в державному бюджеті Росії“, де автор виказує цифрами, як централістичний. Петербург використовує фінансово Україну.

Цінна книжка для народу „Сільська кооперація“ М. Гехтера. Про решту книжок, які вийшли поза вичисленими видавництвами, ми тільки згадуємо. З них три белетристичні (Нечуй-Левицький — Біда бабі Палажці Соловісі; його ж — Біда бабі Парасці Гришисі; Гоголь — Загублена грамота, переклав Герман Клейф (Грицько Кохнівченко); одна науково-популярна (М. Щербина — „Земля, рослини і твари“, книжка написана дуже хаотично); дві з сільського господарства (О. Степовик, „Про садовину та ягідні куші“, І. Корабльов — „Годування бжіл“); дві присвячені переселенській справі (Мицюк — Переселення в західній Сибір“, його ж — „Переселення в степовий кіргізький край“).

Скажемо ще кілька слів про українську „лубочну“ літературу. Її в 1909 році, як і звичайно, вийшло досить багато — усього 16 книжок. В Києві видає її відомий Губанов, у Москві — Ситін та Сазонов. Ось головки деяких з них: А Пивень — Дванадцять кишъ брехни та мишокъ правды“, збирникъ веселыхъ украинськихъ оповидань, козацькихъ брехеньокъ, жартливыхъ писень и де-чого другого, веселого й чудного, всімъ людемъ на утиху для реготу й для смиху“; його-ж — „Сто-тры брехни: хочъ виръ, хочъ ни!“; „Грицько Булава, брехлива голова, творь вь (!) Максимъ Цыльбаленко“ й інші ¹⁾. У нас звичайно висловлюється думка, що така лектура дуже шкідлива для народу. Ми переглянули майже всі „лубочні“ видання за 1909 рік (деяких не могли дістати) й прийшли до иншого висновку. Правда, назвати сю літературу позитивною, не можна, й для того треба старати ся, щоб витиснути її українськими книжками з більше ідейним змістом. Одначе в більшости випадків і шкідливими такі книжки назвати теж не можна — вони містять у собі в українській мові різні анекдоти, оповідання, байки, казки, пісні, котрі можуть бути цікавою і нешкідливою лектурою для селян і робітників; добра ж їх сторона в тім, що вони привчають широкі маси народу до українського слова, до української книжки. А що ці книжки дійсно широко йдуть, се знаємо з того, що найменший наклад кожної такої книжки — шість тисяч, а дуже часто й девять і дванадцять тисяч; до того ж деякі з них виходять четвертим накладом. Крім ширення українського слова (а треба признати, що в лубочних виданнях рішучо переважає українська мова), вони ширять українську пісню (за виїмком

¹⁾ Не вичисляємо тут їх всіх. Хто цікавий, хай погляне до фейлетонів неб. Із Доманицького „Українська література в Росії в 1909 р.“ (Рада, 1909, чч. 103, 227, 264; 1910, ч. 17).

очевидно пісень кабацького змісту) й українську байку (байка Л. Глібова, наприклад); крім того часом трапляють ся й віршовані співомовки Руданського. Очевидно, що краще було би, як би ідейні українські видавництва масово видавали й ширили збірники виключно гарних українських пісень, казок, веселих оповідань, де б не було кабацького елемента, але знаємо, що сього нема — ну а на безрибю і рак риба, — тому кінець кінцем ми й відносимо ся до „лубочної“ літератури не негативно, але позитивно: при сучасних умовах української видавничої діяльності краще, щоб існували „лубочні“ видавництва, ніж, щоб їх зовсім не було. Можна висловлювати жаль, що в 1909 р. „лубочна“ література становила цілих 24% усіх українських видань в Росії, але жalem ділу не поможеш.

Переспіви Павла Граба.

З фінських поетів.

Казимір Лейно (Ленбом).

Коли їси — то не проси; Роби що кажуть, все знеси, — То — чесна ти людина.	Осліп неначе-б то й оглух, То — чесна ти людина. Коли неправді без кінця Ти потураєш як вінця, То — чесна ти людина.
Коли поклони в церкві беш, А думам волі не даєш, — То — чесна ти людина.	Тебе героєм всяк вважа; Душа нічого не бажа, Бо — чесна ти людина.
Коли святу старовину Шануєш, добру чи дурну. То — чесна ти людина.	А як закриєть ся труна, Напише рідна сторона: „Тут чесна спить людина!
Коли за бога маєш власть Та дякуєш за те, що дасть, То — чесна ти людина.	Як слід на світі він прожив, Нічим нікого не вразив, Бо чесна був людина.
Коли з побожної брехні Ти кажеш „так“, де треба „ні“, То — чесна ти людина.	Він непомильний шлях обрав І грошеняток назбирав, Бо чесна був людина.“
Коли затулиш очи й слух,	

М. ГЕХТЕР.

Закон 9 падолиста на Україні ¹⁾.

Ніякий опір селянства не може спинити закону 9 падолиста. З одного боку, солідарність селянської маси тепер вже не така як колись, а з другого боку, стражників тепер вистачить для втихомирення всякого заколоту. Тим-то закон 9 падолиста все-таки здійснюється на Україні, й громада, хоч і порівнюючи не в багатьох селах, руйнується. Наслідки з того бувають, одначе, не зовсім бажані навіть з погляду урядового. Звичайно, уряд мав на думці утворити на селі кадри заможного селянства Gross-Bauern, щоб мати в ній опору. Ся мета до певної міри досягається, бо такі Gross-Bauern справді утворюються. Але поруч з сим зростають кадри сільського пролетаріату, навіть люмпен-пролетаріату, й число останніх зростає в значно скоршій прогресії, ніж число „хозяйственных мужичків“. Не може бути сумніву, що така мусірована пролетаризація села представляє значну небезпеку з погляду соціального, але навіть з погляду урядового, се явище цілком не бажане. Поки сі пролетарі й люмпен-пролетарі розрізнені і не мають гуртової свідомости, доти вони для уряду не страшні. Але досить їм хоч трохи зорганізуватись, щоб з ними довелось рахуватись, як з дуже серйозною силою. Таким чином, закон 9 падолиста одним своїм боком утворює нові підпорки для сучасного соціально-політичного укладу російської держави, але за те другим своїм боком усе глибше й глибше підкопується під його підвалини.

Скупля виділених з громади селянських наділів провадить ся тепер на селі в дуже широких розмірах — проти сього трудно суперечати ся. Поруч з сим розвинулись на селі в нечуваних досі розмірах пияцтво, распуста, ослабли родинні звязки, досі такі міцні в селянським побуті. Звістки з місць малюють страшну картину економічного й морального занепаду тих сел, де закон 9 падолиста пройшов хоч одним своїм краєм.

Найбільше спустошень виїс закон 9 падолиста в селянське життя Херсонщини ²⁾ — може, тому, що там новітнє землеустройство, як і взагалі на півдні, провадилось з найбільшою енергією. Там з громади виділялись головним чином ті селяне, що мали на думці продати свою надільну землю. Перші запродажи зроблено по 80 кар. за десятину, тоді як поруч поміщицька земля продавалась по 250 карб. Бували випадки, коли на-

¹⁾ Докінченне, див XI кн. Л.Н.В.

²⁾ На Херсонщині, як відомо, існують остатки Аракчевських „воєнних поселій“ з примусовою общиною, так саме, як і в Уманським повіті, на Київщині. Тому землеустроїтелям тут було найбільше роботи.

дїл у 6 десятин продавав ся за 200 карб. Тепер цїни трохи зросли, але до звичайних їм ще дуже далеко. „У нас у містечку Широки́м, — пише один кореспондент сільсько-господарської хроніки Херсонського повіту, — йде жвавий продаж селянської землі на вічність по 145 і 150 карб. за десятину. Здебільшого продають бідні й п'яниці; продають вони заможним селянам. Хто має чотирі десятині, той продає дві, а дві зоставляє; але, є й такі, що продають усе, що мають, а потім починають п'ячити з ранку до вечора“... „У нашій селі, — пише там саме другий кореспондент, — іде продаж землі на вічність. Почав ся він з початку 1907 р., і продано за сей час більше 400 десятин. Здебільшого продавалась вона заможним селянам зовсім за пусту ціну: орана земля продавалась по 130 — 150 карб, а толочна по 30 — 50 карб. за десятину. Багато де-які попродали всю свою землю до одного сажня й пропивши свої гроші до копійки, продають свою хату з садибою за 200-300 карб. і на сі гроші хотять переселитись у Сибір, на вільні стени. Абож збираєть ся компанія душ у 20 і пише прохане до управителя казенних земель, щоб їм десь дали землю ближче, й доти вони клопочуть ся, доки не переведуть і останніх грошей: і землі немає, й хати немає, ніде й голову прихилити. Тоді доводить ся йти до Німців і найматись на строк з цілою сім'єю за пусту ціну, аби з голоду не пропасти“ (цит. по „Кіев. Вѣст.“, 270, 1092“).

Приватні джерела малюють картину земельного розруху на Херсонщині ще густішими фарбами. Так, „Новому Времени“ писали якось з Тираспольського повіту, що там ціна на землю стоїть од 175 до 250 карб. за десятину, виділену ж надільну землю мироїди скуповують по 50 — 60 карб. за десятину. Скуплену землю вони здають малоземельним селянам по 15 — 18 карб. за десятину, так що ціна землі покриваєть ся за три-чотири роки. „Народжуєть ся на селі клас земельних спекулянтів новітньої формації, й яке ельдорадо представляють надільні землі для спекуляції!“ — писали мелянхолійно. „Московскія Вѣдомости“ з приводу сього факту.

Кореспонденти „Ради“ цілком потвержують справедливість сих фактів, додаючи до них ще багато нових побутових рис. Так, з містечка Великої-Олександрівки, Херсонського повіту, торік писали: „Над містечком нашим, общиною й дванадцятьма тисячами десятин землі нависла чорна хмара. З одного боку, закаламучене надією, що можна переселити ся в Сибір, селянство аби мати для того гроші, задумало вийти з общини й попродавати получені наділи, а з другого і павуки-дукарі, що ждуть ті землі скупити, вдали ся до землеустроїтельної комісії з проханем виділити їх. Комісія радо пішла назустріч тому проханю й зараз у містечку сім землемірів міряють землю... А селянство воюєть ся один з од-

ним. Той не хоче зовсім получати отруба, той як би в двох місцях, а инший вже запив могорич, запродавши свій майбутній одруб. „Ох, і старців буде в нас, — кажуть селяне, — як тільки розділють ся землею“ („Рада“, 114, 1909). У селі Благодатнім, на слова другого кореспондента, „заможні хазяї за безцінь скуповують наділи, доводячи їх до дуже кругленької цифри в 40, 50, 80 і навіть 100 десятин, а незаможні сподівають ся по Сібірах і Тургах одержати замість такої дрібноти, як наділ або пів наділа, по 15 десятин на душу. Де-які з них мандрують на переселення, а де-які пропивають виручені за наділ гроші. Де-які змарнувавши більшу частину грошей на останні купують одну-дві десятинки землі і знов починають з початку господарство“. („Рада“, 217, 1910). „Селяне наші перейшли на одрубні хозяйства, — пише ще один кореспондент. — Дуже сумні картини доводилось бачити. Жінка голосить, діти теж, а батько, „повний господар“, „одрубник“ продав уже землю за безцінок (80-90 карб. десятина) тай піячить день і ніч... Глитаї радіють, що по скілька десятків десятинок придбали за дурнісінько“ (м-ко Глоси, „Рада“, 84, 1910). З села Привольного знов пишуть: „Пють наші селяне горілочку, пють з радости, пють з гора; инший продає наділ і не. Не клопочуть ся селяне про те, як будуть жити їх діти. Сільські глитаї скуповують наділи по 800 карб. за 6¹/₂ десятин, та ще й на виплат на два-три роки; все беруть дуки в свої руки“ („Рада“, 127, 1909).

Господарська руїна й піяцтво, як видно, являють ся неминучими попутчиками здійснення закону 9 падолиста, та сим, одначе, не обмежуєть ся „благодотворний“ вплив сього закону. На тій самій Херсонщині, де закон 9 падолиста забуяв таким махровим квітом, наслідком його явились ще часті убивства на аграрнім ґрунті й страшенний розвиток злочинства. В останніх числах сільсько-господарської хроніки Херсонського повіту знаходимо кілька характеристичних фактів у сій справі. У селі Кисілівці, напр., де-які селяне, виділивши свої наділи з громади, „попродали їх всі до одної десятини, навіть дитячі, а гроші пропили. Через се останніми часами стали пропадати в степу полукіпки хліба. Де в кого з виділених не зосталось рішучо ніяких засобів до існування, й як що не вжито буде заходів до виселення безземельних у Сібір, то мирним людям од таких субектів добра нема чого ждати“. Жваво продавалася надільна земля і в містечку Володимірівці, де таких випадків було коло 20. Продавши свої наділи, селяне помандрували в Сібір; де-хто з них уже повернув ся до-дому, потративши всі гроші; тепер вони не знають, що їм робити; де-котрі дали своїм покуцям одступного і взяли собі наділи назад. Про те саме пишуть і з села Камянки, де „вже є багато таких, що продали свою землю, та ще й дитячу, й кажуть, що помандрують

до Сібіру, а гроші всі вже лежать по монополіях, бідолашні-ж діти лишилися без клантя землі навіки. Жебраків нарастає з кожним роком усе більше й більше, та й злочинство теж зростає“. На зріст злочинства скаржить ся кореспондент, з містечка Широкого: „Багато де котрі попродали свої наділи, гроші пропили, а тепер жити нема за що, так почали красти і крадуть усе, що під руку попадеться ся“. Поруч з сим, у повіті страшенно розвинулось потайне шинкарство; є місця, як, напр., село Свято-Троїцьке, де потайних шинкарів налічується мало не третя частина села („Крестьян. Земледѣліе“, 5, 1910).

Звідси вже недалеко до убивств. У Херсонським суді, напр., недавно розглянуто дуже інтересну побутову справу. Селянин Капинос, скористувавшись законом 9 падолиста, продав за безцінь свій наділ, щось десятин з 12 землі, а гроші пропив. З сього пішла в семі сварка, а врешті сини так тяжко побили батька, що він помер. Отже трьох синів після того судили. Присяжні виправдали всіх. Остання риса надзвичайно характеристична. Відомо про присяжні в Росії, а особливо на Україні ставлять ся дуже суворо до найменших насильств дітей над батьками. Проте в данім випадку присяжні за доведене убивство батька вважали потрібним виправдати синів. Сей факт повинні були-б частійше згадувати наші ретельні землеустреїтелі й їх не менш ретельні прихильники з правого табору *).

Господарська й моральна анархія, внесена законом 9 падолиста в села Херсонщини, в тій чи иншій мірі помічається також у селах инших українських губерній. На Катеринославщині, напр., на ґрунті сього закону розвинув ся страшенний земельний ажіотаж. „У нашім повіті, — казали, напр., д. Дроздову, в Новомосковським повіті, — ніхто з селян не згоджував ся кидати громаду, поки не було великої агітацій до переселення в Сібір. Ініціатором явилось Полтавське земство, яке повело агітацію зпочатку в своїй губернії, а потім перенесло її до нас. З Полтавщини приїхав губерньський земський агроном Соколовський, який у нашій губернії читав доклади й заразив переселенням мало не всіх наших земців. Потроху думка про переселення захоплювала й селян, які попались на гачок, порозпродали, не встигнувши навіть закріпити, свої наділи й рушили в Сібір. Продавали по 60 карб. при звичайній ціні в 200—250

*). До речі, два слова про сих прихильників з правого табору. Д. Ли-Ка-Мо з „Кіевлянина“ рецензуючи мою статтю про заробітчян, уміщену в VIII кн. „Л. Н. В.“ за 1910 р. зауважив, що я помиляюсь, запевняючи, що закон 9 падолиста збільшить кадри пролетаріату на селі. З фактів, наведених у сій нашій статті, читач може сам пересвідчитись, чия в сім питанню правда — наша чи д. Ли-Ка-Мо з „Кіевлянина“.

карб. за десятину. В Сибіру пожили недовго й незабаром повернулись ні з чим. Вдома теж нічого не знаходили. В результаті — великі непорозуміння між земством і селянами. Кажуть, що земство нас одурило: наобіцяло багато, а дати нічого не дало“.

У Катеринославським повіті, як свідчать місцеві люди, селяне „сильно укріпляють ся“. Укріпляють ся навіть цілими селами, але до одного місця не виділяють ся... Се викликає й жвавий продаж землі. У селі Криничках, напр., з 12.000 десятин виділеної землі продано вже 2.000 десятин, і при тім по ціні в 50—125 карб. за десятину, тоді як звичайна ціна тут 250—300 карб. Гроші за землю в значній мірі пропито. Знайшов ся підприємець, який у тих самих Криничках поставив ресторан з „панськими“ лікерами і коньяками. Кажуть, що сей ресторан за один місяць уторгував 1.000 карб. („Кіев. Вѣсти“, 270, 1909).

Пролетаризація величезних мас селянства на Катеринославщині є вже питанням навіть не завтрашнього, а сьогоднішнього дня. У Павлоградським повіті, напр., на слова кореспондента „Ради“ (52, 1909), відбувається якась надзвичайно жвава скупка селянської надільної землі. У селі Новопавлівці „продають землю навіть ті, хто фактично нею вже давно не користувався. Закон 9 надоліста нагадав їм про їх права, й вони потяглись до землі, щоб закріпити її в приватну власність, а потім продати. Закріплюється земля по мимо громади, яка на се й не згодна. Продаж землі викликав страшенний попит на гроші, з чого дуже користують ся місцеві лихварі, беручи аж по 20 проц. на рік за позичені гроші“. У селі Андріївці, Маріупольського повіту, на слова кореспондента „Моск. Вѣд.“, селяне продають наділи один одному за безцінь, шп сього села пише: „Як що закон про вихід з громади буде проведено в нашім селі без всяких обмежень, то вся громадська земля опинить ся в руках кількох багатирів, а решта селян зостанеть ся без землі“. „Кулаки тепер благоденствують, скупуючи у селян землю, — писав також кореспондент „Рѣчи“ (293, 1909). — Ставши маленькими поміщиками, вони наперед радіють з того, що наймитами будуть у них обезземелені селяне, які й будуть їм обробляти землю“.

Загальну картину земельного розруху на Катеринославщині дає один з кореспондентів „Ради“. Сей рік, — пише він, — відзначив ся на Катеринославщині страшенною спекуляцією на наділи. Раз - у - раз надільна земля закріплюється в особисту власність тільки для того, щоб її можна було продати, в надії за сі гроші купити собі землі у казни або у поміщика або виїхати в Сибір. Хапаючись реалізувати землю, продавці не стоять за ціною. По де-яких селах Верхнедніпровського повіту надільна земля йшла влітку по 80—90, рідше по 100 карб. за десятину, хоч за поміщицьку землю тут же таки платили 250—275, а подекуди й

300 карб. за десятину. Але й сі невеличкі гроші не враз усі одержувались продавцями. І тепер вже чимало є сільських пролетаріїв, що й сами не схаменулись, як без землі опинились. Дальше їх ще більше стане*. Ще раз із Павлоградського повіту писали, що „багато з тих селян, які повиходили з общини, вже продали свою землю — таких селян не менше 20. проц. усього числа виділених. Характеристично, що надільна земля таких селян продається значно дешевше землі приватної: ціни на першу стоять од 60 до 130 карб. за десятину, а на останню — од 225 до 300 карб.“. У результаті на Катеринославщині страшенно розвинулось останніми часами переселення. У початку сього року звідти повідомлялось, що там „на весну лаштують ся величезні партії переселенців. Головним чином, переселяють ся бувші общинники, що після розділу продавали свої землі. Виселяють ся цілими селами“ („Рада“, 11, 1910).

Що дальше від українського півдня, то землеустроїтельна хуртовина набирає все менших розмірів. Харківщина стоїть як - раз на межі сих двох груп українських місцевостей. Тут закон 9 падолиста наробив ще досить значні спустошення на селі. Виділяють ся тут, на слова кореспондента Петербурзького „Слова“ (837, 1909), люде заможні, міцний сільський елемент. Але немало й таких селян, що хотять вийти на переселення або пірвати звязки з селом, і тому вони виділяють наділи й зараз же їх продають. Загальна думка місцевих людей та, що скупля йде, й що вона може набрати величезних розмірів. Правда, поки - що скупують свої ж сусіди з числа „кріпких“ хазяїв. Апетіт у таких хазяїв до скупки землі дуже великий; усі свої гроші вони повертають на се, й дрібні позичкові товариства дуже скаржать ся на зменшення числа вкладів“.

Детальні відомости з поодиноких місцевостей освітлюють сю загальну характеристику трохи яскравіше. Так, з села Деркачів повідомлялось („Рада“, 216, 1909): „Дуже завзято взяли ся наші селяне закріпоцати у власність свої надільні землі. Захожують ся коло сього звичайно заможнійші хлібороби та такі, що відбились од землі й мають якийсь зарібок чи на фабриці, чи у місті. А біднійші селяне й на думці не мають „руйнувати общину-мир“; вони ще обурюють ся проти заходів своїх неспокійних багатших сусідів. І справді, сказати, щоб сей новий рух коло земельної справи був нам чимсь корисний — не можна. Майстрові та й з хліборобів де - котрі спродують свою виділену землю й зазнають тоді чимало лиха та розводять глитаїв. Силком ні миру не знищиш, ані черезполосиці не викоріниш. У наших селян надільна земля в 8 руках, далеко розкинутих одна від одної. Через те ж, що багато хліборобів — половина общества — закріпоцати землю не хоче й приділу її не дозволяє, то й виходить, що хто закріпоцає свої наділи, той

разом з тим закріплює й ту велику черезполосицю, яка в нас завела ся. Жак бере, коли подумаєш, якої тяганини, скільки сварок та безладдя зоставить будучим хліборобам се закріпощенне“.

Се один і, треба сказати, цілком новий та оригінальний наслідок, а ось і інші неминучі попутчики закону 9 падолиста. У Сумським повіті „закон 9 падолиста для багатьох селян, що живуть у місті кравцями, цилюрниками, офіціантами то - що, був „приємним сюрпризом“. Вони швидко закріпили за собою наділи й так саме швидко позбулись їх, продавши їх в інші руки по дуже низькій ціні, пересічно по 125 карб. за наділ (1 дес. 920 кв. сажнів) при існуючих цінах на землю в 300—400 карб. за десятину. До 20 наділів скупив багатий купець К. („Рус. Вѣд.“, 33, 1909). У Харьківським повіті наслідком закону 9 падолиста все „падає ціна на надільну землю. Багато селян, що закріпили за собою в приватну власність надільну землю, продають її більш заможним своїм односельцям по зниженій ціні. Так, у селі Козача - Лопань землю купують, у селян по 100 карб. за десятину, себ - то вдвоє - втриє дешевше проти її звичайної вартости“ („Рада“, 32, 1909). У Харьківським повіті також помічаєть ся „інтенсивний продаж землі, виділеної в особисту власність на підставі закону 9 падолиста. Покупцями являють ся одні й ті ж особи, скуповуючи по кілька наділів. Дуже часто продавець лишаєть ся з сімєю без усяких засобів до життя. Де - хто з покупців користуєть ся брехнею, радячи продавати надільну землю, бо, мовляв, швидко вийде наказ (?) переселяти ся в Сібір і тоді вже буде пізно продавати землю“ („Рада“, 130, 1908). Нарешті, в Зміївським повіті „під впливом закона 9 падолиста й заходів місцевої землеустроїтельної комісії, більшість селян слобід Михайлівки, Гиніївки та Преображенської постановили поділити свою громадську землю на відруби... З сього користують ся сільські глитаї й скуповують у переселенців їх землю за пів - дарма: за десятину платять 75—120 карб. замість 250. Один багатир Сотніков накупив у селі Ленівці з 90 наділів, тоб - то до 300 десятин, далі всю сю землю йому виріжуть одним участком — і новий поміщик готовий. По інших селах Зміївського повіту багачі теж не дрімають та скуповують селянську землю, де тільки можуть. Таким побитом, і в нас, як і скрізь тепер, народжуєть ся „хазайствений мужичок“, що вибиваєть ся „на панську лінійку“ й прибірає до рук сільську голоту“ („Рада“, 71, 1909). Ще один кореспондент пише з Зміївського повіту: „Недалеко від Змієва є село Замостє. Село се невеличке й не дуже заможне. Селяне живуть переважно з хліборобства, а які близенько від річки, то ще й ловлять рибу. Все було тихо - мирно в сім селі, але де не взяв ся закон 9 ноября. Зашевелилось село. Бідарі стали спродувать свої наділи, клаптики землі. Дукарі напувають їх п'яними й скуповують земельку за безцінок. З сього

розвелось на селі страшенне п'яцтво. Можна часто-густо бачити, як який-небудь заможний господар веде під руки п'яного бідаря, якому він ранійше й шапки навіть не здіймав“ („Рада“, 99, 1909).

Ось повна „картина хвороби“. Страшенне зменшення цін на селянську надільну землю, обезземелення великих мас селянства, народження одиниць — „хозяйствених мужичків“; над усім — величезний розвиток п'яцтва. Бракує тут ще одного штриха — розвитку переселення, — але кореспонденти зазначають і се явище досить однотайно й часто.

По інших місцевостях України, як сказано, людність поставилась до закону 9 падолиста більш скептично й порівнюючи в невеликім числі сел землеустроїтелям пошастило підмовити селян до нових форм користування й володіння землею. Але зате по тих селах, де праця землеустроїтелів не пропала марно, там усі попутчики закону 9 падолиста, характеристичні для описаних ранійше місцевостей, також забували пишним цвітом. Поодинокі села Київщини, Полтавщини, Поділля, Таврії зазнали таки сих благ, і тепер там можна бачити картини одну сумнішу від другї.

На Київщині улюбленою ареною землеустроїтелів обрано було Уманський повіт, тому й наслідки землеустроїства в сїм повіті проявились з найбільшою силою. Ще років зо два тому звідти повідомлялось що ціни на надільну землю там дуже підупали. Так, поміщицька земля продавалась по 300 — 350 карб. за десятину, тоді як ціна селянської надільної землі досягала ледве 120 — 200 карб., а в де-яких випадках зменшувалась до 100 карб. за десятину. Жвава скупля земель глитами спонукала навіть саму місцеву землеустроїтельну комісію вдатись з проханням до уряду, щоб було видано закон про максимальну кількість надільної землі, яку може посідати один господар, а також про заборону дробити надільні землі низче певної норми. Проте се плятонічне прохання скуплі землі не зупинило, і з села Ксендзівки, Уманського повіту ще недавно, напр., писали, „що місцевий багатий селянин Пилип Гейко настигав за-дешеро до 30 десятин. Поки була община, то земля не стягалась в одні руки й було у кожного по троху, а тепер біднота, злидарі та п'яниці продають заможним селянам та волосним писарям. Краснопільській волостний писар купував у селян з різних сел по вісьмушці, четверті та по десятині й більше, а після *виділив ся в одрубний участок і вже має 30 десятин“ (Рада“, 68, 1909).

По інших повітах Київщини наслідки здійснення закону 9 падолиста проявляють ся не так інтенсивно, але все ж вони проявляють ся, причім не обходить ся без звичайних у таких випадках „землеустроїтель-

них трагедій“. Так, у селі Журбинцях, Бердичівського повіту, під впливом тісноти земельної, розкиданости участкових „змін“ і звязаної з сим черезполосиці, селяне почали прихилитись до переходу на відрубів. Після довгих балачок постановили приговори, й землеустройство в Журбинцях закипіло. Але як тільки землеміри скінчили свою працю, зараз же почали працювати дуки. З'явилися „добровольні“ умови, на підставі яких сільські бідарі й п'яниці продавали дукам свої останні десятинки. У Журбинцях тоді ще була монополка, й „добровільні продавці“ своїх земельних клаптиків буквально мокли в горілці й не зважаючи на пости, щиро частувались і салом і ковбасою. Коли треба було їхати до нотаріуса робити купчу, продавці відчуваючи себе героями дня, не корились дукам-покупцям. Останні напували їх цілими тижнями, дарували їм свитки, кожухи й майже непритомних клали на вози, щоб везти до вокзалу. У Києві повторювалось те саме, і тільки на шостий або сьомий день мандрювання по трактирах робилась купча. Після того горячого часу стало тихо: дуки покинули з своїми аферами, а злидарі попавши до них на гачок і пропивши свої наділи, засмутились“ („Київ. В.“, 125, 1910). Скінчилась, однак, справа дуже сумно. Згодом, коли нові власники подумали вступити в володіння так легко здобутою землею, колишні її властители „забунтовались“, причім не обійшлося без насильств. Тільки „енергійними заходами“ начальства в Журбинцях заведено порядок.

У Київській повіті на ґрунті „землеустройства“ трапилась, між иншим, така сумна пригода. Селянин села Лісників, Іван Мисниченко, довідавшись про нові землеустроїтельні закони, закріпив за собою весь земельний наділ, і не зважаючи на двох рідних синів, почав порядкувати сими наділами по-своєму. Швидко поле, сїножать і луг опинились у чужих руках — старий спродав їх домашніми росписками, а далі й садибу й оселю переписав на свою другу жінку. Побачили сини що батько позбавляє їх спадщини, й подались до генерал-губернатора з проханням настановити над Іваном опіку, як над марнотратом. Прохання се задовольнено. Кинув ся старий до жінки за порадою, а та дала йому цїпця в руки немов подорожньому, й вишала його з хати, зважаючи хату й садибу своєю. Тоді Іван взяв налигача й вночі повісив ся в своїй клуні („Рада“, 197, 1910).

У Таврії дієть ся те саме. У Мелітопольській повіті, як у свій час повідомляв кореспондент „Рус. Слова“, багато селян, виділивши свої земельні наділи, попродали їх скупщикам по 140 карб. за десятину, тоді як звичайна ціна — 220 карб. десятина. А Орхівський кореспондент „Ради“ писав (96, 1909): „У нас після закону 9 падолиста селяне кинули ся виділяти землю на мертві і живі душі, закріплюючи її на власність. Ви-

діляти ся почали багаті і бідні. Бідні почали продавати землю багачам за безцінок. І от одразу більша частина бідних почала пропивати гроші, котрі вторгувала за землю. Багачам се було на-руч і вони як хотіли так і обдурювали голоту, даючи їй при купівлі землі стільки грошей, скільки самі хотіли дати, а на решту грошей давали росписку років на два або на рік, виплачуючи щомісяця певну суму біднякови. Батько продавав землю сина, не питаючи його, чи згоден чи ні, а як що син був і не згоден, то батько виділяв ся й продавав землю без сина, а сина виганяв з дому. На сям групі стали виникати хатні драми, бійки, а потім їй стало доходити до суду. Як виганяв батько сина, то багачі, що купували землю, підтримували батьків. Завели ся всякі шахрайства як з боку багатих, так і з боку бідних... Селянин Сленько, віділивши свою землю, почав продавати її двом сільським гмिताям: Вакуленкови й Безпалькови — й зразу пропив усі гроші. Жінка його не давала йому продавати, але він не послухав її й продав усю землю, а потім хотів застрелити ся, та тільки поранив себе. Потім його відвезли в лікарню для божевільних... На сходках панує нелад. Селяне ніяк не можуть прийти до згоди ні в яким ділі. Просто, дієть ся щось неможливе. А все через оте „отчужденіє“...

На Полтавщині наслідки землеустройства з особливою силою проявились у Костянтиноградському повіті. „Наробило у нас землеустройство діла,— пише Нефорощанський кореспондент „Ради“ :—кому з селян руки розвязало, а кому то й очкур порвало. Скористувавшись правом виходити з громади, нефорощане почали закріпляти й продавати свої наділи... Найбільше дрібних наділів, щось більше 150 десятин, закупила купчиха Мотря Рухліна; хоч гроші всі селяне-продавці одержували від Рухліної, але документи на продаж роблять на имя одного селянина (зятя Рухліної) з Кобеляцького повіту, для того, що, мовляв, купує не Рухліна, а такий же мужик, як і продавці. Купує д-ка Рухліна землю по 200 карб. за десятину. Решта покущів землі — місцеві селяне; купують, звичайно, хто заможнійший. І безземельні, вхопивши боргу на шию, купують хоч невеличкі наділи, але вже не раз було, що боргу заплатити нічим і вони починають шукати покущя на куплену землю, щоб продати її й розвизатись з боргом. Через те, що майже всі селяни закріпили свої наділи, то сього року після обміру межовщиками степену коло кожного наділу буде забито два дерев'яних стовпці й тоді сі наділи будуть уже називатись — одрубам („Рада“, 55, 1910). А кореспондент „Кіев. Вѣс.“ просто пише: „Як звичайно, помічаєть ся стара сумна картина: частина селян робить ся безземельною, продаючи задешево свої наділи заможнійшим односельцям, а тоді переходять на становище наймитів“...

На Поділлі, як було зауважено вище, закон сей здійснював ся порівнюючи з меншою енергією, тому й наслідки його тут проявились з меншою силою. Проте недавно повідомлялось, що в селі Глубочці, Гайсинського повіту, селяне убили волосного старшину Трегуба, що було актом помсти за скуплю селянських земель. Се один з численних фактів аграрного терору, що поширив ся на Україні після 9 падолиста 1906 року.

Де-які соціально-економічні й моральні наслідки закону 9 падолиста в українськiм селі ми вже описали. Але є ще один важний наслідок сього закону, на яким треба зупинитись окремо. Говоримо про страшенний зріст продажних і арендних земельних цін, що настав на Україні, відколи тут почало провадитись урядове землеустройство. Земельний ажіотаж, збільшенне кадрів безземельного селянства, діяльність селянського банку й землеустроїтельних комісій — се все не могло не зміцнити становища поміщицького землеволодіння. Й дійсно, поміщики після видання закону 9 падолиста й після перших місяців його здійснювання зразу відчували, що тепер їх фонди підскочили в-гору й ніяка небезпека їм на довгий час не загрожує. Наслідком такої певности й явив ся зріст земельних цін.

Про зріст продажних земельних цін повідомляють з багатьох місцевостей сільської України. Так, на Київщині, в селі Збаражівці, Таращанського повіту, ціна на землю недавно була 100 карб. за морг (1317 кв. сажнів), а за сих два роки ціна підскочила дуже високо: платять по 200 і по 350 карб. за морг. „Тепер бідним селянам нічого й гадати щоб купити собі земельки та присіять хліба“, — каже кореспондент („Рада“ 203, 1910). З Волини теж пишуть, що там останніми часами дуже подорожчала земля. Так у містечку Теофіполі дають по 300—400 карб. за десятину („Рада“, 39, 1910). Так саме стоїть справа й на Херсонщині. Особливо подорожчала там земля за останній рік. Ціна за десятину підскочила з 200 до 300 карб. Поміщики не хотять навіть продавати землю через селянський банк, який дає добру ціну. „Безземельні селяни не знають, що й робити“, — сумно закінчує кореспондент („Рада“, 92, 1910). Ще з більшого числа місцевостей і ще частійше повідомляють про зріст арендних земельних цін. На Волини, напр., за останніх 3—4 роки арендні ціни зросли на 20—25 проц. і в де-яких повітах досягли 27 карб. за десятину („Рада“, 29, 1910). На Поділлі арендні ціни також зросли загалом по губернії на 15—20 проц., досягаючи тепер пересічно 12—18 карб. за десятину, але в поодиноких місцевостях — можна думати, досить численних — ціна ся значно вища. Так, з села Виликої Киріївки, Ольгопільського повіту, кореспондент „Ради“ повідомляє: „За останні часи у нас страшенно підвишилась арендна плата за землю. Десятина землі йде під буряки за 26—30 карб., під пшеницю й жито

за 24—26 карб., під ярину за 20—22 карб.“ („Рада“, 237, 1908). На Київщині, Полтавщині й Чернігівщині, як се виявилось під час Київського контрактного ярмарку 1910 р., арендні ціни на землю також зросли на 15—20 проц., досягаючи пересічно 15—17 карб. за десятину, а в поодиноких випадках підскакуючи значно вище („Рада“, 126, 1910).

Навіть у Степовій Україні, де земельна тіснота ще порівнюючи не така велика, як що інших районах України, — навіть тут арендні ціни проявляють досить жваву тенденцію до непомірного зросту. Так, на Херсонщині арендна ціна на десятину землі стоїть тепер коло 15—20 карб. за десятину („Рада“, 22, 1910). На Катеринославщині справа стоїть ще гірше. Тут арендні ціни, які були значно понизились у 1905 і 1906 роках, тепер знов пішли в-гору. Тепер пересічна арендна ціна десятини землі під один засів становить не менше 15 карб., а в де-яких місцевостях губ., як, напр., у Павлоградським повіті, ціни доходять навіть до 40 карб. за аренду одної десятини. Так, поміщик Б. здав свою землю селянам села Миколаївки по 38 карб. за десятину“ („Рада“, 1908). Дуже картинно описує становище арендної справи на Катеринославщині кореспондент „Ради“ з Слободи Старо-Петрівської, Маріупольського повіту. „Тяжко стає жити й нашому хліборобови, — пиши він, — особливо хліборобови молодому, що тільки став на ноги, став самостійно господарювати. Землі всього якихсь там 2¹/₂ десятинки, що дали за часів общинного землеволодіння; діток же народилось чимало, а наділу земельного на них сподіватись нема чого. Років 3—4 тому хоч заарендувати можна було за 10—15 карб. якусь десятину землі... Тепер же ціна арендна піднялась занадто високо. Ось ціни на ту землю, що має засіватись сеї осени: десятина землі самої гіршої за 20 верст од Слободи, яка иноді й зерна засіяного не вертає, коштує не менше 25 карб.; десятина кращої землі 35—60 карб.; десятина, оброблена під чорний пар, — не менше 100 карб.; десятина баштанна чи кукурузяна 50—75 карб.“ („Рада“, 199, 1910).

Було б, розумієть ся, дуже великою смілістю й навіть пересадюю вважати виключною й єдиною причиною зросту продажних і арендних земельних цін на Україні закон 9 падолиста. Але не може бути сумніву, що сей закон був одною з головніших причин сього явища. Як закон 9 падолиста причинив ся, з одного боку, до обезцінення надільних селянських земель, виділених з громади, так саме він другим своїм боком причинив ся до зросту цін на поміщицьку землю. Виходить, що сей закон, як колишній маніфест 19 лютого, ударив „однимъ концомъ по барину, другимъ — по мужику“, але бік, обернений до „барина“, був м'який і прихильний, а бік, обернений до „мужика“ — був гострий і колючий. Таким чином, до всіх негативних наслідків, які приніс закон 9

падолиста українському селянству, прилучаєть ся ще один — не менш тяжкий, ніж попередні.

Досі ми розглядали справу з законом 9 падолиста переважно з погляду інтересів більшости селянства -- тої більшости, яка не захопилась землеустроїтельною справою й яку начальство причисляє до „ледачих і цянних“. Тепер цікаво поглянути, що виграла та частина селянства, що являєть ся переважним об'єктом усячеського „попеченія“ начальства й яку начальство причисляє до „міцних і дужих“. Розумієть ся, тут доводить ся виключити тих нечисленних кулаків, які скористувались законом 9 падолиста, щоб скупити задешево виділені селянські наділи. Ся група безперечно виграла на законі 9 падолиста, але вона занадто нечисленна навіть з погляду урядового. Який-небудь десяток нових „поміщиків“, що вибились з „мужиків“ на „панську лінію“, коли б навіть вони були в кожному повіті — се все-таки сила занадто незначна. Виходить, що головним чином треба простежити становище „відрубників“ і „хуторян“ — тої досить численної групи селянства, на яку уряд покладав усі свої надії. Переходячи отже до фактичного матеріалу, що освітлює їх становище, ми зразу бачимо, що й тут радити нема з чого. Справа з одрубками стоїть зовсім кепсько. Поки „виділ“ відбував ся на папері — все йшло добре: подавалось прохання про виділ участку, земський начальник робив допит, повітовий зїзд давав постанову, господареві видавалась копія сеї постанови й т. д. Для спекуляції сього було досить. Копія постанови служила показником того, що участок виділено, й що його можна продати. Але як тільки справа доходить до справжнього виділу закріпленого участка „до одного місця“ — тут настає така плутанина, в якій дуже трудно орієнтуватись. На Харківщині, напр., у Валківськїм повіті тепер по селах знов скликають ся сходки, виступають на них члени землеустроїтельних комісій, земські начальники, а пуття з того ніякого. Кореспондент „Нов. Времени“ описує одну з таких сходок, на якій він був сам. Треба було виділити з 5.000 десятин громадської землі 900 десятин одрубникам. Селяне дуже уважно поставились до справи, але розв'язати її не змогли: адже, щоб виділити 900 десятин, треба потім зробити загальний переділ, а коли згодом ще хто-небудь схотів би вийти на одруб — то знов довело ся б робити загальний переділ — і так без кінця-краю. Так сход і не розв'язав питання. І всюди чути те саме: закріпленне надільної землі йде успішно, але виділу ще ніде не зробно.

Те саме й ще багато інших непорозумінь виникає при нарізуванні відрубів по інших губерніях України. Так, на Полтавщині, в містечку Нефорощі, як свідчить кореспондент „Ради“, „ладу з сією дільбою зовсім мало: багато селян не дощитують ся потрошку землі в тих одрубках,

що одержали; і от ходять вони за порадою в сій справі до земського начальника. Він посилає до землеміра, а землемір обіцяє сказати тоді, як виготує план... З приводу переділу мало не що-неділі відбуваєть ся сільський сход, кожний раз з участю земського начальника, який намагаєть ся заспокоїти селян, що з дільбою усе буде гаразд, треба тільки подождати трохи, поки буде нарізано одрубів. Але селяне розходять ся, ні до чого не добалакавшись, і гомонять поміж собою, що через рік або два знову прийдеь ся ділити землю“ (227, 1910). З Олександрівського повіту, на Катеринославщині, також пишуть, що там нарізування відрубів посуваєть ся наперед дуже мляво. У 7 участку, напр., де нарізка йде порівнюючи найкраще, справа загальмувалась з такої причини: після розбивки землі на відрубів, де-які з одрубників, сумніваючись у справедливості казенного обміру, запрохали приватного землеміра, й в результаті виявилось, що урядові землеміри не по правді нарізали участки. Уповноважені від селян попрохали землеустроїтельну комісію виправити ті неточности, а поки-що вони не знають, як бути з засівом озимини. Торік з нагоди переділу багато селян лишилось без озимих засівів, мабуть, таке саме буде й сього року. Як що не буде дозволено користуватись землею по старому, себ-то черезполосно, то й дійсно їм доведеть ся лишитись без озимини („Юж. Заря“, 1305, 1910).

Оттак стоїть у дійсности справа з одрубамі в величезній більшості випадків. І дуже обережно треба ставитись до інпозантних чисел урядової статистики, які малюють розгром общини в дуже рожевім світлі. Для Таврії, напр., урядова статистика показує 47,8 проц. господарів, фактично виділених з общини, для Київщини — також 47,8 проц., для Катеринославщини — 37 проц., для Херсонщини — 27,9 проц., для Харківщини — 19,5 проц., для Чернігівщини — 5,7 проц. („Торг.-Пром. Газ.“, 223, 1910). У дійсности се здебільшого виділ чисто номінальний, зроблений тільки на папері. Для того, щоб продати виділений участок за безцінь і пропити або так розтринькати вторговані гроші, такого номінального виділу цілком досить, але для того, щоб се явище могло вважатись якоюсь новою ерою в формах землеволодіння й землекористування — для сього одного формального виділу занадто мало.

З хуторами, як зразу може показатись, урядови пощастило більше ніж з одрубамі. Дійсно, коли більшість одрубів існує тільки на папері, то існування хуторів на Україні є безперечним фактом. Одначе й факти можна розуміти різно. Уряд, напр., каже, що з хуторів він цілком задоволений, бо як донесення місцевих землеустроїтельних агентів, так і особисті вражіння губернаторів і міністрів свідчать, що справа з хуторами стоїть як-найкраще.

„Блажен, хто вірує“... Ми до числа „блаженних“, на жаль, не на-
ЛНВістник 1910, кн. XII.

лежимо, бо факти, що зібрались у наших руках мало не за 4 роки, свідчать про що хочете, тільки не про „благоденствіє“ хуторян. Насамперед, далеко не відповідає дійсности поширене в нашім громадянстві переконання, що уряд діяльно допомагає хуторянам коштами й заходами. Се, як важе один автор (Ю. Еремѣва. О крестьянскомъ землеустройствѣ. „Моск. Еженедѣльникъ“, 34, 1909) — тільки в Петербурзі допомагають. Ось один з найбільш яскравих прикладів, з яких видно, до чого в дійсности зводиться ся урядова допомога хуторянам. У селі Котівці, Радомисльського повіту, на Київщині, приговор про вихід на хутори було подано мировому посередникові літом 1907 р., а розмежування зроблено аж в-осени 1908 р. Тим селянам, що матимуть од волости свідоцтво про бідність, землеустроїтельна комісія обіцяла видати позичку грішми для перенесення будівель з села на хутори.. Коли сі бідарі, діставши свідоцтва з волости, звернулись за позичкою, в землеустроїтельній комісії їм сказали, що вони можуть взяти позичку й потім одурити та не побудуватись, а тому хай вони ранійше перенесуть будівлі, а потім їм видадуть позичку. Продали сі бідарі все своє добро: худобу, одержу, все, що можна було продати, й перенесли будівлі на хутори. Але, розумієть ся, своїх грошей їм не вистачає, й хати zostались без покрівель. Вдались вони до повітової землеустроїтельної комісії, а та каже їм звернутись до губерньської. Звернулись вони тоді до київської землеустроїтельної комісії, але звідти зовсім ніякої відповіді селянам не дали. Й сидять сі бідолашні „хуторяне“ в непокрытих хатах і нічогосько вони не мають, бо вони все попродали, сподіваючись накупити всього наново, коли дістануть позичку. І се називають урядовою допомогою при розселенні! — гірко зауважує автор.

Се, звичайно, не значить, що на хуторян не витрачають ся гроші. Навпаки, грошей витрачаєть ся дуже багато, навіть занадто багато. Уряд, а особливо земства ось уже кілька років під-ряд асігнують величезні суми на допомогу хуторянам, але всі ті гроші йдуть наче в якусь бездонну прирву, й становище хуторян ніскільки не кращає. Загальна думка така, що вигадані урядом хуторяне ні для кого ніякою опорою служити не можуть: се просто бідні люде, навіки вибиті з колії.

Особливо характеристичне з сього погляду становище хуторян в Уманськім повіті, де землеустроїтельні експеріменти провадились у дуже широкім масштабі. „Селяне показали себе цілком непідготованими до нових умов хазяювання, — писав кореспондент „Слова“: — вони цілком розтерались. Почали орати все поле, продавати худобу то-що — одним словом, зявились цілком виразні показчики господарської анархії“ (753. 1909). „За весь час діяльности в Уманськім повіті землеустроїтельної комісії, — писала також „Рада“, — виселилось на хутори й перейшло

на одруби біля 11 тисяч селян-господарів. Але старосвіцькі, примітивні, способи хліборобства від того ні трохи не змінились — для культурного, інтенсивного господарства хutorяне не мають ні відповідного досвіду, ні прикладу, ні кращого насіння, ні потрібних машин і хліборобського знаряддя“ (59, 1908). Відомий знавець Правобережної України А. І. Ярошевич з свого боку писав про уманські хutorи: „Хліборобство на нових участках не набуло ще плянності й носить цілком хаотичний характер. Усі помисли селян, що одержали участки, напрямлені на те, щоб сплатити свої борги, упорядкувати садибу то-що. Пережиті неврожаї багатом не дають стати на ноги. Де-які хutorяне служать у економіях. Хutorні участки дуже часто здають ся в аренду. А хто сам обробляє свій участок, той хоче використувати кожен ступінь землі, ніскільки не сважаячи на умови раціонального хліборобства“ („Слово“, 1908). Те саме потвержує й другий кореспондент „Слова“. „Хоча хutorні участки, — пише він, — призначено було для малоземельних і безземельних, проте в дійсности багато участків попало в руки заможних селян. Ті скористувались усіма льготами, призначеними для голоти, й засіли на нових місцях. А ті з хutorян, що дійсно нічого не мали, опинились у тяжкій стані. Багатом з них довелось позичити задаткові гроші у заможніших односельців і тепер вони мусять оддавати свої участки в аренду останнім на досить довгий час. Що ж до тих хutorян що сами хазяюють на своїх участках, то вони старають ся витягти з землі яко-мога більше й тому практикують хижачькі способи хліборобства“ (685, 1908).

Не краще стоїть справа з хutorами й на Поділлію. В однім місці (Брадлавський повіт) непремінний член землеустроїтельної комісії, заохочуючи селян до виходу на хutorи, наобіцяв їм усякої всячини: що він кожному новому хutorянинови дасть по 80 карб. на будування нової оселі, а також подбає про те, щоб вони могли дістати на-борг бляхи на дахи, та щоб не брали з них, хutorян, кілька літ ніяких податків, опріч викупних платіжів. А як вийшли селяне на хutorи, то нічого їм і не дали, та ще волость наклала по півтора карбованці на десятину мирських оплатків, а земство — по 70 коп., земських оплатків. Додавши до сих податкових 2 карб. 20 коп. ще 16 — 18 карб. викупних за рік, вийде, що стільки ж саме коштує десятина і в аренді („Рада“, 55, 1909). Дуже сумними фарбами малює також становище подільських хutorян д. К. О—в на сторінках „Кіев. Вѣстей“: „Далеко не всі, що купили участки з обіцянкою вийти на хutorи, додержали своє слово, — пише він. — Якось не хочеть ся розлучитись з своїм рідним гніздом... Не сважаячи на вперті й часті понукання члена-землеустроїтеля, тільки дві-три семі зважились переїхати в одинокі хатки, на поле. І не ра-

дість чекає їх там, у тих домиках“. Зайшовши в одну з хуторянських хат, автор почав розпитувати господарів про їх життя. „І боже мій, як сумно, — сказала господиня, — в селі краще. Там на вулицю підеш, до сусідів. А тут і пійти нікуди не можна. Як же я вийду. Взімку, в осени тільки туман видно, нікого з людей не побачиш, ані поговориш. Чоловік той разів три-чотири піде до села, а я все з дітьми. Ні, не добрі сі хутори“. Господарь знов і собі почав скаржитись, але вже на инше... „Тепер у землю треба багато вкладати, — казав він, — а не дістанеш і того, що дав їй. Трудно, дуже трудно нам тепер жити. Більше 200 карб. уже маю боргу, а поки не виходив на хутори, то не було боргу нічого“. І сей борг селянин має зверх того, що він винен поміщикави й банкови, які розсрочили йому „верхи“ (252, 1910).

Торік чи позаторік міністер внутрішніх справ разом з міністром хліборобства їздили на Катеринославщину оглядати хутори. Оглядом вони zostались цілком задоволені, й Петербурзьке Телеграфне Агенство разом з Освідомительним Бюро у своїх офіціальних реляціях з сього приводу дуже солодко розписувались. Та через якийсь час у тих місцях, де побували міністри, довелось бути співробітниками „Рус. Вѣд.“ д. Дроздову, але його вражіння від огляду хуторів були цілком одмінні від вражінь міністрів. „Хто не бачив ніколи села або хто з ним знайомий тільки на підставі канцелярських паперів, — казали д. Дроздову на Катеринославщині, — той, чого доброго, справді буде захоплюватись нашими хуторянами. А нам, сільським людям, захоплюватись нема рації. Одних зроблених з хворосту й глини мазанок, без клунь, без жадних инших будівель, було цілком досить для того, щоб начальство устами Пет. Тел. Агенства знайшло у хуторян „желаніе устроиться чисто и домовито“. Хуторянам бракує коней, так що часто вони мусять звертатись до „супряги“. Реманент кепський. Троє хуторян, правда, купили жатку, та й ту на-випдат. А офіціальною мовою се виходить, що „живой и мертвый инвентарь во многихъ хозяйствахъ заведенъ полностью“. Далі, посіяли хуторяне кілька рядків кукурузи на баштанах, щоб не допустити перехрестного опилювання рослин, а Тел. Агенство квашигь ся вже повідомити, що „въ полеводствѣ замѣтно стремленіе къ улучшенію культуры введеніемъ въ сѣвооборотъ пропашихъ растений“. А настрої? Він, правда, не пригнічений, але се почасти залежить від „хохлацкой безопасности“ (вислов д. Дроздова), почасти від доброго урожаю останніх двох років.

— У нас, — казали д. Дроздову в Новомосковськiм повіті — звичайний урожай 40-45 пудів на десятину, а сього року зібрали по 100 пудів. Але й при такім урожаї хуторянин зводить тільки кінці з кінцями, бо при нашій системі господарства хутір повинен мати принаймні 20 деся-

тин, а не 8, як ріже банк. Хуторяне розумієть ся, хазяюють так саме, як і по селах, та инакше і бути не може. Попит у нас є на яру пшеницю й ячмінь. Нічого иншого сіяти не можна. Про яку ж иншу систему господарства тут може бути розмова! Ось як буде неврожай та як оброблять селяне свої нові участки, тоді й побачете, який настроій буде у хуторянина. Тепер наші „хохли“ мало про се думають, але настане час, — а що він настане, в тім не може сумніватись той, хто, бачив, які у нас бувають неврожайні роки, — коли їм доведеть ся каятись у тім, що вони багато де-чого не взяли на увагу, коли брали банківську землю й всякі позички.

— Як же се все проґавили наші міністри? запитав д. Дроздов.

— Та що вони тут бачили. Приїхали в ранці, попоходили по дворах, погомоніли з хуторянами, а більше з нашими землеустроїтельними чиновниками й поїхали годині о другій дня. Розлиували хуторян про їх житте...

— Ну що, добре поміщиками жити? — звертаєть ся до одної баби непремінний член землеустроїтельної комісії, що приїхав разом з Столипіним поперед инших.

— Попробували-б сами сісти, — відповіла баба, — тоді побачили-б, які ми поміщики („Рус. Вѣд.“, число з 26 вересня 1909 р.).

Мало чим краще стоїть справа з хуторами й на Харківщині. Тут, на слова „Ю.-Р. с.-х. Газети“, ще з минулого року в багатьох місцевостях на закріплених у приватну власть участках зявились легкі будівлі. Перш за все селянин подбав про свою худобу. Для неї він збудував криті навеси, в де-яких випадках заплетені з боків хворостом і обмащені глиною. Житлом для самого господаря й його семі служили соломяні курині або ями, викопані в землі й прикриті зверху дошками й землею. На участок селянин переходить неохоче. Новизна становища, незручність жити одному серед поля, а головне звичка до громадського життя, до родичів і сусідів — се все не дає йому остаточно переселитись на виділенийний участок. Тому й тепер ще, не звжаючи на де-які полегкості, що дають ся селянам, які перенесли свої житла з села, він усе-ж більше дивить ся на своє виселенне на хутір наче на якийсь тимчасовий виїзд на дачу. На зиму він знову тягнеть ся до села, на старе вогнище“ (35, 1910).

На Херсонщині хутори також не дуже міцно прищепились. Один з кореспондентів „Ради“ того року писав: Біля села Бірзули, Ананьївського повіту, продано удільну землю селянам з умовою, щоб вони обовязково за три роки поселились там хуторами. Хто-ж за сей час не оселить ся на хуторі, од того землю одберуть. І тепер серед поля вже стоїть де-білька куринів. Се — будучі хутори. Хазяї їхні позїздились

порати їх за 18-30 верст. Силу прикростей зазнають вони, бо тижнями сидять на сухих харчах, для худоби не мають корму й води нема де дістати. Сами нові хуторяне гомонять про свою купівлю, що „се нам не земля, а погибель. Поки позаводимо хутори, той й духу в нас не вистачить. По селах утеряємо останню десятинку й хату, а тут нічого не добемось. Ні туди, ні сюди — лягай та помірай“.

І на Волини хуторянам, розуміється — новим, землеустроїтельним — ще дуже далеко до поміщиків. Так, з села Уховецького, Ковельського повіту, кореспондент „Ради“ у свій час писав: „Два роки тому наші селяне за допомогою селянського банку купили Уховецький маєток, більш 1000 десятин. Банк поділив сю землю на хутори й мав на думці роздати їх передовсім безземельним селянам. Але не зовсім додержав він сього. Багато малоземельних не дістали нічого, як через брак землі, так і через велику ціну її й малі свої достатки. Тим часом деякі заможні селяне, що мають досить землі, дістали собі ще й хутори й маючи гроші, мали змогу взяти собі найкращу землю. Господарство на хуторах першого року йшло погано. Роздали землю вже в кінці вересня, перед Покровою. Сіяти озимину мало хто зважився в таку пору, а хто посіяв, то мало мав на тім зиску. Сього року озимина була б дуже добра, коли б не посуха, а ярина мало не зовсім пропала, особливо ячміні. Біднішим хуторянам скрутно приходиться ся. Хліба родить стільки, що й собі на харч не стає, а тут ще треба за землю платити. Через те де-котрим хуторянам певно доведеться розпрощатися з своїми хуторами. Кажуть, що вже скільком з них зроблено застереження, що відберуть землю, як що вони до певного часу не заплатять грошей. І знов безземельні зостануться безземельними, а малоземельні малоземельними“ (151, 1910).

Нарешті, на Чернигівщині справа з хуторами стала зовсім кепсько. В Городнянському повіті, землеустроїтельна комісія разом з земським банком билась-билась над тим, щоб намовити селян перейти на хутори, а все з того нічого не виходило. Селяне добре пам'ятали, що платити 250-300 карб. за десятину банківської землі — дорого й що на хуторах нема де діватися з худобою. Тоді городнянська землеустроїтельна комісія задумала зразу убити двох зайців: полякати впертих селян „наше-ствієм иноплемеників“ і визначитися перед начальством, бо з Петербургу мало не з кожною поштою приходили понукаючі циркуляри про необхідність більш успішного заведення хуторів, — і понавезло на хутори 120 селянських семей з різних повітів Волини. Новосели явились, зайняли одруби й збудували на них землянки, а незабаром... баби пішли збирати з торбами на „погоріле“. Як піде далі справа з хуторами, побачимо, а поки-що землеустроїтелям нема чого радити, — такими сло-

вами закінчує кореспондент свою замітку про сей цікавий землеустроїтельний експеримент („Кіев. В“. 303, 1909).

Ось як фактично стоїть справа з хутірським господарством по всій Україні. І нема нічого неймовірного в тім, що на Україні, особливо в південних її губерніях, як оповідає д. Пешехонов („Рус. Богатство“ кн. 11 за 1900 р., ст. 95-96), хуторна епопея причинилась до народження безхатної й безземельної голоти, яку місцева людність називає „шатунами“. „Шатуни“, які, на думку начальства, мали стати заможними хуторянами, кидають насижені місця й бродять з своїми манатками степовими шляхами, шукаючи місця, де можна було-б „приткнутись“, і розпочати пове життє. Але приткнутись нема куди, й „шатуни“ посилають своїх жінок і дітей за прошенням хлібом, або доведені до одчаю голодом і безробіттем, захожують ся грабувати осідлу людність.

Тяжку картину представляють сі номади, коли вони отаборять ся де-небудь за селом, на спаленім і засипанім порохом вигоні. Навколо возів з піднятими оглоблями, на яких розвішане всяке драньтє, сидять жінки й діти, стомлені, з виспаженими обличчями. Мужчини на всі запитання відповідають мляво, байдуже й неохоче, як люде, котрим „усе однаково“.

— Куди йдемо? Та хто-ж його знає. Кажуть, ніби за Кубаню є ще якась земля...

Але зараз же хто-небудь перебиває з похмурою усмішкою :

— Як же! Так тобі козаки й дали. Будемо тут мандрувати шляхами й дорогами, поки з голоду не повиздихаємо або зімою позамерзаємо...

— Чим не хуторяне? — кажуть про себе „шатуни“. — Всі дороги наші. Де не стали, там і хутір...

Дуже характеристичним являєть ся той факт, що до хуторманії негативно ставлять ся й найбільш тверезі люде з поміж тих, кого в опозиційности ніяк запідозрити ве можна. Сучасні земства з боку дояльності не лишають бажати нічого кращого для уряду, а проте й вони часом досить гостро й категорично висловлюють ся в небажанім для уряду напрямі. Дуже цікавим з сього погляду являєть ся доклад кївської губерньської земської управи, внесенний в кївську губерньську агрономічну раду, засідання якої відбувалось у початку жовтня сього року. „Вибиті з своєї колії, — каже управа, — одірвані од звичайних і знайомих обставин, потративши іноді останні свої гроші або ще частіше, залізши в неоплатні борги, щоб сплатити чергові оплати селянському банкови, перенести будівлі на свій одруб, купити те чи инше знарядде або потрібну скотину, — хуторяне здебільшого оцинились тепер у без-

вихіднім становищу, а дуже часто на передодні повної економічної руїни. Щоб сплатити чергові оплатки, вони часто здають частину свого одруба або навіть увесь одруб в аренду на довгий час по невивітній ціні, а самі йдуть у наймити. Бували навіть випадки продажу одрубів, розуміється, без формальних запродажних умов. Дуже часто в сім році були випадки запродажу урожаю по дивовижно („баснословно“) дешевій ціні. У Звенигородським, Таращанським і де-яких інших повітах склалась ціла спілка скупщиків, які поділили поміж собою села з одрубними селянами й, працюючи без конкурентів, кожен у своїм районі ловлять у свої сітки хуторян і одрубників, які вічно нуждають ся грошми. Доходило до того, що селяне продавали зимою жито будучого урожаю по 40-45 коп. за пуд, овес по 30-35 коп., а коли позичали гроші, то платили по 100-200 і більше процентів. Одним словом, у більшості випадків становище хуторян і відрубників тепер таке, що коли вчасно й енергійно не стати їм на поміч, то значна їх частина остаточно дійде до руїни, а земля їх піде „з молотка“. Хуторному і одрубному господарству, — кінчається загална частина докладу, — тепер загрожує повний кризис, економічна смерть“ („Рѣчь“, 270, 1910).

Де-які учасники наради не зовсім згожувались з висновками управи, вважаючи фарби в її докладі занадто згущеними. Проте ніхто з учасників не зважив ся сказати, що становище хуторян гарне. Суперечка тільки зводилась до того, на скільки те становище тяжке. І всі погодили ся з коротким резюме начальника ківво-подільського правління хліборобства й державних дібр А. Я. Яковліва, що „становище хуторян на стільки серйозне, настільки тяжке, що всі 156 тисяч, призначені міністерством хліборобства на агрономічну допомогу всім селянам Київщини, повинні піти на допомогу тільки їм“ („Кіев. Вѣсти“, 256, 1910).

Так характеризують становище хуторян представники урядових і напівурядових інституцій. Поодинокі особи з числа правих письменників також не жаліють фарб, щоб довести всю утопічність вигаданої д. Столипіним землеустрійної реформи. Відповідні цитати з „Нов. Вр.“ і „Моск. Вѣд.“ ми вже наводили вище. Тут наведемо ще один дуже цікавий уривок з статі д. Реви, уміщеної в числі 238 „Кіевлянина“ за 1908 р. „Коли розгорнемо двохверстову карту Київщини, — писав д. Рева, — то побачимо, що в де-яких повітах (хоча б, напр., у Липовецькім) є досить багато хуторів. Се ті хутори, які утворила сама людність і при тім утворила вже досить давно. Величезна більшість таких хуторів належала ще до недавнього часу польській дрібній шляхті, тепер же значна їх частина перейшла в селянські руки. Опріч сих давніх хуторських поселень, останніми часами організується багато нових, вже чистоселянських хуторів. Селяне купують у поміщиків окремі частки землі

й оселяють ся на них, а то часом купують цілий маєток без допомоги селянського банку й розселюють ся хуторами. Кожен з місцевих людей знає десятки таких прикладів, але... між хуторами, утвореними самою людністю, й хуторами „землеустроїтельними“ нема нічого спільного. Хутори народні організують ся тільки там, де сьому сприяють природні обставини місцевости, де є назина, лужок, вода, де можна легко поставити садибу. Хутори „землеустроїтельні“ організують ся там, де на те буде воля землеміра, причім циркулярні землеустроїтелі навіть присутність води на глибині 10 сажнів не вважають перешкодою для процвітання „хуторянина“. Потім — найголовніше. На хутори народні виходять тільки селяне сильні, які мають досить коштів і сил, щоб хазяювати на купленій землі. „Землеустроїтельні“ хутори представляють собою щось цілком инше. Наша новітня землеустроїтельна політика, як відомо, поставила собі мету — утворити хуторян з малоземельних і безземельних селян. Мета, розуміть ся, шановна, але безумовно утопічна... Для того, щоб господарювати, зважаючи не на далеку будучність, коли селянин порозумнішає, а відповідно до умов теперішнього часу, треба мати певний більш або менш значний учасок землі. Ми ручимо ся, що хоча б панове „аґрони“ обшукали всю Київщину, вони тут не знайдуть ні одного природно-утвореного хутора, який мав би хоч приблизну подібність до того, що фабрикують землеустроїтелі. Само собою розуміть ся, що через се саме вони не знайдуть на природних хуторах і таких „культурних заходів“, які могли б дати корисний овоч, будучи пересаженними на хутори, так би мовити, казенні. Житте тут іде саме по собі, а циркулярна творчість — сама по собі. Тим-то й виходить, що для повоявлених хуторів доводить ся вигадувати „сівообороти“ на підставі німецьких книжок, бо дійсне житте для хуторів-народій ніяких вказівок у сім напрямі дати не може“...

Ми навмисно навели сю довгу виписку з статі такого автора й такого органу, патентована „благонадежність“ яких ніякому сумніву ні з чийого погляду підлягати не може. І проте, як бачимо, вони висміюють хуторманію з таким сарказмом, на який ледве чи спроміг ся би хто-небудь з табору протилежного. Очевидно, що справа з хуторами стоїть занадто вже тонко й непевно, коли представники цілком протилежних і навіть ворожих громадських напрямків так однодушно осуджують її.

Які ж загалом наслідки дав закон 9 падолиста на Україні? Відповідь на се запитання виходить дуже сумна як з погляду народньо-господарського, так і з погляду урядового. З першого погляду закон 9 падолиста наробив стільки шкоди, скільки не наробив ще ніякий инший закон. В село внесено елементи земельної анархії, селянство скаламучено,

зруйновано матеріальні й моральні основи дотеперішнього селянського побуту. Та маса селян, що не схотіла користуватись законом, потерпіла не менше від тої частини, що пішла назустріч урядовим замірам. Закон 9 падолиста в українським селі наплотив тільки жертв.

Правда, має сей закон і своїх фаворитів, які добре ним скористувались і вийшли „на панську ліню“. Та таких щасливих занадто мало — пересічно не більше якого-небудь десятка на повіт, — а такої сили занадто мало для того, щоб служити кому-небудь опорою. Зате наплодилось на селі багато старців, злодіїв, п'яниць — взагалі люмпенпролетаріату. Сі кадри можуть коли-небудь наробити багато клопоту не тільки „хозяйственным мужичкам“, що розжились на чужому безголові, а й урядови. Закон 9 падолисту воістину показав себе палицею з двома кінцями.

Тепер загальна думка така, що землеустроїтельна епопея перейшла вже за той бік своєї кульмінаційної точки. Уряд, здається, ще не думає приступати до повної ліквідації своєї аграрної реформи, але де-які ознаки зневіря помічають ся вже й з цього боку. По інерції ще пишуть ся циркуляри, публікують ся голосні реляції, але нема вже в них ні переконаности, ні запалу. Можна, у всякім разі, сподіватись, що другого такого параксизму землеустроїтельної гарячки, який був трохи раніше, наше село вже більше не побачить. Розуміється, хуторяне й одрубники ще довгий час лежатимуть важким тягарем на державнім і місцевих бюджетах, але се вже щось неминуче.

Що ж до селян, то вони давно розчарувались у законі 9 падолиста. Навіть по тих місцевостях і селах, де людність зпочатку дуже захопилась „останнім словом“ урядової землеустроїтельної політики, тепер помічається сильний рух у протилежний бік. Так, у Тираспольським повіті, на Херсонщині, як повідомляє кореспондент „Од. Новостей“, тепер помічається „почти полное прекращение“ прохань про виділ з громади й навіть „массовый отказ“ селян од колишніх приговорів про бажанне закріпити землю в особисту властність“. „Так чи инакше, — кінчає кореспондент, — здійсненне закону 9 падолиста в Тираспольським повіті тепер майже цілком припинилось“ (цит. за числом 289 „Нов. Руси“ за 1909 р.). В Єлисаветградським повіті, як повідомляє кореспондент „Рус. Сл.“, багато селянських громад також одмовляють ся від ухвалених раніше приговорів про перехід на відрубни й висловлюють бажанне лишитись при черезполоснім володінню (телеграма від 14 травня 1909 р.).

Дуже оригінально й дотепно „нейтралізували“ закон 9 падолиста селяне по деяких місцевостях Київщини. У Чигиринським повіті, напр., де-які сільські громади, як Болтишська, Хайнівська, Еразмівська й Ставидлянська, почали заводити у себе подвірне володінне землею. З зов-

нішнього боку, — пише кореспондент „Ради“ (122, 1910), — справа, здавалось, стояла добре. А отсе недавно виявилось, що вихід з общини сі громади робили тільки для людського ока. Сільські громади, завівши подвірне володіння, тихенько собі переділяють землю, як се вело ся здавна; коли ж видають кому писаний приговор про те, що такий-то селянин справді став подвірним власником, то в сім приговорі ставить ся умова, що громада залишає за собою право переділити надільну землю через 9 років, а також пасти на ній свою худобу; опріч того, земля виділяється черезполосно, в 4—5 клаптиках. Розуміється, коли начальство довідалось про таке оригінальне розуміння закону 9 падолиста, мировому посередникови вийшов наказ пильнійше доглядати за землеустроїством, але факт „обходу“ селянами землеустроїтельного закону все-таки лишається фактом.

Надходять останніми часами й інші звістки, які цілком потверджують як зріст негати́вного відношення селян до закону 9 падолиста, так і розвиток негати́вних наслідків того закону в тих місцевостях, де людність скористувалась ним. Так, ще сими днями з села Прохорів, Борзенського повіту, на Чернигівщині, до „Ради“ писали (220, 1910): „Хуторне господарство міцно засіло в головах чималої частини наших селян. Багато було з приводу його балачок, читання брошурок. Нарешті, зібрався сход. Народу прибуло сила. Надійшли старі, жінки, підлітки. Давно Прохори не бачили такого великого сходу. Що ж до галасу, гаму, крику, голосіння жінок, то навіть діди на пам'ятають такого бурхливого сходу. Рішали, перерішали, приймали одну постанову, потім її одкидали. Поділилась громада на дві частини — багатирів і бідноту. Перші доводили, як гарно буде всім, коли серед поля стоятиме хата, хліви, а кругом їх буде розлягатись власне поле, облоги. Та не так міркувала біднота: не зручно їй ділитись у той час, як де-котрі мають десятину упруг, а то їй зовсім не мають поля. Питали вони у багатирів: „Де буде наша толока? Куди виганятиме-мо пасти худобу?“ Кілька годин над селом стояв гамір, йшла завзята боротьба. Нарешті, вияснилась сила обох сторін: на боці бідноти було більшість люду — й через те село не пристало до „хуторного господарства“.

А ось і найсвіжіша звістка про один з наслідків закону 9 падолиста. Кременецький кореспондент „Ради“ пише (231, 1910): „Як і по інших місцях, і у нас, у Кременецькім повіті, йде тепер завзята агітація серед селянства за хутори та відрубви, але ж заходи місцевої землеустроїтельної комісії не дають бажаних наслідків. Тільки в кількох селах згодились селяне вийти на хутори. Пристала на пораду землеустроїтелів, між иншим, і Щасновецька громада. При Щаснівці була земля генерала Біляева, яка опинилась в руках комісії; остання загадала міс-

цевим безземельним і малоземельним селянам купите собі її, тільки з умовою — неодмінно завести хуторне господарство. Ті згодились і дістали на кожен двір по 6 десятин землі, за що мали платити по 100 карб. що року. Звичайно, платити такі великі гроші, особливо зпочатку, було цілком неможливо для бідних Щаснівецьких селян, й комісія обіцяла їм казенну допомогу в розмірі 200 карб. на двір, а також обіцяла своїм коштом покопати колодязі. Невідомо чому, але бідолахи й шеляга не побачили з обіцяної допомоги, а колодязів теж бігмає. Зруйнувавши дощенту своє мізерне господарство на виплат завдатку, небораки пересвідчилися, що нічого не вдіяти їм, і почали тікати на старі гвізда, бо хто вчасно не внесе призначеної суми, той позбавляється права на землю, й його учасок оддаєть ся в аренду иншим. Сеї осени призначено на продаж землю 5 таких несправних хуторян. Усіх хуторян зпочатку було 33 господарі, а тепер, через два роки, й третьої частини не лишилось. Багатьом хуторянам доводить ся мандрувати на заробітки в Одесу або в Америку“.

Нарешті, й новітній аграрний терор не припиняєть ся по наших селах. Закон 9 падолиста гострим клином врізав ся в селянське життя — громадське й родинне — й на кожнім кроці бачимо сумні наслідки. Сими днями, напр., з Єлисаветградського повіту надійшла телеграма („Рада“, 228, 1910), що селянин Мунтян, посварившись з братом за землю, виділену на підставі закону 9 падолиста, убив його, його жінку й дочку. І таких звісток находить чимало.

Що ж думають сами селяне про землю? Вони, як і до закону 9 падолиста, все мріють про якусь додаткову прирізку й, розумієть ся, безплатну. Закон ні з якого боку не вплинув на їх настрої, не зробив їх більш поміркованими й „тверезими“. Традиційний погляд на землю, як на „Божу“, „нічию“, панує й тепер по наших селах так саме, як 5 і 50 років тому. І часто ще можна читати навіть і тепер, що селяне послають депутації, щоб прохати нарізки, або що десь у глибині того чи иншого села прокинулась якась легенда про близький переділ землі. Ось два характеристичних приклади. З Мелітопольського повіту, в Таврії, кореспондент „Гол. Москвы“ якомсь повідомляв, що 21 падолиста 1909 р. виїхали уповноважені Новоспасівської волости, щоб особисто прохати у царя прирізки землі. Й се робилось після трьох років існування закону 9 падолиста й після досить жвавого його здійснення у Таврії. А з Літинського повіту, на Поділля, власне, з села Радівки кореспондент „Ради“ ще недавно писав, що там „люде сподівають ся дарової нарізки землі Як трапить ся иноді зійтись з селянами, то тільки й чуєш, що якийсь подорожній ішов та ночував у Клима чи Трохима й казав, що на свої очи бачив, як десь там у Петербурзькій губернії „офіцер з скількома

салдатами нарізував учасок землі для безземельних“. Або кажуть: „а чого, мовляв, так спродують ся власники маєтків? Щось вони вже чують“. Як поспробуєш розтлумачити, що такі сподіванки безпідставні, то тільки похитують головою: „говори собі, мовляв, нічого не знаєш“ (56, 1910)...

І виходить, що закон 9 падолиста — непотрібний закон, бо він нікого не задовольнив — ні тих, що видавали й здійснюють його, ні тих, для кого його видано. Та він і не може нікого задовольнити, бо в самій його структурі й в способах його здійснення є стільки непоправних помилок, як ні в однім іншому законі.

Але закон 9 падолиста не тільки непотрібний: він ще й шкодливий. Він виїс таку страшну колотнечу, такий господарський і моральний розгардіяш у наше село, що трудно навіть приблизно обчислити всю шкоду від нього. На щасте, як зауважено вище, сам уряд потроху вже починає розчаровуватись сею своєю вигадкою. Бажано отже було б, щоб се розчарування мало своїм наслідком повну ліквідацію як самого закону 9 падолиста, так і утвореного ним земельного безладдя.

II. СМУТОК.

З російсько-українського життя.

В житті громадянства, як і в житті неорганічної природи, бувають, по довгих періодах тиші, свої землетруси, коли здригається ся разом увесь громадський організм — і довгий час хвилюється ся і не може заспокоїтись безмежна просторінь громадського моря... Один з таких моментів переживає тепер російське громадянство — під вражінням смерти Льва Толстого. Якось раптом підійшов, повний трагічної краси, кінець всесвітнього велетня, — і наче останнім відблиском сонця на заході освітілась вся наша країна, з її непереможним лихом, з сумними і страшними картинами її життя, що викликали пророчий гнів і протести великого духом учителя.. І разом з глибоким жалем і незмірною тугою за тим, чие кожне слово лунало по світу од краю і до краю, — стрепенулись серця громадянства перед високими заповідями останніх років життя Толстого. Як найкращий спосіб вшанувати пам'ять усопшого, прогресивними фракціями Державної Думи внесена була пропозиція поставити на чергу обсуд закону про скасування смертної кари. Розуміється, ся пропозиція була Думою одхилена. Тим часом більш чутка і вразлива частина російської інтелігенції — академічна молодіж з тим самим гаслом по всій Росії вийшла на вулицю, — і ось, після довгої тиші знов вибухли студентські демонстрації, а за ними адміністративні.

респресі. Але не тільки інтелігенція, але й народні низи відчували смерть Толстого і були вибиті з рівноваги сильними й новими вражіннями: бо єдиного, може, в світі щирого християнина, великого праведника російської землі — поховано без участі православної церкви і навіть з заборобою духовенству правити за небіжчика церковні одирави. Се був перший всеросійський громадянський похорон, — і контраст між церковною формою і релігійною суттю вийшов такий яскравий, що розколихана в народніх думках хвиля, мабуть, ще не скоро прийде до спокою...

Поруч з сим величнім фіналом надзвичайного життя які дрібні й мізерні здавались ті люде-комашки, що в-останнє поривались зганьбити й запламити велике йменне! Сї огидливі поривання, яскравий зразок котрих дали в Державній Думі „истинно-русскі“ люде, тільки виразніще виявляли силу й значінне велетня духа, що десятки літ притягав до себе серця. й думки всього культурного світу...

А життє тим часом ішло своєю чергою. Третя Дума з половини жовтня розпочала свою перед-останню сесію. Власне, мабуть, се остання, де ще можна буде бачити коли не коли живого октябриста з прапором 17 жовтня. Далі, в пятій сесії Думи ми вже, певне, побачимо Думський центр з чистих націоналістів, а на виборах в четвертї Думу колишніх октябристів, мабуть, і з свічкою не знайдеш. Маленьку спробу відповідної часу організації виборів дала минулим літом Одеса, де довелося вибрати нового депутата; вже тут боролись прогресисти з націоналістами, а октябризмом і не пахло. Дякуючи доброму градоначальнику та підмозі чорної сотні, націоналістична правда взяла перевагу, а кадети дістали посрамленіє: обрано депутатом правого — барона Рено, а октябристам довелося вдавати, що й вони дуже вдоволені сим обраннєм, бо мовляв, нарешті таки „жидівсько-кадетську“ Одесу добре прикручено! Очевидно, подібної організації виборів треба сподіватись і на далі, тільки в ширших межах...

Головою Думи на нову сесію обрано знов Гучкова. На сей раз опозиція голосувала проти нього, але, дякуючи підмозі націоналістів та Поляків, Гучкову пощастило зібрати за собою досить порядну більшість, хоч все-ж далеко меншу, ніж торік. Цікаво, що як раз перед виборами октябристи подали свій проєкт закону про земське самоврядуванне в Царстві Польськїм — і проєкт непоганий. Злівою опозицією на сей раз октябристи і не спробували домовитись, — далеко дуже розійшлись. В таких обставинах становище „керуючої“ партії зробилось для сеї сесії особливо скрутним: ще раз віддавши свого керманича Гучкова на жертву обовязкам председателя думи, а самі зостившись без голови, за браком впливових і політично вихованих людей, октябристи самі зляка-

лись перспективи повного викреслення з списку політичних партій. А за рік перед виборами в четверту думу зникнути з світу охоти у них немає. І от, після місяця думської роботи, починають ся з октябристського боку характеристичні скарги на велику перешкоду, яку коїть державній умі державна рада усіх більш менш прогресивних законопроектів. Ні сіло ні пало, в думських кулуарах почались погрози октябристів поставити се питання отверто і круто, не спиняючись навіть перед роспуском думи, коли-б високі сфери не схотіли навчити державну раду, як вона повинна ставитись до думи. Зроблені були, здасть ся, й заходи „поставити справу круто“ — але ніяких наслідків ті заходи не дали, і поки що весь гармидер заведений октябристами, зостав ся тільки симптоматичним явищем, ознакою того кризиса в громадській настрої, який наближаєть ся в звязку з новими виборами.

В план думської роботи на сю сесію призначено чимало справ принципального значіння. Тут знайде свій присуд холмська справа, кілька нових законів для Фінляндії, шкільна справа, університетський устав. На першу чергу пішов закон про початкові школи, вироблений думською комісією, як перший крок до заведення загальної початкової освіти. Матеріалом до сього закону був проект внесенний міністерством освіти та постанови спеціальної думської наради, що ще перед міністерським проектом виробила основні постанови шкільної системи. Через те проект думської комісії вийшов компромисом між поглядами міністерства та думської більшости.

Отже, як усякий компроміс, шкільний закон нікого цілком не вдовольнив, але взагалі велика частина думи поставилась до нього досить прихильно. Тільки крайня права — і особливо духовенство обурилось проти основної думки закону встановити один тип початкової школи і одну систему шкільного порядкування, яка має охопити собою і теперішню приходську школу. Хоч і по думському проекту головною метою початкової школи визначено насамперед релігійно-морально-патріотичне виховання, — але на перехід приходської школи з-під церковної кормиги в опіку загальної шкільної адміністрації духовенство глянуло як на замах проти його одвічного права. По стороні духовенства став обер-прокурор синоду і новий міністер народньої освіти — Кассо, котрий рішуче висловив ся проти всіх відмін, пороблених думською комісією в міністерському проекті. Опозиція висловила співчуттє скасуванню церковного типу школи, але доводила, що проект комісії разом з тим касує і земську школу, бо віддає шкільну справу бюрократичним повітовим радам та міністерському інспектору. Особливо гостро висловлялись проти думського проекту „инородці“ — в тім числі й Поляки, виказуючи необхідну потребу широкої постановки питання про рідну мову в школі, тим ча-

сом як новий закон тільки „дозволяє“ навчання рідної мови за згодою шкільної ради і „допускає“ користання рідною мовою в перші два роки шкільної науки там, де діти не говорять по-російськи. З свого боку октябристи згожувались, щоб замість постанов компромісного законопроекту що до рідної мови прийняти ту редакцію, яка виробила шкільна комісія перед поданням міністерського проекту і в якій справа рідної мови для де-яких народів постановлено трохи ширше.

Після довгих і гострих суперечок, дума прийняла проект комісії в першій читанні. Таким чином доля церковної школи, — оскільки залежить від Думи — вже вирішена: не уважаючи на протести духовенства, синода і міністра освіти автономну церковну школу скасовано, — і хіба тільки державна рада в сій справі не погодить ся з думою і стане в оборону „порушених прав церкви“. Що до рідної мови в школі, то ся справа знов стала перед думою при другім частичнім читанні законопроекту. Тут ми діждались нарешті і українського голоса: проф. Лучицький нагадав про забуту шкільною комісією українську мову і подав відповідну поправку; само собою, що зараз-же проти сього внесення виступив гр. Бобринский, говорячи, що в думі багато Українців — і ніякої української мови вони не просять, а те, чого просить проф. Лучицький — штучна мова, „зовсім не схожа з мовою Шевченка“. В оборону думки проф. Лучицького говорив д. Мілюков, котрий показав на галицьких москвофільських виданнях, яка то виходить мова у тих Українців, що за графом Бобринским лічать себе „руськими“. Врешті поправка Лучицького одхилена 171 голосом проти 132; більшість складалась з октябристів і всіх правих. Цікаво порівняти се голосування з присудом думи по аналогічному питанню про молдаванську мову: сю поправку одхилено 145 проти 141. Таким чином, Молдавани трохи-трохи не дістали національної школи, а для нас меншість була вже занадто мала, хоч проти сучасних умов і настроїв — і не така вже нікчемна.

Зате дума прийняла поправку Леонова, котра дозволяє одєривати початкові школи з рідною мовою дев'ятьом народам: Полякам, Литовцям, Німцям, Татарам, Естонцям, Латишам, Вірменам, Чехам та Грузинам. Чи пройде ся постанова в державній раді, се під сумнівом, — але в кождім разі втішатись тою думкою, що відносно передічених дев'яти народів значінне рідної мови в школі зовсім ясне навіть для третьої думи. Коли-ж навіть самий принцип буде переведений в життя хоч частинно, то, може, тоді легше буде поширити аналогію і на ті мови, котрих право третій думі ще трудно зрозуміти.

Про нашу мову думі буде нагода розмовляти ще з приводу міністерського законопроекту про приватні школи. В сій проекті міністерство вже вперед стає в позицію Бобринського і, допускаючи для Поль-

щі та Прибалтійського краю шкільне навчання на місцевих мовах, виразно зазначає, що за місцеві мови лічать ся тільки мови не спільні з російською, — а окремі її галузи, як мови малоруська та білоруська, під сей закон не підходять. Очевидно через поставлені межі третя дума переступити не схоче, хоч здавалось-би, що за приватну українську школу повинні-б виявитись і нові голоси, окрім тих 132, що згоджувались пустити її в школу міністерську. Розуміть ся, тут ми можемо сподіватись чогось тільки від чужих, що рішатимуть сю справу з принципа, а не з особливих симпатій до української; а ті наші землячки, якими хвалив ся Бобринський, зостануть ся, як і були, на мотузочку у „істинно-руських“ та націоналістів, аж поки не почують — зверху чи знизу — приказу обернутись „наліво-кругом“. І от, поки що, по новому закону, — коли він пройде, — навіть холмських Русинів примусять вчитись в початкових школах чужою їм великоруською мовою, — тих самих холмщаків, серед яких колись, — літ сорок-п'ятдесят тому, — провадилась правительством українська національна свідомість, бо тоді не бачили иншого способу одгородити Холмщину від польського культурного впливу. Тепер, коли виявилось, що правильна національна політика тих часів цілком зіпсована хибною політикою релігійною, — всякі церемонії одкидають ся і на чергу виступає новий експеримент, при якому єпископ Евлогій з кумпанією робитиме „руських“ з Українців тими самими способами, якими колись робили православних з уніатів.

Один з таких способів сей єпископ вже здобув, як додаток до того самого шкільного закону. Дума постановила, що Українців та Білорусів католицької віри будуть навчати закона божого не польською мовою, як досі, а російською. І навіть такі щирі й совісні депутати, як Караулов, не знайшли принципіальних заперечень проти сього пункта, а тільки висловляли острах, щоб часом не взялось визначати тих бідолашних Українців та Білорусів місцева адміністрація. І розуміть ся, инакше воно й не може бути і нарешті, сі католики українського й білоруського походження будуть переконані, що їх силують міняти з мовою і віру, а наслідком того зявить ся, мабуть, нова категорія „упорствующих“, — чого, очевидно, й добивають ся сі ретельні пастирі руських душ... Тоді вони, певне, киватимуть на польську або німецьку „інтригу“, та жонглюватимуть словами „руськіє люди“, „руській язык“, — бо для них нема Українців і української мови: Українців вони не добачають, а до української мови вони глухі на обидва уха.

А у закордонних сусідів російські націоналісти далеко бачать і добре чують. Тепер, під час загострення польсько-українських відносин в Галичині, не зрідка можна бачити єпископа Евлогія, або графа Бобринського чи д. Філевича — навіть в ролі „оборонців“ українства. Тра-

гічна подія в Жупині дала багато матеріалу для громових промов в державній Думі і для гарячих статей в „Новім Времени“. Сей матеріал особливо бував придатний націоналістам тоді, коли їм доводилось споритись проти польської національної школи, або одбиватись од польських нападів на русифікаторську політику. Тут Полякам з великим гнівом і патосом нагадувалось про Жупин і висловлялись докори за страждання галицьких Русинів під польською кормигою. І все се було-б справді виявом доброго почуття до закордонних родичів, як-би авторих антипольських філіпик не виказували, разом з тим, великого „поровства рук“, підставляючи замість „Українців“ — „руських“ і замість „української мови“ — „руській языкъ“. Затемнюючи таким способом правдиву суть галицького життя і національних відносин, вони тим самим на де-який час одводять широкому загалу очи від російської дійсности і від тих замірів, з яких можна сподіватись колись жулинських трагедій і по сей бік кордону.

Треба сказати, що взагалі Галичина звернула тепер велику увагу російських націоналістів. Їх страшить зріст і здобутки української культури і вони прибирають способи задушити „українську гидру“ як раз там, де живе її найдужча голова... Для сього тепер заводять ся нові „галицко-руськія“ товариства, ширить ся матеріальна підмога галицькому москвофільству; для сього-ж іде похід на національний український рух, що, мовляв, з „галицкихъ русскихъ“ витворює „славянських яничарів“ і віддає їх за „пруські марки“ служити Німцям... Дуже старають ся російські націоналісти, — і се напруженне сил, ріжнотанітність способів, якими хотять звести з світа... тридцять мільонів людей, ся плутанина і суперечність аргументації, якою Українцям доводять, що їх нема, — все се, мабуть, свідчить про те, що поривання україножерців доходять до свого краю — і що далі вже й тут мусить бути якийсь кризис... Міцний горіх — українське питання, і не Бобринському з Філевичом його розгризти...

В чім, здаєть ся, здійснюють ся сподіванки націоналістів, — се в фінляндській справі. Політика знищення фінляндської автономії іде все далі, з надзвичайною послідовністю. Форми автономії поки що зостають ся, а порядкуванне змістом уже вийшло з фінських рук. Осінній сойм, якому довелось висловлятись з приводу нового порядку загально-державного законодавства, після довгих суперечок, виробив декларацію з докладним поясненнем, через що він не може дати свого присуду по суті; через кілька день після того сойм був роспущений і знов визначено термін на вибори до нового сойму. Сі вибори, мабуть, пройнуть при великій апатії Фінів, котрі, очевидно, знеохотились до безнадійної боротьби і підупали духом, не бачучи законного виходу з свого становища.

А тим часом в державну думу вносять ся вже нові проєкти законів, що мають зрівняти в правах найзжих Росіян з тубільцями Фінами і дати російському правительству спосіб боротись з опозицією фінляндської адміністрації. Тепер вже „Новое Время“, коли йде мова про ті чи інші заміри фінляндського сенату, має змогу говорити, що „сенат втручується в компетенцію державної Думи та державної Ради“...

Фінляндії довелось переживати кризис свого автономного ладу як раз тоді, коли, під натиском великоруського націоналізму, помалу виявляють ся і збирають ся до купи всі елементи для розв'язання національного питання в Росії. Питання се повинно бути розв'язане, і не можна з ним довго боротись, бо инакше затяжна внутрішня хвороба Російської держави обернеть ся в хронічну — і безнадійну... Велико-русський націоналізм повинен зійти з прапора внутрішньої російської політики, а замість нього треба поставити вільний розвиток окремих національних культур. Тільки при такій умові, з тих окремих культур виросте помалу їх синтез—загально-державна культурна зв'язь, якої іменем російські націоналісти виправдують тепер свою централістичну політику. Яка вона буде — ся загальна культурна зв'язь, — які в ній переважатимуть елементи, про се тепер рано гадати; мабуть таки в великій мірі вона буде великоруська. Але яка-б вона не мала бути, насамперед треба дати волю розвивати ся всім її складовим елементам, як великоруському так і всім іншим. При сучаснім ладі, якого основою, замість громадської самодіяльності, є адміністративна енергія, великоруська культура не має способу себе проявити і поширити свій вплив на всі частини держави; скоріше вона знесилюється і занепадає, — се бачать і самі націоналісти, бо вже давно вони сумують над „занепадом центру“. Про країни, заселені не Великорусами, нема чого й говорити; їх власна культура під сучасним режимом може тільки завмерти, — бо в сім і єсть головне завдання політики великоруських націоналістів; але народні маси з завмерлим духом не здатні і до того, щоб перейнятись чужою їм великоруською культурою, якої вони, до речі, й не бачать, а те, що вони бачать і відчувають на своїй шкурі, — може їх тільки одхилити од тої культури, яка в їх очах так і зостається зв'язаною з „незалежними обставинами“ і адміністративним „воздѣйствієм“ в усіх сферах духовного життя... І от, в інтересах великоруської, загальнодержавної і всесвітньої культури, — повинен нарешті бути одкритий шлях духовному життю вільний хід в усіх формах, в тім числі і в формах національного самоозначення; повинно ожити завмерле тепер життє місцеве, краєве; повинні зайняти своє місце дрібні красиві інтереси, — ті, що тепер тонуть і роспливають ся в безмежнім просторі життя всеросійського. Тіль-

ки два і єсть шляхи, якими може йти дальша еволюція великої Російської держави: перший — великоруський централізм, при котрому вся енергія державного організму штучними способами збираєть ся в його осередку, кров задержуєть ся в серці і не доходить до периферій, а через те закраїни боліють анемією і врешті замірають або гниють в гангрени, а не нормальним життям живе й осередок, бо вся його енергія йде на нищення паростків життя місцевого, на внутрішнє терте, на зріст адміністративних функцій; се, як хтось влучно сказав, той спосіб будування державного будинку, при яким всі засоби і вся робота йде на рештування, і рештування виходить гарне, високе, міцне й хитро зкомпоноване, — а жити нема де, бо на будинок вже нема ні рук, ні грошей.. Другий шлях — се краєвий федералізм, з кількома місцевими центрами, з широким самопорядкуванням окремих частин і з об'єднуючим великодержавним правительством. Ідея федералізму тепер прибірає собі прихильників навіть в такій державі, як Англія, — невеличка простором і вже без того пересичена елементами громадського порядкування. А в Росії, — де не одна губернія стане за добру європейську державу, — без широкої державної децентралізації, без федералізму — індивідуальна ініціатива й енергія ніколи не матиме того твердого ґрунту для роботи, який дають конкретні красві інтереси і міцні звязки індивідуальних робітників з краєм. Отже — або те, або друге: *tertium non datur*. Але, розумієть ся, ще пройде досить часу, поки російське громадянство і, особливо, впливові сфери ясно побачать перед собою необхідну потребу ступити на той другий шлях...

Я вже говорив про де-які ознаки близького кризиса в настрою і внутрішніх відносинах російського громадянства. До таких ознак треба залічити де-що нове в відносинах партій. Се вже давня річ, що польське коло в Думі почало уважніше прислухатись у правий бік, до октябристів, ніж паліво — до кадетів. Але до останнього часу кадетська тактика відносно Поляків не виявляла ніякої переміни. Отже тепер в „Рѣчи“ можна читати гострі докори Полякам за їх націоналістичний шовінізм, за їх поривання здобути волю національної культури тільки для себе і не дати рівного права в своїм краї більше нікому. Причиною, через яку розбив ся глек між кадетами і Поляками, були антисемитичні виступи видатних народовців-демократів в польській пресі, і хоч сі статті заперечувались иньшими польськими діячами, що хотіли якось затерти прикре вражіннє, зроблене сею польсько-єврейською незгодою на російські прогресивні круги, але зостаєть ся симптоматичним як сам факт народженнє польського антисемітизму, так і звязана з сим переміна в поглядах кадетської партії на польську політику. Кадети упевнились, що польські

народові демократи ведуть політику може й справді досить „народову“, але зовсім не демократичну... Як се відібеть ся на дальшій тактиці кадетів в справах, які торкають ся польських інтересів, — як, наприклад, в Холмській справі, — незабаром, певне, побачимо.

Звертаючись до українського життя, насамперед доводить ся виконати сумний, але вже звичайний за останні часи обовязок: перелічити свіжі могили національних українських діячів. Чимало тих могил вросло за сі місяці: не стало Василя Доманицького, Левка Мацієвича, Осипа Юркевича. В такий час, коли національна робота вимагає напруження всіх культурних сил, коли кожний робітник прибірає в національній житті подвійну ціну, втрату стількох людей глибокого переконання й невисипущої енергії не можна обрахувати ніякою мірою, — і живим прихильникам української національної ідеї треба дуже налягти на роботу, щоб надолужити сю недостачу і заступити товаришів, вибитих за сей рік неблаганою долею з лави українських робітників.

Але не все могили, — єсть і веселіші факти. Народилось два нових українських часописи, — в Києві „Рілля“ і в Катеринославі „Дніпрові Хвилі“. Особливу увагу звертає на себе перший часопис, присвячений хліборобству і иншим формам сільського господарства. В наші часи переваги економічних питань професіональна література може знайти собі широкий хід в народні маси і зачепити такі їх верстви, яким по їх несвідомости мало говорить література загальна. Через те такі часописи як „Рілля“, коли вони зуміють звязати свій зміст з біжучими практичними потребами народнього життя, роблять подвійну національну роботу, — допомагаючи економічному розвитку народа і зросту його національної свідомости; отже треба побажати першому українському спеціальному часопису повного успіху. Національна економіка жде і вимагає од української інтелігенції великої праці, і ся праця стає за велику послугу народови, бо дасть твердий ґрунт для дальшої стадії українського національного руху.

Бібліографія.

Апокріфи і легенди з українських рукописів. *Зібрав і упорядкував Др. Іван Франко.* Том. V. Легенди про святих Часть перша. З одною подобиною старого друку. (Памятки українсько-руської мови і літератури видає Археографічна Комісія Наукового Товариства імени Шевченка, том VI). Львів, 1910, ст. 297.

Чим Франкові „Бориславські оповідання“ в українській прозі, а „Мойсей“, „Зівяле листе“ і ще деякі збірки в поезії, тим його видання „Галицько-руських приповідок“ і „Апокріфів і легенд“ в українській науці. Що більше, видання апокріфів і легенд узнане науковий світ першою систематичною збіркою того роду в славянщині (прим. недавній відзив професора університету в Грацу Д-ра М. Мурка в „Geschichte der älteren südslavischen Litteraturen“, ст. 213). Дуже цінні передмови до поодиноких томів з совістно використаною літературою тем, заціпленних в поодиноких томах, та варіянти й замітки до текстів з одного боку, а зібранне великого багатства нових популярних обробіток старих апокріфів з другого боку дають трівку підставу для дослідів над обробіткою апокріфів у нас і на їх вплив на устну словесність, літературу й світогляд нашого народу. Досліджуючи порівнюючим методом апокріфічні теми, можна дійти до їх першого жерела, вистежити їх дороги, а за тим—що для нас найголовніше—показати національні відміни варіантів. Такі досліді дадуть суму того, що спеціально українського вложив нам нарід в апокріфічне письменство.

Капітальности праці д-ра Франка не зменшує се, що в його збірку ввійшли не тільки спеціально українські тексти, але й такі, що їх треба уважати загально руськими, а які оголошені вже в збірках Пипіна, Тіхонравова й Порфірева. Дуже часто попадають ся тексти, які крім незначних українських прикмет у мові не мають у собі більше нічого українського. Не займаючи становища, яке йому найсправедливіше належало ся, і яке булоби дало змогу переглянути багаті російські бібліотеки, без ніяких у нас праць в справі перекладів, жерел апокріфів то-що, без ніяких аналіз поодиноких текстів, довершив др. Франко діла перед яким склоняють голову дальші дослідники на тім полі, які будуть працювати в незрівнано краших умовах.

В пятім томі задумав видавець умістити вибір житій святих і инших оповідань чи апокріфічного чи літературного характеру та розділив сей матеріал на шість груп: I. Апостольські сучасники й ученики, II. Мученики перших віків, III. Найстарші аскети, IV. Відвайдене святих річий, V. Архангельські чуда й VI. Повістеві та новелістичні теми. Задля багатства матеріалу поділений том на дві часті. В першу частину ввійшли три перші групи. З апостольських сучасників і учеників подані тут житія: Марії Магдалини, Івана Хрестителя, Юди зрадника. св. Кона Ісаврійського, св. Аверкія (дві редакції і повне), св. Ірини, Іринині муки та страсть армасійського єпископа св. Антіпи. Другу групу виповнюють: два тексти мук св. Іпатія, три редакції мучення св. Георгія, галицький і угорський списки чуда св. Георгія про-

змія і ца, івну, три редакції життя і мук св. Никити, жите св. Климента Анкирського, первісне оповідане про мучення св. Теодора Тірона й його популярна перерібка, два чуда того-ж святого, пам'ять св. Дросіди, мучення св. Марини, муки св. Юліянії та муки св. Варвари і Юліянії. В кінці в відлі житій настарших аскетів подані життя: Антонія єгипетського, св. Макарія Александрійського, Марка Афіпейського, св. Сави Освященного, Епифанія Кипрського, Петра Афонського, Марії Єгиптянки (й популярна переробка) та св. Марини Монаха. Друга часть тому має містити дальші три розділи IV—VI, доповнення до перших трьох і спеціальну розвідку про матеріяли, зібрані в обох половинах. Бажаним було-би, щоби друга половина пятого тому так доповнювала першу, щоби пятий том у цілости достроював ся своїм характером до чотирьох перших томів.

Найгарнійшою вдякою за цінну працю буде для невсипущого дослідника нашої літератури поява нових науково вишколених розбітників над матеріялом, які й повинні доповнити опубліковані тексти новими з таких російських і інших бібліотек і збірок, які не були доступні дрови Франкови.

М. Возняк.

Народні оповідання про опришків — зібрав *Волод. Гнатюк. Етнографіч. Збірник т. XXVI.* Львів 1910. ст. XVII+354.

Розвідки д-ра Юліана Целевича про опришків, зібрані в XIX томі „Руської історич. бібліотеки“ дають лише неповний образ опришківських рухів в Карпатах, бо обмежений головню чорногорською територією і розмірно недовгим протягом часу від 1738 до 1759 р. Правда, в гуцульських горах саме тоді опришки дійшли до найбільшої сили і розголосу за ватажків Олекси Довбуша, Василя Баюрака та Івана Бойчука, — все ж таки характеристика опришків у д-ра Целевича оперта головню на станіславівських кримінальних актах із того часу неповна навіть із висше зазначеним обмеженням що до території і часу.

Справедливо зазначає д. Гнатюк у передмові, що „людей з иншої епохи можна об'єктивно оцінювати лише на підставі основного знання тої епохи“, а дрібні напади і розбій опришків бліднуть супроти аналогічних звірських вчинків сучасної шляхти; не звернув на се уваги д-р Целевич.

До того ж перед судом опришки ніколи не подавали правдивої причини, що змушувала їх взяти ся до кривавого ремесла, і по можности затаювали свої зносини і з місцевою людністю, у якої за часів Довбуша знаходили вони прихильність, а часто-густо захист і поміч. Доперва докладне просліджене народньої традиції може доповнити образ начеркнений д-ром Целевичом, може освітлити із суспільного боку опришківські рухи, що в сучасній гайдамащині на Україні знаходять собі найближчу аналогію. Тим то велику вагу для дослідів у цьому напрямі мають зібрані д. В. Гнатюком народні оповідання про опришків числом 258, що заповнили спорий том Етногр. збірника. З того 104 оповідань записав селянин Петро Шекерик Доників в с. Головай, Косівського пов., 69 зібрав учитель Онищук в с. Зелениці Надвірн. пов. так, що на инчі села припадає ледве 85 чисел. Що оповідання збірки не розкладають ся рівномірно на села Гуцульщини (не

говоримо вже про Бойківщину) — се безперечно недостача збірки, яку почуває і сам її впорядчик; ся нерівномірність відбила ся некорисно ще й тим, що оповідання виходять подекуди одноманітні і повторюють одну тему з незначними відмінами часами по кільканадцять разів. Тим то ми не зовсім згоджуємо ся з поглядом д. Гнатюка, що із зібраних оповідань виходить „повна“ і „всесторонна“ характеристика опришків.

В усякім разі зібрані д. Гнатюком народні оповідання дають змогу зрозуміти причини, які гнали Гуцулів в опришки, пізнати, як селяський люд відносив ся до сього прояву, для чого він і доси заховав щирі симпатії для „чорних хлопців“ — взагалі дають справді ярку характеристику опришків із становища простого люду.

Коли зіставимо деякі народні оповідання про опришків із фактами описаними д-ром Целевичом на основі судових актів, то задивує нас живість і вірність народньої традиції. На доказ того вистане порівнати народню пісню і оповідане про смерть Довбуша ст. 40—43, 128 — 131) із зізнаннями його убійника Стефана Дзвінки (чи Дзвінчука) і товариша в останнім нападі Вас. Баюрака (Рус. історич. бібл. ХІХ ст. 178 — 180), що сходять ся майже буквально навіть в подробицях, виказуючи ось які спільні моменти: нічний напад Довбуша із двома опришками на дім Стеф. Дзвінки в Космачи, — розмова Довбуша з жінкою Дзвінки через замкнені двері, — підважуване дверей, — влучний вистріл Дзвінки; — Довбуш зраний в плече каже товаришам підпалити хату; — опришки якось не можуть скоро викресати вогню; — утікаючи із зраним ватажком заносять його в корчі під лісом, — розстаючи ся із Довбушем беруть від нього зброю, і утікають на Чорногору; конаючого Довбуша віднаходять люди у Космачи та запитують, чи не хотів би ще висповідати ся. Народній переказ ріжнить ся від зізнань наочних свідків хіба лише тим, що за причину нічної гостини Довбуша подає його любовні зносини із жінкою Дзвінки, коли на ділі жадова пімсти вела Довбуша до Дзвінкової хати. Така докладність в описі смерті Довбуша з 1745 р. показує, що в нинішніх народніх піснях і оповіданнях — о скільки можна їх сконструювати при помочи історичних документів — знайде ся багато фактичного матеріялу для пізнання і освітлення історичних подій, особливо таких, що в них людові маси брали живу участь.

Із виданих д. Гнатюком оповідань виходить ясно, що до опришків приставали головно утікачі, яких гнала з дому неволя, надужитя панів та панських посіпаків, жадова пімсти а часто голод і нужда. Через те були вони висловом народнього протесту і являли ся в розуміню людових мас местняками за народні кривди. Народня традиція змалювала опришків ворогами Жидів, панів і богачів а прихильниками і оборонцями бідних людей.

Сей суспільний мотив сильно акцентований в оповіданнях і піснях про опришків. („Довбуш Олекса не грабував бідних, він лиш грабував самих багачів, Жидів, панів та міста. Тоти гроші, що брав у багачів, роздавав бідним“ ст. 64. Старий опришок ворожбит наказує Довбуша: „Але прошу ті, абис руську віру пильнував, абис ніколи не позбиткував, бо ти руської віри, тай ти знаєш, як руська віра нині бідує“ ст. 80). Не дивота, що на такому суспільному підкладі Довбуш при сво-

їй лицарській вдачі зєднав собі широкий розголос і симпатії, притямив славою інших ватажків та став осередком цілого циклу оповідань про опришків. Народня традиція перенесла на Довбуша перекази про інших удачних ватажків та зробила з нього напів казочну постать силача-героя.

З іменем Довбуша звязано багато казкових і мандрівних мотивів, з яких наведемо бодай важніші: Довбуш, се характерник, котрого куля не бере ся. За убитє чорта Бог наділяє його такою нелюдською силою, що він вириває дерева з корінєм, сталеним топором розрубє ковало на дві части. Замовляє стрільби ворогів. Помеж чередою дістає ся з товаришами до укріпленого двора; щоб погамувати люті собаки, кидає їм балабухи із смоли. Переодягнений за жінку пряде кужелю. Зловіщі сні ворожать Довбушеви смерть. Любовниця Довбуша, жінка Дзвінки підступом довідує ся від Довбуша про тайну його сили, вириває йому у сні три срібні волоски із голови, відтак Довбуш гине від посвяченої кулі. Скарбів Довбуша стереже нечиста сила в заклятих підземних коморах.

До Довбуша відносить ся третина усіх оповідань збірки. Про попередніх опришків задержало ся в народній пам'яті небагато згадок. Оповідання про Довбушевих наслідників, що навіть запронали славу давніших ватажків, і звели опришківство до звичайного розбишацтва, — дають уже більше реальних картин з гуцульського життя, хоч і тут подібають ся казкові мотиви. (Бойчук змілив погоню, обернувши в зад підкови своїм коням; опришок Швед купив собі чорта в коновці; опришки випробовують охотників, даючи їм до вибору гроші і пістолі; зловіщі сні що ворожать смерть).

Деякі оповідання про опришків не вяжуть ся ані із знаними іменами, ані з означеним часом: усі вони визначають ся суцільним підкладом. Навіть темна згадка про Кармелюка залетіла в наші гори — мабуть під впливом писаної літератури.

В двох оповіданнях вплетений уривок пісні якби перейнятій із Шевченкових Гайдамаків:

„Перед паном Федором
Ходить жид ходором“ (ст. 115—116).

Є у збірці д. Гнатюка багато таких оповідань, що визначають ся драматичною живостою та повнотою зображень і високо поетичними картинами.

Попрі оповідання подає д. Гнатюк також чимало пісень про опришків і розбійників, — з яких особливо гарні пісні: про удову і синів розбійників (ст. 27) про Довбуша (ст. 40—49) про смерть опришка Пилипка (ст. 168) та про попадю, що любила опришка Марусяка (ст. 164).

Усі оповідання записані із вірним захованем діалектичних при знаків гуцульського говору (зібрані вони у передмові на ст. XII—XVII) що від інших українських говорів різнять ся в фонетиці і лексичі (показує се словарець доданий при кінці збірки) зате в морфології і складні виказує хиба незначні відмінни.

Попрі відомих збірниках матеріалів з гуцульщини Оск. Кольберга

(„Рокисіє“) і Волод. Шухевича („Гуцульщина“) обговорений збірник Вол. Гнатюка являє ся вельми цінним придбаннем для пізнання побуту, світогляду, традиції і говору Гуцулів.

Філярет Колеса.

Г. Чупринка, Ураган. Укр. видавництво „Ранок“. Київ, 1910, ст. 31, ц. 15 коп.

Серед превеликої купи віршомазів, „писарчуків поганих вірш“ (а хто з „свідомих“ Українців не писав тих віршів?) мало у нас поетів дійсних, тому не можна не радіти щиро, коли на літературному виднокрузі з'являєть ся справді талантовита людина. До таких приємних явищ треба зачислити й одного з наших наймолодших співаків д. Г. Чупринку.

Оригінальний легкий вірш, щирість почуття і вислову, бадьорість чи ліпше розмашність тону щасливо вирізняють його з посеред нудних і манірних представників нашої молодой музи, що на своє мужицьке тіло вбирають панський заялозений сурдут.

Правда, не так іще великої сили поет з д. Чупринки, як силкують ся вмовити деякі занадто горячі його хвалителі. Се не пророк, як любить він по старомодному називати поета, і не огненне у нього слово, але поза звучними „дзеньками-бреньками“ можна стрінуту у нього чимало віршів справді важливих, дійсно артистичних. Правда, жвава вдача молодого поета часто прориваєть ся в поетичних вибриках, але вибрики сі не роблені — прийде час і поет покине їх, виросте з них.

Нову свою збірку д. Чупринка назвав „Ураганом“, — назва такаж претенціозна, як і перших двох — „Огнецвіт“ та „Метеор“. Претенціозна тим, що нічого ураганистого, окрім вигуків ми в збірці не бачимо і не відчуваємо. Чуєть ся в ній якась фальш, брак сили для справжнього грюку й стуку. Та річ не в назві. Річ у поезії, а поезії в сій збірці є гарні і треба сказати, що з сього погляду — обі останні збірки вище стоять від „Огнецвіту“. Та нас цікавить в данім разі не стільки художній бік поезій д. Чупринки, оцінений вже перед нами, скільки їх суспільне значіння, їх зміст. Тому на сім місці ми оглянемо тільки суспільну сторону поезій д. Чупринки, не обмежуючись останньою збіркою, а притягаючи й інші.

Отже найсамперід треба сконстатувати повну неясність суспільного ідеалу у поета.

Він говорить і про мету, і про правду, і про красу, і про ворогів та боротьбу з ними, але все се дуже проблематичне. Невідомо, якої мети, якої правди, якої краси хоче поет, з якими ворогами хоче він бити ся.

На наш погляд се не звичайна неясність, яка походить з невироблености світогляду. Сама ся неясність суспільного походження.

Пригляньмо ся ближче до автора. Се перш усього індивідуаліст. Високо ставлячи себе, як вибрану натуру, і узнаючи за єдиний закон свого поступовання „пад всевладного хотіння“, він не раз різко відділяє себе від юрби, кидаючи натовпови, „що не має тям“, „бризки погорди“ (О., 25; У. 22). Поет „сам собою тільки втішний“ (О., 35), у нього „немає рідні“: „я щасливий і один“, — каже він (ibid., 72).

Се одначе не перешкоджає йому гнівати ся на юрбу і грозити їй карою за свої страждання (У., 8).

Л. Яновська. „*Noli me tangere*“ драма на 5 дій. Київ, 1910 р. ст. 117, ц. 40 коп.

Д-ка Яновська надрукувала нову пєсу. Недавно ся письменниця почала писати пєси вже з інтелігентського життя, ставити і рїшати серіозні проблеми. В торішній своїй драмі „Людське щастя“ Яновська проводила думку, що щастє — залежить від дрібниць, але композиція була невдалою, що й показала в своїй статті д. Л. Старицька-Черняхівська (Л. Н. В. за 1909 р.). В новій пєсі поставлена проблема, чи має право людина однімати життє в другої людини? Хоч ще з часу Каїна відповідь на се питання була негативною, але сам факт ставлення сього питання в ХХ ст після Різдва Хр. показує, що до стародавнього рїшення люде ставлять ся з недовірем. Коли стара філософія сього явища виллалась в форму вищого приказу „Не вбивай“, ніби приказу від якоїсь об'єктивної, над-земної сили, то сучасність виголошує теж саме від імени особи людської, індивідуальности. *Noli me tangere*, — „не займай мене!“ Се відповідь на питання, поставлене в нашій літературі В. Винниченком в „Щаблях життя“. Винниченко поставив питання: чи мають право жити ті, що не мають свідомости життя і на підставі того, що хто не має свідомости життя, той не має і свідомости смерти — Мирон Антонович отруїв ідіотку матір. Се питання сучасности, що вже не йме віри християнській філософії милосердія до всяких одкидьків життя. На практиці ся християнська філософія вбиває здорових, честних люде, і виказує сим свою елементарну фальш, брехливість, от Винниченко і замахнувся на сю „шкарлупину“. Наша українська критика поставилась негативно до Винниченкового експеріменту, звернувши свої стріли в один бік — оборони „ісконних“ основ полової моралі. Тепер, пєса д. Яновської „*Noli me tangere*“ устами героя Степана Антоновича дає відповідь Миронови Антоновичови на питання про право на життє чоловіка. Пєса має своїм завданням осоромити Винниченкового героя. Але замах сей не вдався.

Лікарь (з „Людського щастя“) виголошує таку думку: „Всяка праця, яка не добавляє нічого до світового щастя, є гідка комедія... По чистій совісті, дбаючи про щастя своєї планети, мусїв би я дати йому (паничеви-сіфілітикови) добру чарку отрути“. Сей уривчастий натяк розростаєть ся в новій пєсі в цілу проблему. Рішити її взяв ся лікарь-гіпнотизьор Степан Антонович. Він наважив ся визволити свою кохану Настю від її чоловіка, безнадійного алькоголіка і нікчемника Аркадія, переконавшись, що вона цілком нещасна, але порушуючись не тільки коханням до Насті, але й принципами. В сім завязка пєси, але розвязки нема, що видно буде з дальшого викладу. Степ. Ан-ч рїшив звести з світа Аркадія і звелїв йому: „О пів-десятої ви візьмете револьвер і во імя потоптаної вами правди, во імя щастя тієї жінки, над якою досі знущали ся, ви пустите на сьому самому місці собі кулю в серце“. Коли надходила вже ся страшна хвилина, Ст. Ант. ще деклямував: „Пів дев'ятої. Тільки одна година... Добре, що ніякого нервування... пульс бєть ся рівно, голова працює нормально... Один відповідаю — се найголовніше. Всяку кару знесу — се я теж ясно розумію, се я напевне знаю, і.. сього досить“ (88 ст.). Як бачите, він все ясно розуміє, має нормальний пульс, але голова... через кільки хвилини вистрілила такий монолог:

„Аркадій Петрович! Рятуйтеся самі, рятуйте мене. Може інстинкт життя продиктує вам порятунок. Ви гинете по моїй волі, а я сам власної своєї волі не піднесу. Я взяв ся будувати правду на землі, взяв ся наділяти щастям, пошив ся у судді, але бутафорська (!) мантия судді придавила мене. Як низькокий пігмей, я бачив у вас тільки алкогольіка, недостойну дружину Настасії Олександрівни, не міг осягнути в вас образу цілої людини, а осудив як людину, як ціле створінне, відповідальне тільки перед судом природи. Зберіть же всі свої сили. Повірьте, що всі ваші сьогоднішні думки, ваші почуття — все цілком взяли ви з мого вердикту. Ви — автомат, ви невільник мій. Повірте мені, заспокойте мене своєю вірою, своєю згодою, може я ще знайду в собі сили... Я знов загіпнотизую вас, розкую ваш мозок, вашу душу, ваше тіло з своїх кайданів. Я поверну вам усі ті втіхи, якими ви скрапували своє життя, я поверну вам усе що пограбував у вас. Живіть тільки. Живіть для себе. Чи на горе, чи на щастя другим — однаково“. Сей монольоґ служить документом для схарактеризування усієї філософії Степана Антоновича. Зразу видно, що сей добродій заграє комедію. Настобурчував ся, забалакав про „маю право“, а потім без ніякого пояснення розлив ся дощем, що власне, має бути поясненем і рішенем проблеми. Чи на добро чи на зло — живи; ти відповідаєш тільки перед природою. Се основна теза Ст. А-ча, з якої випливає право Аркадія робити все: піячити, промотувать „дідами крадене добро“, заражать сіфілісом, плодить дегенератів, експлуатувати чужу працю і ганьбити чужу душу. Ся філософія зветь ся „все дозволено“. Філософія реакційности, як на наш час. І сю філософію д. Яновська ґрунтує на християнському милосердію, яким пронятий світогляд нашої дрібнодухої інтелігенції, благодетелів і подавателів милостині. Як відповідь на питання Мирона Антоновича („Шаблі життя“ Винниченко) ся „філософія“ не видержує жадної критики. Се що до змісту. Тепер друге питання. Чи є драма в драмі д. Яновської? Я розумію драму як конфлікт між двома або кількома силами, що стремлять ся до зеднання або розеднання. В песі сій дві сили — Ст. А-ч і Настя — внутрішньо змагають ся синтезу. Ст. А-ч застрелив ся раніш того моменту, коли мусів трапитись генеральний конфлікт: зеднання або розеднання з Настею. Тепер нам не відомо, що зробила б Настя, коли застрелив ся її чоловік, і коли б Ст. А-ч прийшов по неї. Значить: одна драматична сила згинула, а друга лишилась в порожні, ставши не-силою. бо сила виявляєть ся до того, поки є їй супротивність. Основного конфлікту, що творить власне драму — не трапилось. Драми в драмі д. Яновської нема. Опріч названих особ в песі є ходяча вівіска індивідуалізму Ганна, Настіна сестра. Ганну притягнуто до пєси для того, щоб вона була метою для аргументації милосердств. Вся ся дієва публіка звєдена механічно для ілюстрації певних поглядів, для виголошування всяких дешевих аргументів. І ся гра в шахи здаєть ся не творчістю, а тільки — грою в шахи.

М. Сріблянський.

Мелетій Кічура: „Без керми“ — Строби, заходом Богдана Лепкого. Накладом Володимира Кушніра. Краків 1910. ст. 181, 16^о.

Яка може бути поезія при всьому своєму виробленю формальному, але без внутрішнього запалу і огню, найкраще можна бачити на

збірці Кічури. У нас вона явище нове. Поетом у нас до недавна був той, хто умів тарабанить римами і бив неначе в бубон, при всякій наголі. Тепер ми поступили далеко наперед. Поет усів вже набути значну артистичну культуру, виробив в собі смак і не халасує вже, а вибирає з поміж страв куски смачнійші, ліпші. Місце ліричних впливів заступає якась дійсна вдумчивість поетична, настрої не таки вже банальні і стереотипні, інтелект відиграє щораз більшу роль. Словом — щораз менше поетів розпатланих смішних à la Підкова, а єсть вже культурники, цінителі краси, більше тонкі і шляхотні. Але се тільки один бік справи. А другий? Другий такий, що та нова поезія приносить вже відразу зароди смерти і являєть ся менше або більше фальшивою позолотою — трупа. Вона родить ся на світ хора, вона не знає захватів, а обертаєть ся тільки в кругу рефлексій, безцільних роздумувань — зовсім як ті діти, що їх називаємо altklug, які за скоро розвинули ся. Новий тип поета у Кічури сидить при бюрку, викурює одну папіроску за другою і пише „еротичні стипки“. Але він нудить ся серед тої роботи. З повним прагом смієть ся з його „кістяк пожовтілий“ десь в кутку... А найважнійше те, що сам він му сить признати йому те право. В серці його нічого майже не лишило ся, самі зломи тільки, він се знає — але він хотів би бути щирий, висповідати ся. Так родить ся поезія свідомої самоошuki, напів щирости та простоти, то знов вирафіювання та фальшу. В середині там холод і байдужність.

Дійсним батьком такої поезії — як Кічури — буває пересит культуральний. Поет приймає за богато вражіння і — щоб так сказати — не може їх перетравити. Через те ті вражіння затрачують свою свіжість та принаду, стають безцівними. Вони перестають навіть цікавити, стають банальною та буденною стравою. Коли цікавлять — то не своїм змістом, не тим чим вони дійсно є, а радше своїм дотиком, моментом свого зіткнення з душею поета, коли їх вперше відчуваєть ся, — одним словом вони цікавлять своєю формою. Се головне: поет хотів-би все тільки кошувати, посмакувати їх, бо пережити їх не годен. Так родить ся епікурейська жылка, добирає смачних кусків. Поет хоче вже тільки того, що йому ще не обридло: чогось надзвичайного, нового, ніким не доторканого. А ті екзотичні цвіткі — треба здобути собі. Поет стає туристом. Поезія стає родом спорту, забави. Йому треба-ж якось травити свої переживання, вражіння і він робить далекі дороги в далекі країни. Йому треба забути про свою неміч, а забути можна тільки в такій блуканині. Йому треба ошукати себе, знайти десь ілюзію, здібну заповнити скуку та пустку душі. І він буде воздушні замки, хрустальні палати, оточує себе скрізь зверхнім богатством та пишнотою, засліплює себе зверхнім блеском та позолотою. Він примусово творить собі настрої, вибирає відповідні пози, обдумує, примірює — словом — в поезію вводить якийсь науковий, аналітичний метод. На те, щоб мати змогу серед того штучно зробленого образу хвилину забути ся, знайти ілюзію мрії

„Довічний чаре мрій! О, чудодійна сило!
 Прийма і мій поклін! Твої щоденні дари
 То промив золотий, що продирає хмари,
 То чудотворні ліки на душевні рани,
 То запахистий квіт, хоч все вже передвило,
 То в гробовій тиші воскресші павани“.

Жите ціле стає в очах поета якоюсь блідю, сірою площиною, від виду якої мутить ся тільки око, стає нудно, не має де засісти в холодку —

„А з всіх кутів на нас глядять
Бліда утома, пересит“.

Але силою творчої уяви поет накріє ту сіру лінію життя принадними картинами, знайде спосіб прогнати скуку. Скрізь руїни — та я, каже поет —

„мов дух обнови
Між тих руїн іду. Мої невтомні руки
Здвигають знов чудові будови
Що серце виснило для власної ошуки.“

І от тип житевого епікурейця з одного боку, а банкрота з другого — готовий, закінчений. Жите складаєть ся вже з поодиноких тільки хвилин, неповязаних з собою, без ніякого глибшого підкладу. Ні ворожнеча ні любов ніяка не заповнить його. Пішло судно дійсно „без керми“, від коли вселив ся в груди той холод супроти всього:

„На все я дививив ся холодно, байдужо.
З ким тільки зійшовся, сейчас і прашав,
Дарма, що ніколи мене не манила
Ціль инша й ніхто ще на мене не ждав“.

„Досить боротьби, досить!“ Не варт віддавати ся чомусь або комусь усею душею, бо кожда любов випиває кров нашу. На бік від всякої метушні! Там добре, де нікого нема, де й сліду не видно ніяких заходів людських, де ніхто не був би перешкодою в нашій забаві. Весь зміст життя концентруєть ся в слові: „поки-що“. Нехай буде що хоче, а ми на краю життя, нас нічо не обходить, душі ми нікому не записали — і поки-що серед руїн утішаймо себе — як діти! З ілюзій наших та самоошуки сотворимо собі на самоті, далеко від метушні людий — свій „світ вдоволення, безжурних, тихих дум і шовкових обійм північної тиші.“

Одначе се вже не житте дійсне, а його розклад! Се не тавічна свіжість, до котрої стремить поет, за котрою він тужить — а навпаки утома, вялість, зник житевих, часто фізіологічних інстинктів. Се те обридженне, раптова нехить та почуте чогось гіркого, яке виганяє нам з душі всяке бажанне. Поет розуміє той настрій:

„Ох ляв ти, коню мій, звільнів твій бистрий хід
Хоч чуєш, бачиш вже страшних вовків тічню.
Шляхом куди ідеш, ледви пізнати слід,
Сталевим копитом не крешеш вже огню“.

Се дуже сумна і навіть коли хочете, трагічна пісня. Пісня над своїм гробом! Активний чоловік, який живе в своїх чинах тільки — той ніколи не виживає по-за свій похорон. Умирає тоді, коли сила його зломала ся. А чоловік більше філософічно настроений, що живе тільки в думках та дивить ся тільки на світ, мусить і на смерть свою дивити ся. Мусить бачити і чути свій розклад і руїну.

„Утомлений, безцільною борбою,
Звернений в побіду кращих сил
Збуваю дні і мовчки придивляюсь
Як розвіваєсь мрій злотистих пил“.

Що більше. Ціле жите зявляєть ся тепер в иншому освітленню. Навіть те, що, здавало ся, було одиноким змістом його, будовання вездешних палат і самоошука — тратить свою вартість і не бавить вже.

Все дарма! І остання пісенька відзиваєть ся вже зовсім безнадійним акордом :

„Однак дарма, дарма! Не паном ти собі,
З мрійливим усміхом на спадених устах
Весь вік ловити-меш бліді, блудні огні,
Аж доки без душі покотиш ся на шлях“.

Се фінал — а не той який дав Кічура своїй збірці — тої артистичної поезії розкладу та смерти. *М. Євшан.*

Министерство Внутренних Дѣлъ. *Отчетъ по продовольственной кампаніи 1908—1909 г.* Спб., 1910, ст. LXV+163+79, з малюнками й картографами.

Звідомлення про харчову кампанію 1908—9 років перше, що має для України де-який інтерес. До того року Україна, не виходячи з офіційної ролі „житниці Росії“, здебільшого обходилась без урядової харчової допомоги. Правда, бували тут неурожаї й раніше, але в Петербурзі якось усе не хотіли йняти сьому віри, й кінчалось тим, що людність так чи инакше „перемагала ся“, тільки в дуже не частих і крайніх випадках звертаючись до громадських хлібних запасів і до місцевих харчових капіталів.

Рік 1908-й раптово змінив се становище. Великий неурожай був того року на Україні, такий великий, що його мусів офіційно признати й сам уряд. Не стало хліба на харч, не стало корму для худоби, не стало насіння на засів озимини й ярини. Зрештою, становище українського селянства в той час з можливою докладністю було описано в нашій статі „Економічне життя України в 1908 р.“, уміщеній у I кн. „Л.-Н. В.“ за 1909 р., до якої й відсилаємо читача за подробицями. Тут зауважимо тільки, що наслідки неврожаю почали вже проявлятися з початком осені 1908 р., коли зареєстровано було величезну потребу в озимім насінні.

Звідомлення міністерства внутрішніх справ дає нам тепер трохи запізнілу відповідь на питання: що зроблено було відповідними інституціями для того, щоб полекшити тяжке становище українського селянства в той скрутний час. Виявляєть ся, що зо всіх можливих форм допомоги українська людність зазнала тільки одну: їй видавано позички хлібом. По інших, не-українських губерніях відповідні інституції допомагали людности й іншими формами: організовувались громадські заробітки (Саратовщина), безплатні їдальні й харчівні, видавано хліб безплатно то-що. На Україні голод був неменший, ніж по всій иншій Росії. „Голодний хліб“, зліплений з різних сурогатів, як жолудева мука, деревяна кора то-що, на Україні був тоді таким саме частим гостем, як і в якій-небудь Орловщині чи Самарщині. А проте українському селянству видавано тільки позички хлібом—мабуть, для того, щоб не „балувати“ його...

Одначе, в якій же мірі видавались українському селянству хлібні позички? Може, їх роздавано так щедро, що не було вже потреби ні в яких інших формах допомоги? На сї запитання знаходимо відповідь на ст. 48—51 „Звідомлення“, де наведено відомости про кількість хліба, розпозиченого людности на озиме насінне, на харч і на яре насінне. Людности українських губерній видано (в пудах):

губерній.	На озиме насінне.	На харч.	На яре насінне.	Усього.
Волинь	435	429.597	338.569	768.601
Катеринославщина.	105.022	—	553.733	658.755
Київщина	262.305	69.768	10.864	342.937

Кубань	20.478	62.831	52.848	136.157
Поділле	2.143	218.297	78.186	298.626
Полтавщина	26.069	587.647	42.736	656.452
Таврія	34.395	46.023	191.633	272.051
Харківщина	300	100.434	18.169	118.903
Херсонщина	2.615	3.208	10.504	16.327
Чернігівщина	10.158	214.101	67.128	291.387
По всій Україні	463.490	1.732.006	1.364.370	3.500.196

Три з половиною мільйонів пудів хліба — ось усе, що видано було українському селянству в роках 1908—9. В якій мірі ся допомога відповідала дійсним потребам нашої людности — про се можна довідатись хоча б з офіціальних обрахунків, у свій час зроблених земськими начальниками й губернаторами. Так, для Чернігівщини в свій час було обраховано, що місцевій людности необхідно 25.045.990 карб., щоб задовольнити всі свої харчові потреби, а в дійсности було видано тільки 291.387 пудів хліба. Так саме для повного задоволення всіх харчових потреб Таврії необхідно було 660.675 карб., а роздано там було всього 275.051 пуд. хліба. Нарешті, для Херсонщини потрібно було 190.500 карб., а видано було всього 16.327 пудів хліба.

Як бачимо, потреби української людности задоволено було далеко не в повній мірі. Можна сказати, що ледве десяту частину народньої нужди було покрито, а в останніх 9 частинах людности зоставалось робити все, що йому показало ся б кращим. А що великого вибору в засобах самостійної боротьби з голодом не було, то люде просто голодували, слабували на голодний тиф, мерли з голоду й від хвороб і нарешті зоставляли свої ниви незасіяними.

Причиною сього неприродного явища був виключно уряд, який для України не схотів дати й копійки з своїх харчових коштів. Досить того, що з трьох з половиною мільйонів пудів хліба, розданих українській людности, коштом уряду куплено було тільки 174.360 пудів хліба, всю ж решту куплено коштом місцевих, громадських, приватних та губернських харчових капіталів або взято з громадських хлібних запасів. Таким чином фактично харчова компанія 1908—9 р.р. на Україні коштувала урядови всього коло 150 тис. карб. Більше від нього не можна було нічого добитись, і на всі прохання українських земств та інших інституцій про позички з імперського харчового капіталу, про льготний тариф для „голодного хліба“, про позички на організацію громадських заробітків, — уряд на всі прохання відповідав одказом або визначав такі умови, що заінтересовані інституції швидко поспішали відмовитись від урядової допомоги. Відповідні факти читач може знайти в згаданій нашій статі. Ось причина, через яку задоволено таку малу частину харчових потреб української людности. Не треба, одначе, думати, що й взагалі уряд так скупко видавав харчові позички. Навпаки, з міністерського звідомлення довідуємо ся, що з імперського харчового капіталу витрачено було 9.089.545 карб., що становить більше 43 проц. усіх трат на харчову кампанію 1908—9 р.р. Куди ж, одначе, пішли сі гроші? Пішли вони на допомогу людности центральних губерній, переважно — Вятської, Калузької, Воронізької, Самарської, Саратовської, Сибірської й Орловської. Найбільше ж коштів зіли два давні „мазунчики“ російського державного бюджету — Самарщина й Саратовщина. Сі дві губернії чомусь

користують ся особливою прихильністю уряду й на них раз-у-раз витрачають ся величезні кошти. В останній компанії сі губернії також зіли величезну частину урядової асігновки й не стали від того ситійші, тоді як людність українських губерній тільки облизувалась і ковтала слину.

Трудно вважати сей факт за свідомий прояв славнозвісної російської системи харчування „оскудѣвшого“ центра коштом окраїн, але не може бути сумніву, що де-які елементи тої системи лежать в основі сього факту. Тим сумнійше, що ся шкодлива система проявляєт ся в таких, здавалося б, цілком „нейтральних“ справах, як харчування голодних і забезпечення насіннем тих селян, що його не мають. Одначе, в дійсности се явище в тій чи иншій мірі має місце, й „Звідомленне“ мініст. вн. справ служить тому добрим доказом.

М. Гехтер.

КНИЖКИ НАДІСЛАНІ ДО РЕДАКЦІЇ.

Др. Ганс Геггард. Спілковий рух в Фінляндії в роках 1899 — 1909. З німецької мови переклав Гаврилко Гордій (Спілкова Бібліотека ч. 5). Чернівці, 1910. Ст. 77, 80.

Леонтина Лучаківська. Домашня кухня. Львів, 1910. Ст. 179 + XIII. Ц. 1.50 к.

Робітничі пісні (Червоний Прапор, ч. 8). Львів, 1910. Ст. 16, 160. Ц. 10 сот.

Василь Шурат. Колішчина в польській літературі до 1841 р. (Відбитка з „Записок Н. Т. ім. Ш.) Львів, 1910. Ст. 21, 80.

Володимир Бирчак. Візантійська церковна пісня і Слово о полку Ігореві (Відбитка із „Записок Н. Т. ім. Ш.). У Львові, 1910. Ст. 52, 80.

Іван Шпитковський. Матеріали до історії Колішчини (Відбитка з „Записок Н. Т. ім. Ш.“). У Львові, 1910. Ст. 83, 80.

Хроніка Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. Р. 1910. В. I. Ч. 41. У Львові, 1910. Ст. 68, 80.

Хроніка Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. Р. 1910. В. II. Ч. 42. У Львові, 1910. Ст. 31, 80.

Хроніка Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. Р. 1910. В. III. Ч. 43. У Львові, 1910. Ст. 35, 80.

М. Возняк. Різдвяні й великодні вірші — орації зі збірника кін. XVII — поч. XVIII в. (Відбитка з „Записок Н. Т. ім. Ш.“). У Львові, 1910. Ст. 29, 80.

Федір Корш. До історії осьмискладового вірша (Відбитка з „Записок Н. Т. ім. Ш.“). Львів, 1910. Ст. 8, 80.

М. Тершаковець. Відносини Вартоломея Копітара до галицько-українського письменства (Відбитка з „Записок Н. Т. ім. Ш.“). У Львові, 1910. Ст. 71, 80.

Початки науки німецького язика для IV класи народних шкіл. У Львові, 1910. Ст. 144, 80. Ц. 80 г.

Коротка історія біблійна старого і нового завіта для народних шкіл. Після підручника о. А. Торонського. Уложив о. Й. Рудович. У Львові, 1910. Ст. 2+104.

Історія біблійна старого і нового завіта для шкіл народних з 52 образками і картою Палестини. У Львові, 1910. Ст. XII + 212 + 2 кар. Ц. опр. 1 к.

Школа народна. Часть перша. Буквар і рахунки для дітей першого року науки. У Львові, 1910. Ст. 34. Ц. опр. 45 г.

Школа народна. Часть друга. У Львові, 1910. Ст. 110 + 2, 80. опр. 50 к.

Ніч св. Николая. Образок епічніий з прологом. Написав о. Т. Л. Накладом Руського Товариства Педагогічного. У Львові, 1910. Ст. 20, 80. Ц. 40 к.

Гнат Хоткевич. Емігранти. Драматичний малюнок в одній дії. Мамаївці, 1910. Ст. 18. 80. Ц. 30 с.

Олександр Барвінський. Огляд історії українсько-руської літератури (Відбитка з „Вибору укр.-р. літератури для учительських семінарій“). У Львові, 1910. Ст. CCVІІІ, 80. Ц. опр. 1.50 к.

Др. В. Масцюхъ. Церковне право супруже зь особливимъ увзглядненемъ права гр. кат. галицкои провинци, восточныхъ автокефальныхъ Церквей и горожаньскихъ законъ въ Австрій и на Угорщинѣ. Перемышль, 1910. Ст. XV + 671.

Спірідіон Осташевский. Пів копи казок для веселого міра. З першого видання приладив до друку Др. В. Шурат. Львів, 1910. Ст. XI + 3 + 112, 80.

о. Григорій Селянський. Радикальні образки. Станиславів, 1910, Ст. 59, 80.

Звіт з діяльності Видлу „Товариства вакаційних осель“ у Львові від основаня т. е. від року 1905 до 1909 велючно. Жовква, 1910. Ст. 32, 80

Молитвеник християнської родини. Для мужчин. Жовква, 1910. Ст. 768, 80.

Оповіданя із всесвітної історії для низших клас гімназійних і реальних шкѣл. Написав Др. Олександр Семкович. Перша часть. З третього польського поправленого і доповненого видання переказав Василь Білецький. У Львові, 1910. Ст. 1 + 200 + 3 карти. Ц. опр. 2 к.

Твори Степана Руданського. Т. V. У Львові, 1910. Ст. VIII + 202, 80. Ц. 1 к.

Листи Михайл Драгоманова до редакторів російського соціально-революційного видання „Впередь“, (1876—1878). З архіва „Впередь“ зладив і видав Михайло Павлик Львів, 1910. Ст. 80. Ц. 50 с.

Мир. Стецишин. Смерть за 8-годинний день праці. Оповідане про п'ятьох чикагоських мучеників. Вініпег, 1910. Ст. 16, 80. Ц. 5 центів.

о. Теодор Савойка. Науки на свята Жовква, 1910. Ст. 392, 80.

Алькоголізм. Написав о. Йосиф Нижанковський, парох в Дідушицях великих. Жовква, 1910. Ст. 48, 80.

Від Редакції.

По-день 1/XII н. с. прийняті отсі надіслані до редакції рукописи:

Алчевська Хр. Поезії. — **Анин:** Дневник походу духоборів. — **Будяк Ю.** Записки учителя, частина третя. — **Вдовиченко М.:** — Переспіви. — **Винниченко В.:** — Співочі товариства. — **Вороний М.:** Єретик. Поезії—**Дорошенко В.:** З нашої критики.—**Жук М.:** Раб. — **Закубанський Ст.:** В заслання. — **Кобилянська Ол.:** Місяць.—**Ковалів Ст.:** Пятка. Велика війна.—**М. З.:** З похорону. Комета. — **М. Р.:** Поезії. — **Новина Ант.:** Білоруський національний рух. — **Олесь О.:** Поезії. — **Порш М.:** На переломі. — **Ремез Ол.:** Ковбок (казка). — **Романович Н.** Біля родинного огнища. — **Старицька-Черняхівська Л.:** Гетьман Дорошенко, істор. драма. — **Стещенко Ів.** Князь Всеволод і Мстислав Удатний — **Українка Леся:** Руфін і Прісцилла, драма в 5 діях.—**І. Чопівський:** З сучасної промисловости України.—**Чупринка Гр.:** Поезії. — **Яновський Вас.:** Спогади Українця-волонтера про повстання в Герцоговині 1875—6 рр. Зголошені авторами і принципіально прийняті редакцією:

Валей Ст.: Новий ідеалізм Айгена. — **Винниченко Вол.:** Повість з емігрантського житя. — **Грушевський Ол.:** З літературної спадщини М. Кропивницького. — **Євшан М.:** Г. Банг. М. Конопницька. — **Кобилянська Ол.** Мужик (повість). — **Коцюбинський М.:** Оповіданне. — **Левицький Орест:** Ганна Монтовт, волинська бувальщина XVI в. — **Лозинський Мих.:** Національні противенства соціал-демократії. — **М. З.** Біжниця в Зомербергу. — **О. Олесь:** Трагедія серця, драматичний етюд: **Панейко Вас.:** Романтизм у думанню. З соціології національности. — **Шапвал М.:** **Мих. Коцюбинський.**

ЗМІСТ ПЯТЬДЕСЯТЬ ДРУГОГО ТОМУ.

За жовтень, падолист і грудень 1910 р.

I. ПОЕЗІЇ.

	Сторона.
<i>В. Гарноградський</i> : Де ти, де ти запронала	83
<i>П. Тенянко</i> : Нарциси Лебеді	90
<i>А. Шабленко</i> : Шахтарі	141
<i>С. Мартос</i> : Калина (переспів)	172
<i>Гр. Чупринка</i> : Чисті душі	264
„ Гріх, „ З вікна, „ Самотність	446
<i>М. Шаповал</i> : Осінні ритми	288
<i>М. Пашуля</i> : Галюси	356
<i>П. Капельгородський</i> : З тюремних мотивів	448
<i>Ігор Улагай</i> : Великий Старець Гори	533
—————	
<i>Томас Мур</i> : З „Ірландських пісень“ переклав Сергій Гурко	172
<i>Казимір Лейно (Лейбом)</i> — Коли їси — то не проси, в фінського, переспів Павла Граба	595

II. ПОВІСТІ, НОВЕЛІ, ДРАМИ, МЕМУАРИ.

<i>В. Винниченко</i> : Брехня, песа на 3 дії	3
„ Чудний епізод	209
<i>Ю. Будяк</i> : Записки учителя 1899—1906 (далі)	72, 265, 450
<i>Л. Будай</i> : Примхи	110
<i>М. Чернявський</i> : Проклятий город (оповідання)	226
<i>Анин</i> : Педлярі (з канадійського життя)	289
<i>Леся Українка</i> : На полі крові (драматична поема)	433
<i>Наталя Романович</i> : Горе-радість Івана Михайловича	472
<i>Мих. Зубрицький</i> : „Ліси і пасовиска“ (спомини)	503

Проф. М. Грушевський: Про батька козацького Богдана Хмельницького.

З малюнками, вид. „ЛАН“, № 4. Київ, 1909. Ціна 25 коп.

Вже продаєть ся одривний ілюстрований
календар „ЧАС“ на рік 1911-й.

(Рік видання 3-й)

Ціна календаря „ЧАС“ — на звичайній спинці 30 коп., на кращій 50 і 75 к.
Замовляти і купувати календар „ЧАС“ можна на складі видавництва
в книгарні Літ. Наук. Вістника, Київ, В.-Володимирська, 28.

У К Р А І Н С Ь К А Х А Т А

Популярний літературно-науковий ілюстрований місячник.

Передплата на 1910 р.—4 карб. (за кордон 10 корон)— $\frac{1}{2}$ року 2 карб. окре-
ма книжка 35 к. (з пересилкою 40 к.), можна виплачувати частками по 2 руб.

Адреса: Київ, Бульварно-Будрявська № 36.

Стефан Рудницький,

ПРОФЕСОР ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ.

Коротка географія України

125 сторінок вісімки, з 60 малюнками і кольоровою картою (видавни-
цтво „ЛАН“ ч. 5—7).

Приймається передплата

на 1910—11 шкільний рік на український педагогічний журнал

„СВІТЛО“.

Журнал призначається для сем'ї і школи і виходитиме раз на місяць
(розм. од 3 до 4 аркушів) по такій програмі:

- 1) Статті що до теорії виховання і народньої освіти.
- 2) Ознайомлення з усякими питаннями по вихованню і практичне пристосування їх до шкільного і семейового життя.
- 3) Значіння художнього розвитку в справі виховання і освіти.
- 4) Сьогочасне становище народньої освіти, школи і народнього учительства на Україні.
- 5) Хроніка діяльності всяких просвітних, педагогічних і наукових товариств.
- 6) Огляди педагогічних російських і закордонних журналів.
- 7) Твори красного письменства.
- 8) Бібліографія.

Писати в „Світлі“ досі згодилися: проф. М. Грушевський, Дніпрова-Чайка, Я. Душечкін, С. Єфремов, А. Калмикова, М. Коцюбинський, М. Левицький, Ів. Огієнко, Н. Рубакін, О. Русов, С. Русова, Ю. Сірий, В. Чарнолуський, Я. Чепіга, С. Черкасенко, В. Чехов, Г. Шерстюк й інші.

Журнал „Світло“ виходить з сентября 1910 року. Передплата на рік 4 карб., на пів року 2 карб. 50 коп. Гроші можна посилати частками по 2 карб. Передплата приймається в „Українській книгарні“, Київ Везаківська 8.

Приймається передплата
НА УКРАЇНСЬКУ ГАЗЕТУ

== „РАДА“ ==

РІК ВИДАННЯ ШОСТИЙ.

Газета політична, економічна і літературна.

Виходить у Києві щодня опріч понеділків і днів після свят.

Ціна „РАДИ“ з приставною і пересилкою в Росії

на рік	на 11 м.	на 10 м.	на 9 м.	на 8 м.	на 7 м.	на 6 м.	на 5 м.	на 4 м.	на 3 м.	на 2 м.	на 1 м.
6	5.70	5.25	4.75	4.25	3.75	3.25	2.75	2.25	1.75	1.25	65

Передплату на рік можна виплачувати частками в такі строки: на 1 янв. 3 карб. і на 1 апр. 3 карб. в 3 строки: на 1 янв. 2 карб., на 1 марта 2 карб. і на 1 мая 2 карб., або по 1 карб. що місяця на протязі першого півріччя.

Зміна адреси—30 коп., артистам—безплатно.

Адреса редакції і головної контори: у Києві, Вел.-Підвальна вул., д. 6 біля Золотих Воріт. Телефон 1458.

❁ ❁ РІДНИЙ КРАЙ ❁ ❁

Часопись громадська й літературна, з малюнками: типи, портрети, краєвиди, будинки, узори і т. ин.

== 6-й рік видання. ==

„Рідний Край“ містить: статті про громадські справи, звістки є життя на Україні й в інших сторонах, оповідання, пьеси для театру, вірші, відомості господарські, звістки про українські книжки, про театри і инше мистецтво, дописи, оповістки.

Нові умови: рочник 19^{10/11} року виходитиме від 1 декабрия (студня) 1910 р. по 1 декабрия 1911 р. Часопись виходитиме тричі на місяць,—1, 10 й 20-го дня кожного місяця, з місячним додатком

== „МОЛОДА УКРАЇНА“ ==

(єдина українська часопись для дітей), з малюнками; містить оповідання, вірші, відомості з світознання, казки, загадки, сміховинки і т. и. Ціна „Рідн. Краю“ з „Молодою Україною“—4 р. на рік, 2 р. на півроку. „Мол. Україна“ окреме від „Рідн. Краю“—(12 зшитків на рік)—2 р. на рік і 1 р. на півроку. „Рідн. Край“ без Молодої України—3 р.

Адреса обох часописів: Київ, Благовіщенська ул., ч. 101. кв. 4.

Редакторка-видавниця О. Носач (Олена Пчілна).